

ЗАКЕРЗОННЯ

СПОМИНИ ВОЯКІВ УПА

2

ЗАКЕРЗОННЯ

Серія підпільних мемуарів
за редакцією *Богдана Гука*

Видавництво «Тирса»
Товариство з обмеженою відповідальністю

ЗАКЕРЗОННЯ

Спомини вояків УПА

ТОМ II

Підготував *Богдан Гук*

Варшава 1996

Редакція
Богдан Гук

Проект обкладинки
Мирослав Машлянко

Коректа та показники
Катерина Сень

© Copyright by Bogdan Huk

© Copyright by „Tyrsa” Sp. z o.o., Warszawa 1996

ISBN 83-906203-0-8

Wydawca: „Tyrsa” Sp. z o.o.

Fotoskład: „Tyrsa” Sp. z o.o.

03-614 Warszawa, ul. Kościeliska 7

tel. (0-22) 679-95-47, fax 679-96-95

Druk: Łódzka Drukarnia Dziełowa S. A.

Від упорядника

На руки Шановних Читачів передається II том із мемуарної серії *Закерзоння*. Він своїм змістом, укладом та спрямуванням вірний засадам, виробленим під час підготовки I тому, що його поява датована весною 1994 року.

Змістовне ядро цієї книги – боротьба українського народу на теренах Закерзоння (українських етнографічних землях на захід від Керзонової лінії, сьогодні південно-східні землі Речіпосполитої Польської) за самостійну Українську Державу й проти комунізму.

Найперше завдання цього тому, так само як попереднього й передбачених ще до випуску – зберегти для історії образ найтрагічніших днів у історії наших рідних земель під час другої світової війни та безпосередньо після неї, відтворити маловідомі історичні й індивідуальні епізоди, змалювати національний і психологічний портрет формації уродженців 20-их років, яка становила ядро національно-визвольної боротьби 40-их років, а також подати український погляд на початок і перебіг українсько-польського конфлікту 1942-1947 років на західньоукраїнських землях.

До II тому *Закерзоння* ввійшло вісім споминів учасників цієї боротьби, що служили в різний час та в різний спосіб якраз цій основній меті. Спомини походять з особистих записів упорядника, здійснених у 1989-1995 роках, а також із матеріалів, посланих на конкурс Українського Архіву «Слідами пам'яті» і переданих до цієї книги, за що складаю подяку його Директорові Євгенові Місилі. У виданні спомини другої групи позначені зірочкою (*) біля прізвища автора.

Книжка починається спогадами **Ярослава Війтіва** – «**Корчака**», уродженця Бойківщини, члена боївки СБ у надрайоні ОУН «Бескид». Дає він не лише цікаві міркування про завдання боївки СБ, але також потрясаючий опис знущань у концентраційному таборі в Явожні.

Одним з наймолодших членів українського підпілля в Грубешівщині був **Степан Загорода** – «**Верниволя**», який вже 14-річним хлопцем не побоявся стати на захист рідної землі. Служив у різних

формаціях ОУН та УПА. Залишив перед своєю передчасною смертю правдивий запис своєї юнацької долі в 1944-1948 роках.

Іван Матійцьо – «**Гонта**» походить зі східньої Лемківщини. Зі стрільця дивізії «Галичина» у 1944 році він змінюється на стрільця повстанської сотні командира «Ягоди», яка боронила української людности південної Холмщини перед винищенням польськими підпільними формаціями. Найцікавіші в оцьому третьому матеріалі книжки – описи в'язничних буднів.

Павло Охота – «**Остап**» жив і боровся на перемиській землі, де оперувала славна сотня командира «Бурлаки». Автор спогаду був у ній чотовим. На жаль, упорядникові не вдалося довести запису спогадів Павла Охоти до кінця. На заваді станула смерть колишнього чотового. Його спогад становить разом спростування несправедливого звинувачення Павла Охоти в зраді УПА.

Центральний спогад цілого II тому належить **Іванові Пелльові** – «**Тарасові**», жертвенному лікареві Українського Червоного Хреста на терені надсянського надрайону ОУН «Холодний Яр». Його, названі саме «холодноярськими», спомини дають докладний звіт з праці лікаря в умовах партизанської боротьби Закерзоння за своє гідне існування.

Олекса Снігур – «**Економ**» розкриває малодосліджену сферу діяльності українського підпілля: економічно-господарську. Забезпечення стрільцтва харчами й іншими матеріялами залежало від жертвности української людности та організаційного хисту відповідальної за цю справу людини, у його випадку – господарського районного референта в IV районі II округи ОУН Закерзонського Краю та в I районі надрайону «Холодний Яр».

Біля Сянока попався в руки МО **Іван Старух** – «**Грім**», колишній вояк сотні «Ворона», відтак стрілець сотні «Яра» на терені 26 Тактичного Відтинку УПА «Лемко». Його біографія з 1945-1947 років характерна для більшости стрільців УПА на Закерзонні.

Степан Явірницький – «**Березний**» перейшов з сотнею УПА «Дідика», а відтак «Бродича», приналежною до лемківського куреня командира «Рена», цілу Лемківщину зі сходу на захід. Арештований у 1947 році на терені Чехословаччини, був переданий в наступному році Польщі, де зустріло його жорстоке покарання й в'язниця.

Крім споминів Івана Старуха та Павла Охоти, що їх автори вже відійшли з-поміж живих, усі матеріали авторизовані. Поміщені вони за абетковим порядком. З огляду на те, що серія *Закерзоння* не ставить собі за мету дати науковий і критичний образ виникнення й діяльності українського підпілля на описуваних теренах, примітки мають пояснювальний, а не критично-науковий характер. Заради зручнішого користування додано на кінці також іменний і географічний показники.

Усім авторам споминів дуже дякую за години щирих розмов зі мною під час магнітофонних записів та за години на самоті з собою під час списування своїх переживань.

Хочу також подякувати Об'єднанню Українців у Польщі за дофінансування цього видання; працівникам «Тирси» за кропіткий труд його підготовки до друку.

Читачам буду вдячний за всякі критичні завваги й доповнення змісту оцього тому.

Богдан Гук

Ярослав Війтів – «Корчак» (*)

Я народився в селі Мичкові у 1925 році. Село було мішане, з перевагою української людності. До 1935 року не було в ньому ворожнечі між нашими й поляками. Люди шанували себе, разом святкували свої свята. Потім почалися проблеми, почала нас переслідувати як світська, так і церковна польська влада. Тоді Польща знову стала задивлятися на чужу землю й на чужих людей, хочаби, щоб якнайбільше чужої землі стало Польщею та якнайбільше чужих людей обернулося на поляків.

Історія, зокрема після I світової війни, почала докочуватися й на Лемківщину. Польська держава почала робити тиск на лемків, творити «загородову шляхту»¹, запроваджувати польську мову, а викидати українську зі шкіл, яких, зрештою, за Польщі стало

¹ Ідеться про Спілку Загородової Шляхти (поль. Związek Szlachty Zagrodowej), створену в міжвоєнний період з метою повернути польську національну свідомість селянам шляхетського походження на Східніх Кресах II Речіпосполитої; однак значна частина охопленої впливом СЗШ людності була чисто українського походження, а підставою старатися притягнути її до Спілки був сам шляхетський родовід. Поняття загородової шляхти стало потім для українців просто одним із способів польонізації.

набагато менше, ніж було за Австро-Угорщини². Люди все те бачили, усе те знали. Терпіли. І в нас були різні прикрі випадки. Приїжджав польський священик з Гічви. Називався Кручек. Під час науки релігії в школі українські діти мусіли ждати надворі чи зимою, чи влітку. Бувало й так, що, узявши нашу дитину за комір, бив де попало. Діти відразу вчилися думати. Бачили, хто є ворог і чому він є ворог.

Я виріс у свідомій родині. Усе найважливіше виніс з дому. Мій дідо був чи не п'ять разів в Америці. Заробивши грошей, купив від дідица Вавроша в нашому селі трохи землі. На ній дуже важко працював. Мій батько був також дуже працювитою людиною. І дуже чесною. Тоді не було легко бути чесним, тому що нас хотіли зробити поляками. Однак батько й мати зберегли свою національну честь, а мене навчили, для якого народу я повинен рости й діяти. У батька майже не було школи, зате в нього було серце українця. Моя мати прекрасно вишивала, усі діти мали гарно вишиті сорочки, у яких пишалися на вулиці.

Якось перед війною вийшла заборона мати запальнички. Цигарки треба було прикурювати тільки сірниками або «крисилом». А мій батько сам зробив собі запальничку, про що довідався поліціант. Відразу прийшов за неї питатися й вимагати віддачі, грозив карою. Коли гнів йому минув, сказав:

– Panie Wujtiw, wy jesteście wielka rodzina, lepiej wam będzie, jak przeniesiecie metrykę do kościoła.

– Ja nigdy tego nie zrobię, – відповів мій тато. – Ja jestem taki, jaki był mój ojciec. Nigdy mnie nie kupicie.

Від 1943 року по 1945 я був станичним* у нашому селі. Призначив мене до цього Ярослав Грицков'ян – «Ластівка», кузен з Березки. Праця зводилася насамперед до перенесення пошти. Як не я ніс, то мати або тато, брати. Мій зв'язок був між Мичковом і Бібркою через Забрід. Там було трьох, які брали пошту, але ніколи не той сам.

На зламі 1943 і 1944 років я та Поживляк Микола продавали так звані бонди. Це було щось як значок, а гроші за його продаж йшли на організацію. Про УПА тоді ще не було мови, але ми усвідомлю-

² У навчальному 1910-1911 році в Галичині було 2420 українських шкіл, натомість у 1937-1938 всього лиш 452 українські школи.

* Станичний – голова станиці, найменшої структурної одиниці ОУН, яка складалася переважно з 3-4 сіл.

вали, що справи йдуть до створення якоїсь збройної сили. Зрештою, у лісах відбувалися вже перші малі вишколи для свідомих людей. Зброї ми не мали. Учив нас Дрозд Володимир, колишній польський військовик. Походив з Мичкова (помер на західних землях).

Недалеко від батькового господарства було господарство Юзефа Вацлавського. У 1941 році до нього прийшов нібито полонений з німецько-совітського фронту й переховувався, удаючи трохи ненормального. Це виявилось тоді, коли він, перебувши у Вацлавського майже три роки, несподівано зник наприкінці 1943 року. Мешканці села майже про нього забули. І от сталося так, що в березні 1944 року я разом з друзями перебував на весіллі в селі Полянчику, де ми грали. Коли настав добрий ранок, верталися додому, аж почули стріли. Виявилось: два чоловіки окопалися за хатою Вацлавського й відбивали наступ німецької поліції з Середнього Села, тайної польської поліції з Балигорода й української з Волковії. Стрілянина була дуже густа й тривала від 9-ої ранку десь до 3-ої години пополудні, коли німці нарешті додумалися підпалити хату Вацлавського, чим примусили противників відійти з вигідної стрілецької позиції у відкрите поле, де один німець підійшов ззаду й покінчив сутичку, кинувши гранату. Німці взяли підводи й повезли трупи до маєтку дідича в Мичкові, щоб можна було їх пізнати. Тоді виявилось, що один з них – це «ненормальний» від Вацлавського, а обидва вкупі: більшовицькі партизани, що розвідували про настрої серед українців в нашому районі. Вели також вишкіл серед поляків з околиці. Про це знав мій тато й інші люди з організації, які слідували за «ненормальним». Він майже кожної неділі біля Солини й Полянчика організував вправи для місцевих поляків, мужчин віком 18-50 років. Батько довідався і про іншу справу: тайні списки. Мали бути зліквідовані українські родини з присілка Рапішка, де їх 5 жило між 14 польськими родинами, тобто Антін Вуйтів, Андрій, Володимир і Михайло Дрозди, Павло Бегеза.

Перед самим фронтом був ще й такий випадок. У селі з'явилася якась група, ніби з наших. Чомусь став перед ними тікати селянин Петро Яворський. Його вбили. Ця група перейшла на Жерницю, а потім ударила на Балигород³. Це було в неділю, серед білого дня.

³ У серпні 1944 року незнаний військовий відділ [імовірно, український] убив у містечку Балигороді кількадесят осіб польської національності.

Музики з Мичкова. Ярослав Віїтів – посередині

Як я довідався потім, у них мав бути список людей призначених до знищення. Вони вбили невелику кількість осіб у містечку, що було зовсім непотрібне. Навіть наші провідники потім так казали. Може за те, а може за інше ВП⁴ з Ліська в Бережниці Нижній забило потім 19 осіб. Військо прийшло з Мичківців через Сян. Люди втікали в ліс через потік. Там була кладка, біля неї люди збіглися, а тоді потягнули по них з кулемета. Упали там і діти. Похоронено їх всіх на цвинтарі. За це прийшла відплата наших: у Солині вбили кількох поляків і спалили трохи хат.

У той час в маєтку в Мичкові відпочивали частини з дивізії «Галичина»⁵. Десь біля 200 хлопа. Більшовики були вже за Сяном. Одної ночі наші дуже гарно співали пісень, село аж гуділо. Уранці наші всіх німців роззброїли, роздягнули, фірманками казали

⁴ ВП (поль. Wojsko Polskie, укр. Військо Польське) – назва польських збройних сил офіційно запроваджена в 1918 році; тут ідеться про ВП, створене силою постанови комуністичної Краєвої Національної Ради 21 липня 1944 року.

⁵ Дивізія СС «Галичина», німецька дивізія створена в квітні 1943 року на базі українських добровольців з Генеральної Губернії та з підтримкою тодішніх офіційних українських чинників у ГГ. Розбита біля містечка Броди совітськими військами в липні 1944 року.

кудись відвезти, а самі – до партизанки. Перейшли в гори на Ветлину. У Стежниці мали вже бій з більшовицькою партизанкою. Після цього з Середнього Села, де містився німецький штаб, приїхало автами військо. Обступили село, але не розстрілювали. Натомість нікого ніде не пускали. Дороги були майже два тижні забльоквані. Перетрусили всі хати, але нікого не знайшли.

Перехід фронту не був для Мичкова щасливим: половина села згоріла від «катюш»*. Німці твердо боронилися на горі Липовиці. Незабаром мали ми побачити армію, яка мала завоювати половину Європи. Це була мотузяна армія, карабіни мали на шнурках, зірки намазані пастою від черевиків, замість наплічників – якісь сумки. За першим наступом ця армія нашого села не взяла, бо німці мали на горах добрі становища. Як прийшов другий наступ з-за Сяну, то пішов на гору Бердо, де доходило до рукопашних боїв. Втрати більшовиків були величезні, тому що через Бердо, між двома скалами, був перехід всього на кілька метрів. Залишили силу-силенну трупів, які люди мусіли вивозити возами. Було десь півтисячі трупів. Німці своїх забрали, а самі гарно відступили. Перша хвиля більшовицького війська пішла за ними, а в селі залишилася третя лінія, яка робила «порядок»: крали коні, корови, харчі, брали людей на форшпан**, звідки багато хто не вернувся. Упало й коней багато. Почали також брати хлопців до армії – самих українців. Правда, пішли й два поляки-добровольці, але на фронті не були. У селі Хоцині наші бранці перейшли двотижневий вишкіл, а потім кинули їх у бій, звідки вернулося до села щось п'ятьох. Мій кузен Володимир Бегеза урятувався тому, що здезертирував. Трьох було поранених. Загинули, між іншим, Іван Дрозд, Володимир Мащак, Микола Поживляк, Володимир Томашевський, Іван Устяновський. Поляки до війська не пішли, а натомість почали організувати свою міліцію. У Волкові створився з 1944 на 1945 рік перший постерунок. Це був їхній штаб на нашу околицю. Командиром став Павлусевич, а зібрав під свою команду різних волоцюг, що не мали поля, праці; не мали також охоти до праці.

* «Катюша» – популярна назва ракетної зброї, якою користувалася Червона Армія під час II світової війни.

** Форшпан – сільська назва державного зобов'язання селян постачати війську під час війни віз, коня та фурмана з метою перевозити військо або військове спорядження.

У жовтні ця міліція заарештувала мене й батька у зв'язку з вбивством Яворського. Пересидів я там десь п'ять, а батько два з половиною місяця. Тримали нас у підвалі шкільного будинку, де містився той штаб. Крім нас двох, був там селянин Тима з Завоза. У лютому мене звільнили додому. Наступного дня прийшов до нас «Ластівка». Він каже так:

– Слухай, друже Славко. Ти є на їхній листі*, ніколи не будеш мати спокою. Що би десь не сталося – ти будеш перший підозрілий і арештований. Я є твій кузен і раджу тобі йти до партизанки.

– Ще подумаю, – відповів я. – Я трохи молодий.

– Добре, візьми й подумай якийсь час.

Десь по двох тижнях прийшов знову. Був з ним його брат Антін та Микола Семчик з Волі Матіяшевої. Були під зброєю. Казали мені підготуватися до відходу в УПА, бо жаль мене тратити, щоб я сидів по польських в'язницях, замість служити своїм і боротися за вільну Україну.

– Пане Антін, – звернувся «Ластівка» до мого батька. – Ви бачили, що вашого сина заарештували, він сидів. Краще хай він загине як герой, а не як в'язень.

Мій інший кузен, Петро Копчак – «Грім» з Завоза (його батько воював за Карпатську Україну, сидів по польських тюрмах, а Петро потім сидів 21 рік у Сибірі) кілька днів раніше радив мені подібно. Тоді я, вернувшись з Завоза, сказав татові, що піду до УПА. Він погодився. Так само й тепер.

– Ти маєш свої літа. Хочеш – іди. Але ти ні черевиків, ні нічого не маєш – каже мені.

– Нічого, тату, я собі те все зроблю сам, – відповів я.

І так у лютому 1945 року я став вояком УПА. Правда, Грицков'ян ще трохи мене підвчив, але потім усе пішло швидко. Яюсь він зайшов до нас знову й сказав:

– Я вже тобі все підготував.

– А коли це може дістати?

– Не пізніше як по завтрім маєш ся зголосити до Бережниць Нижньої.

* Листа (діял.) – список.

Отримав я перший зв'язок. У цьому селі мешкав багатий господар Лельо. Застав я в нього інших: «Грома», Миколу Копчака, а всіх було десь з 15 хлопців. Одягнені по-різному. Провідник «Хитрий»⁶ (його псевдо пізнав я шойно потім) наказав усім вийти до другої кімнати. Залишивсь я та ще командир «Рись»⁷.

– Чи ви здаєте собі справу з того, що ви, молода людина, маєте виконати такі завдання, яких собі навіть не уявляєте? Ви кожної хвилини можете бути ранені або втратити життя, можете бути взяті в неволю й зазнати знущань. Не будете мати хати ні жодних вигод. Це партизанка, різно буває. Нема в нас магазинів ні шпиталів, – звернувся до мене «Хитрий»; а я не знав, що маю бути прийнятий до боївки⁸ й що таке СБ⁹.

– Друже провідник, я вас не знаю, крім вашого псевда «Хитрий», – почав я свою відповідь. – Я на все підготований, я все розумію. Краще загинути як герой, ніж бути замученим у польських тюрмах. Це я хотів вам сказати.

– Добре, – відповів «Хитрий».

Дали мені старий довгий російський карабін. Я не хотів такої кепської зброї. Тоді командир «Рись» обіцяв знайти мені кращу зброю. Дістав я пепешу.

Минули два дні. У хаті Леля почалася нарада. Вів її районний провідник. Мав він десь під 60 років. Я тоді вперше пішов на стійку. Кличку запам'ятав донині: грім – громи. Дали мені стояти біля самої хати. Дивлюся – йде «Ластівка».

– Стій! Хто йде?!

– Свій, – відповів він навмисне недбало.

– Кличка!

⁶ «Хитрий» – провідник боївки СБ II району ОУН в надрайоні «Бескид».

⁷ «Рись» – Матвій Шашкевич зі Стежниць, командир боївки СБ II району ОУН в надрайоні «Бескид» Закерзонського Краю.

⁸ Боївка – зорганізована або незорганізована озброєна група людей; у системі ОУН БСБ (боївка Служби Безпеки) – одиниця, у складі якої 10-15 спеціально підібраних членів-боївкарів. У кожному районі ОУН функціонувала районна боївка СБ, підпорядкована щодо адміністративних і політичних функцій референтові СБ, щодо військових – командантові СБ даного району.

⁹ СБ (Служба Безпеки) – спеціальна формація у структурі держави або організації, яка займається втриманням внутрішнього порядку (згідного з концепцією влади) й лояльного відношення громадян або членів до даного державного або організаційного організму.

- Грім.
- Громи.

Тоді він похвалив мене за добру службу. Нарада тривала. Я був так близько, що досить багато бачив і чув. У нараді брало участь десь 30 осіб з командування відділів і боївок. Сиділи за двома довгими сільськими столами. Посередині сидів районний провідник.

– Друзі! Ви мусите знати й пам'ятати про те, що коли ми не здобудемо тепер нашої української держави, а маємо можливість, хоч нас і мало, то будемо чекати найменше 50 років на наступну нагоду вирватися на волю. Так показує історія визвольних змагань різних народів, – сказав.

Тоді я зрозумів з тих і наступних його слів, що боротьба буде довга, але нема іншого виходу, як тільки боротися.

По кількох днях почався вишкіл. Я пізнав декого з друзів. З Середнього Села походив Петро Бенев'ят – «Вивірка» (у 1946 році загинув). З Жерниці походив Жидик (загинув). Петро Лищишин – «Лис» походив з Завоя (також загинув); мав півкрісівку як єдиний у боївці. Крім його півкрісівки, боївка мала фінки, пепеші, нагани, дегтяра й МГ*. Кулеметником був мій кузен «Грім». З МГ ходив один хлопець з Загочева. Мабуть з дивізії був «Наконечний», що ходив у німецькому мундирі. Був трохи старший від нас. Новобранці мусіли знати засади боротьби, її способи й завдання. У боївці тільки «Рись» був з військовим вишколом, а решта – це сільські парубки, здорові, завзяті, але нешколені.

Потім почалися наші рейди. Перший: Березка – Воля Матіяшева – Бережниця Нижня – Жерниця – Жерденка. Це був березень 1945 року. У Жерденці спіткали ми сотні** «Бурлаки»¹⁰, «Біра»¹¹ та

* Півкрісівка, фінка, пепеша, наган, дегтяр, МГ – назви видів стрілецької зброї; відповідно: півкрісівка – карабін мішаної конструкції (т.зв. десятизарядка), фінка й пепеша – це автомати совітської конструкції, наган – револьвер, дегтяр – кулемет совітської конструкції, МГ – кулемет німецької конструкції.

** Сотня – військова одиниця УПА у складі 136 стрільців, поділена на 3-4 стрілецькі чоти (інколи й одну кулеметну).

¹⁰ «Бурлака» – Володимир Шигельський, командир (сотенний) сотні «Ударники 4, 94а» Іверемиського куреня УПА під командуванням поручника «Коника», відтак майор «Байди» – Петра Миколенка.

¹¹ «Біра» – Василь Шишканинець (за іншими джерелами – Іван Козьоринський), командир сотні УПА «Ударники 96» лемківського куреня під командою майора Васил^я Мізерного – «Рена».

«Ластівки»¹². Їх стан був ще малий, десь під 70 чоловік. Звідти перейшли ми до Новосілок, через річку Гочевку до Дзюрдьова, а звідти до села Веремінь, де робили розвідку. Там були ми 4 дні. Вернулись ми до Волі Матіяшевої, переночували в Біланича. Уранці вибралися на Бережницю Вижню, а таборувати стали між селами Рибним, Мичковом, Волковисю, біля Волі Горянської.

У 1946 році почалося виселення наших людей до Союзу¹³. Ми їх охороняли. Вони, бідні, утікали з чим могли в ліси. Не хотіли їхати до УРСР, а хотіли жити на своїй власній землі. Одного дня (була тоді з нами боївка «Шугая»¹⁴), десь коло сьомої ранку, кухарі зварили юшку, а боївка закінчила молитву, дістали ми наказ вимаршу. Недоїджений сніданок залишили. Через гору над Волею Горянською на Тискову, а далі вниз була Радова, але ми важкою дорогою – «Шугай» ледве тяг свого улюбленого чорного коня – перейшли на другу гору. Там окопалися. І побачили масу польського війська внизу. Летіли з противної гори в долину. Погоня була за нами, а причина була така: військо зловило «Наконечного», посланого з поштою до Волі Матіяшевої. Нарешті стали підходити вгору, на наші позиції. «Шугай» вже думав починати, але наш «Рись» сказав:

– Друже «Шугай», ми тут нічого не зробимо. Нас є 30, а їх може бути й понад три сотки. Краще бою не починати, краще відступити.

Відступили ми лісом, дійшли над Полянки. Там стікали річки Бук і Ветлінка. Перейшовши Ветлінку, затрималися в лісі. Поляки за нами не пішли. Відпочивши, зайшли до Луга, наступного села над Ветлінкою, де стали в господаря, власника млина. Він був станичним, мав у себе криївку. Переночували в його хаті. Уранці – горою понад Теркою до Творильного над Сяном, недалеко від границі. Село було прекрасне, з дуже свідомими приємними людьми. Два дні ми там квартирували. Однак наступного дня вранці почувлися стріли – хтось дав знати більшовикам. Скоренько

¹² «Ластівка» – Григорій Янківський, командир сотні УПА «Ударники 7, 966» перемиського куреня під командуванням поручника «Коника», згодом «Байди».

¹³ Згідно з договором між урядами ПНР та УРСР, укладеним 9 вересня 1944 року, переселення українців з Польщі до УРСР почалося в половині жовтня цього ж року. Тривало до 2 серпня 1946 року.

¹⁴ «Шугай» – командир боївки СБ у надрайоні ОУН «Верховина».

повставали ми й перейшли через прекрасне село Бук до Лопінки. Там переночували.

Уранці вимашерували ми на Стежницю, де стали в хаті Петра Шумов'ята. Недалеко відбувалася зустріч наших провідників з командантом міліції з Балигорода Томашем Трибулевичем. Йому наш провід запропонував зустріч, щоб домовитися про охорону цивільної людности перед нападами. Цивілі терпіли найбільше, були жертви в Балигороді, Бережниці Нижній, Солині. Наприклад, у селі Бережниці Нижній упало в 1945 році 10 осіб від куль ВП і МО¹⁵ з Лиська. Військо прийшло від сторони Мичківців. Убили тоді, між іншим, Юлька Війтвіва, Ганю Війтову, їх стрика Дмитра Вацуру, родину Завоських (дідо, бабуся та їхні два внуки). Серед помордованих більшість мала на прізвище Війтів, а мешкали вони в горішнім кінці села. Потім з Бережниці Нижньої взагалі нічого не залишилося, бо поляки її спалили. Це були і наші, і польські жертви. Наші хотіли цього уникнути. Це був січень 1946 року – останній момент для переговорів, бо незабаром навалилося багато війська, а з ним треба було говорити іншою мовою. У Балигороді стояв 34 полк піхоти ВП. Це були фронтовики, у них не було ніякої моралі. Просто били й вбивали. Командував ними полковник Гергард¹⁶.

З міліцією був укладений договір, але вона його не дотримувала. Найзавзятішими були міліціанти з Волковиї, за що потім був на них наступ¹⁷. На цьому постерунку було їх добре понад 30 міліціантів. Командував ними наперед Чтернастек, потім – Павлусевич Францішек. До наступу дійшло таким чином, що ми сконтактувалися з одним з міліціантів і отримали від нього докладні інформації. Вони були передані сотні, яка постерунок

¹⁵ МО (поль. *Milicja Obywatelska*, укр. Громадянська Міліція) – орган служби громадянської безпеки, створений силою комуністичного Липневого Маніфесту Польського Комітету Національного Визволення з метою охороняти новий державний лад у Польщі.

¹⁶ Ян Гергард (1921-1971) – підполковник Війська Польського, від 5 листопада 1946 по 9 листопада 1947 року командував 34 полком піхоти ВП, який брав участь у боротьбі проти УПА в районі Сянока й Балигороду; автор книжки *Заграви в Бескиді* (поль. *Luny w Bieszczadach* – 1957), присвяченої тодішнім подіям.

¹⁷ Наступ УПА на станицю міліції в селі Волковиї відбувся вночі з 1 на 2 січня 1946 року.

розбила, крім кількох міліціантів, скритих на вежі. Наші здобули там кілька возів зброї.

Так виглядали мої перші місяці в УПА. Я був тоді дуже вдоволений. Я був собою, був вільною людиною, боровся за волю для інших, які не могли тримати, як я, зброї в руках. Ніхто мене до нічого не примушував, не лякав. Я знав за що воюю, що боротьба буде дуже важка й хто знає, чи переживу. Стояли ми в Завозі. У горішньому кінці села «Хитрий» прийняв від мене і ще одного вояка присягу на вірність Україні. Списав наші дані і поклав до своєї червоної торбини. Побажав нам усього найкращого. З Завоза боївка відійшла на Городок, де ночувала дві ночі, а тоді знову через Завіз – боком – до Підліщин. Перейшли Сян і дісталися до Полянчика. Там мешкали майже самі поляки. Їх ставлення до нас було дуже вороже. Оминувши його та ще й Мичків, далі зійшли до Волі Матіяшевої, щоб вернутися до Леля, між Березкою і Бережницею Нижньою. Сиділи в нього вдома майже тиждень, щоразу виходячи в ліс, бо поляки могли нас легко заскочити. Ми не мали шанс на рівний довгий бій: боївка була мала, а війська було багато. Зрештою, ми не мали завдання зводити бої з ВП. Ми були відділом стратенців, як і всі боївки. Ми знали: остання куля для себе. Не вільно було здатися – це означало ганебну смерть з польських рук. А перед нею ще страшні тортури. В нашій боївці не було ні одного випадку дезерції.

Наше завдання було таке: стежити за ворогом всюди й завжди. Ми це виконували стовідсотково. Зібрані інформації наші провідники знали, куди передавати. Шпигуни зразу йшли до вищого проводу. Боївка за моєї пам'яті нікого самовільно не покарала. На все мусів бути розказ. Ми не боронили самих себе, а забезпечували насамперед нашому проводові й командуванню інформації. Це було дуже важливе для сотень, які повинні мали мати досліджений терен для свого руху й діяльності. Сотні, як і боївки, також не часто зводили бої. Усі ми чекали на третю світову війну, на нереальну війну. Ми не хотіли тратити людей. Не один раз можна було зав'язати бій, але нас на Закерзонні¹⁸ було кілька сотень, трохи

¹⁸ Закерзоння – історична назва українських етнографічних земель, що опинилися на захід від т.зв. Керзонової лінії, усталеної в грудні 1918 року Найвищою Радою Антанти. Лінія Керзона проходила на українських землях через Немирів – Берестя

боївки, сітка. Тож ми все мали зорганізоване на те, щоб проіснувати, вишколити людей, дочекатися сприятливого моменту. Важливо було також те, щоб виховувати людей в нашому національному дусі. Не скрізь наша свідомість була відповідно сильна. У деяких селах люди не знали, хто вони за національністю. Ми часто заходили в села в мундирах польського війська з біло-червоними стрічками на рукавах. Тоді легко попадалися нам донощики. Потім люди навчилися обережності. Інколи ми з'являлися в німецьких мундирах, часом російських, а бувало, що приходили кожен в іншому, тільки шапки й автомати однакові. Найсвідомішими селами були: Березка, Воля Матіяшева й Мичків. Тут не було донощиків.

Наша боївка мала район, що охоплював більш-менш такі села: Мичків, Березка, Середнє Село, Гічва, Загочів, Новосілки, Веремінь, Лучки, Гузелі, Орелець, Бібрка, Забрід, Солина, Полянчик, Ветлина і Сянки. У боївці було нас 14 хлопців. Боївка мала важливі розвідувальні завдання: хто є ким в околиці, для кого працює, з ким зустрічається, що говорить, як думає про важливі для нас справи. Це знати не було легко. Люди різні, а крім цього, людність у селах була переважно мішана. Крім Березки, де мешкали дві польські родини, які вже втратили національне чуття, скрізь можна було сподіватися донощиків з-поміж поляків. І не самі поляки доносили – багато було й наших інформаторів, що працювали для міліції. Було серед них трохи прихильників комунізму, «раю на землі». Якби не час боротьби – вони могли б собі жити й думати своє, а поляки могли б собі мріяти про Польщу від моря до моря. Але, щоб вони так собі могли думати, спершу треба було здобути незалежну українську державу. Рідко ходили ми цілою боївкою, найчастіше по двох-трьох в різні місця, щоб завжди й всюди мати свої «вуха й очі». Ми мали на все час. Інколи по кілька місяців вели обсервацію одної людини, хочаби все напевно знати, щоб не винести несправедливого вироку. Маючи впевненість щодо

– Дорогуськ – Устилуг – на схід від Грубешева – Крилів – на захід від Рави Руської – на схід від Перемишля до Карпат. З поправками в користь Польщі була прийнята як кордонна лінія з Українською РСР після Ялтинської Конференції в січні 1945 року.

співпраці даної людини з ВП, МО, ОРМО¹⁹ чи НКВД²⁰, ми передавали її вищому прововоді.

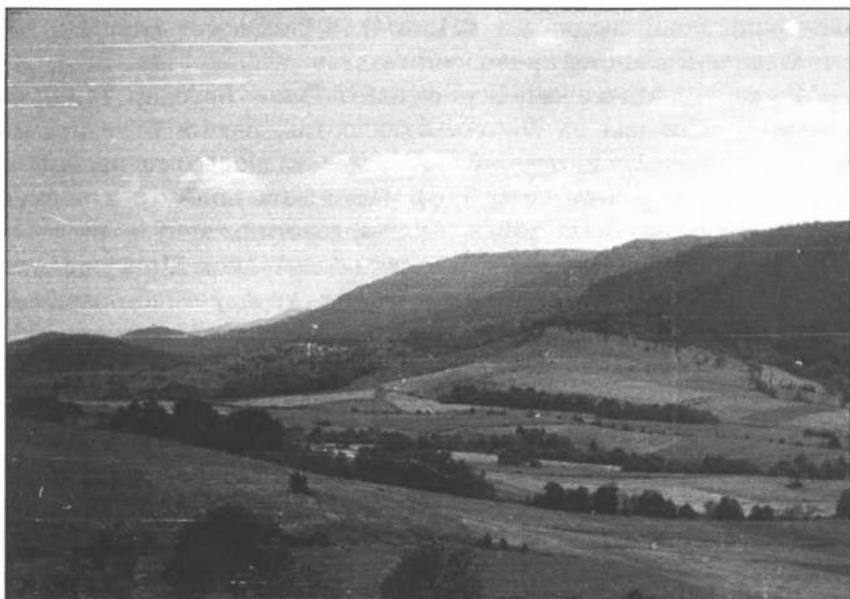
Між селами Мичковом і Березкою було місце Богатир. Там була дорога з Волкової на Лісько. Бувало так, що на Богатирі ми зупиняли людей, що везли барани, мед чи масло, та перевіряли вози, бож могло по-різному бути. Часто їхали поляки з доносами на нас, шпигуни. Легко можна було доказати їм вину, вони часто признавалися. Ті люди в своє село вже не верталися. Шпигунів було багато, часто переодягнені за бідних торбарів або дрібних торговців. Вони розпитували по хатах, обсервували людей. Ми добре знали, як ворог діє проти нас, як організує сітку, скільки вона може про нас донести. Найбільше між шпигунами й донощиками було поляків, але не тільки. І поміж нашими, зокрема фронтовиками, були схильні до співпраці проти нас. Більшовицька пропаганда зробила своє. Багато було між убівцями й цивілями працівників НКВД, які робили роботу на свою власну руку.

Наші слідства відбувалися в різних місцях. Вів їх «Хитрий», а кількох боївкарів охороняло це місце чи то в лісі, чи в якійсь віддаленій від села хаті. «Хитрий» ніколи зловлених сексотів чи шпигунів не бив, він старався запровадити їх питаннями в глухий куток, де видно було суперечности або брак логіки в зізнаннях. Слідство тривало інколи досить довго тому, що треба було перевіряти його інформації, збирати додаткові матеріали. Тримали ми їх тоді в пивницях. Наприклад, Свенза з Вереміня тримали два місяці. На нього наскаржили люди. Нібито мав співпрацювати з міліцією й УБ. Це виявилось неправдою. Ми все перевірили. «Грім» відвів його над Волковию й випустив.

Усі протоколи писав «Хитрий». У нього була друкарська машинка, законспірована в хаті Володимира Біланича з Волі Матіяшевої. «Хитрий» писав усе сам. У той час, як я був у боївці та й знаючи трохи про пізніші події, можна ствердити, що боївка

¹⁹ ОРМО (поль. Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej, укр. Добровільна Резерва Громадянської Міліції) – польська парамілітарна організація створена 1946 року з метою підтримувати діяльність МО.

²⁰ НКВД (укр. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ, рос. Народный Комисариат Внутренних Дел) – міністерство безпеки СРСР, якому були підпорядковані також численні військові формації різних типів військ задля поборювання антирадянського збройного підпілля.

Лісовий масив гори Хрищати

виконала всього три смертні вироки на особах, що їм безперечно доказано співпрацю з УБ, ВП або міліцією чи НКВД. Для більшості людей, які пробували співпраці, достатнім аргументом було наше перше попередження. Відтак було друге, а потім «букове сало», тобто кара буками на голе тіло, дець по 15-20 буків. «Сало» нормальним сільським донощикам дуже помагало. Це відбувалося дець в лісі, неприлюдно. Після такої кари такі люди не мали поломаних кісток, не були поранені до крові, але біль був настільки великий, що вони муіли поважно задуматися. Зрештою, ми попереджували, що потім справи перейдуть далі.

Наші люди всюди нам помагали. Давали харчі, інформували, вели обсервацію ВП, давали зв'язкових для штафет. Люди знали, що тільки ми можемо їх оборонити, а не влада, бо влада була грабіжницька й антиукраїнська. Що ті люди мали робити? Давали хлопців до УПА, а самі старалися їй помагати. Люди ховали для нас харчі перед поляками, знаючи, що вони дадуть нам силу до боротьби проти них. А військо грабувало як тільки могло, знаючи, що в такий спосіб вдаряє по нашій базі. Тому ми старалися не допускати ВП до сіл, робили засідки. А якби ми не загороджували

дороги? Не було ніякої певности, що не зрабують, збездечастять, підпалять. Зрештою, засідок ми могли робити дуже мало.

Часто заходили ми й на польські села (наші села були позбавлені запасів). Не один раз чули ми від них страшні нарікання на упівців, проте не хотіли їх карати, коли не було безпосередньої співпраці з ворогом. Крім свідомих українців, свідомих поляків, були також люди москвофільської орієнтації, русини. Це були наші люди, але несвідомі. Вони часто піддавалися на співпрацю з поляками.

Ядром нашої гірської партизанки була одна гора. Ця гора – Хрищата. Хрищата – то був один захист і твердиня. Там ми мали все: магазини, робітні, шпитальки, систему забезпечення й обсервації. Міліція й не мала що думати, щоб туди підступати. Але й військо добре мусіло задуматися. Щойно з 1946 на 1947 рік, коли наша діяльність послабилася, стало туди вдиратися.

Дуже багато підпільної праці мали тоді жінки. У нашому селі займалася нею станична Катерина Томашевська. Вироби жінок збирав кушевий з Жерниці Корчак Антін – «Гармата». Брат Томашевської був в УПА, вона також попала й сиділа у в'язниці.

Часом треба було транспортувати ранених. Довозили ми їх тільки до Ветлини, а тамтешній зв'язок передавав їх кудись далі. Ми не знали куди. З рейдів ми йшли найчастіше в район між Ветлиною й Смереком, де загроза була найменша.

Якось я важко захворів. Мої легені виявились ні до чого, запалення в тодішніх умовах ніде було лікувати. «Рись», командир, сказав, що з одним бійцем повинен я відійти до зв'язкового в Полянчику, а далі додому, щоб там якось лікуватися. Так і сталося. Батько перелякався моїм станом. Лікуватися вдома було небезпечно – скоріше чи пізніше знайшла б мене якась облава або донощик. Хресним батьком моїм був поляк з Мичкова. У нього я переховувався понад 3 місяці. Не вилікувався я, тож одного разу, коли відвідав мене «Рись», він оправдався, що не може мені забезпечити опіки, не може також взяти назад до боївки. Я мав лишитися й далі поза нею, укриваючись.

У травні 1946 року прийшов наказ від провідника змінити місце переховування. Став я жити в Балигороді, де ніхто з місцевих мене не знав. Однак поляки з мого села про це дізналися й донесли місцевим полякам. Почалася проблема. Моя ситуація була складна: у мене була жінка, з якою був легально одружений.

Конспіруючись у Балигороді, мав я змогу бачити польських міліціантів. Це не були комуністи, але звичайні шовіністи, яким до якогось розуміння комунізму було дуже далеко, а до винищування всього українського – дуже близько. Один з них розповідав, як зайшов до церкви в Лопінці, одягнув ризи й «відправляв» Службу Божу. Решта, тим часом, рабувала. Проте під час наступу УПА на міліцію в Балигороді саме він дістав в око.

Одного разу привезли вбитого упівця з Лубного. Він лежав на колоді на машині, у тілі мав може зі сто дір від куль. Стільки куль не міг дістати ані під час утечі, ані під час оборони. Видно, що військо його добивало з малої відстані. Виставили його на цілий день на показ, щоб залякати наших. Лежав цілком голий напроти будинку міліції. Поляки переходили й плююли, кидали каміння. У хлопця була гарна кучерява куча волосся. Його тіло, як і тіла інших жертв, закопували не на цвинтарі, а десь у лісі.

Штаб ВП містився в хаті нашого лікаря Кузьмяка. Одного разу я побачив, як виїхало кілька авт з військом, а за кілька хвилин почалася за Балигородом страшна стрілянина. Тривала коротко. Авта вернулися. Рух. Прилетіла жінка й каже:

– Знасш, Сверчевського вбили²¹.

Вона працювала в кухні касина. Розповідала, що офіцери під час візиту генерала були страх нервові. За недовго прилетів літак, сів на стадіон, звідки відлетів з тілом Сверчевського. Результат був такий: з'явилося дуже багато війська, незабаром почалися переселення й великі пожежі. Тоді-то мене й арештували. Мабуть, хтось доніс. Це напевно не був ніхто з нашої боївки, тому що з неї ніхто не впав.

Народився в мене 1 січня 1947 року син. У квітні він захворів на нежить кишок, тому що моє помешкання було на поверсі, у різни-ка, який вудив внизу м'ясо, а вгорі вода текла по стінах; було також дуже холодно. Жив я з жінкою. Лікаря не було в місті. Тільки аптекар Микола Осідач хотів нам допомгти, але не міг. Жінка вдалася до військового лікаря. Виписаний ним рецепт поїхав я викупити до Ліська, де була краща аптека. Зайшов до лікаря

²¹ Кароль Сверчевський (1897-1947) – польський генерал, політичний діяч, віцеміністр національної оборони Польщі від 1944 року; убитий біля села Яблінка 28 березня 1947 року.

Лисикевича, українця, щоб показати рецепт. Він наказав чимскоріше викупити лік і вертатися до дитини.

Я купив ліки. Зі мною був поляк Ян Сковронський. З'їли ми щось в ресторані, вийшли надвір, а там чекали убивці. Я їх знав. Це був Кароль Пачковський з Волковиї, а з Сянока був Рисек Сікорський. Підійшли ближче.

- Jak się pan nazywa?
- Wijtiw, Jarosław.
- A co pan tu robi?
- Przyjechałem po lekarstwo dla małego syna.
- Pan pozwoli z nami.

Я пішов, Сковронський лишився. Узяли мене на міліцію. Час до вечора взяли нам два авта з вугіллям, які треба було розладувати. Нагляд наді мною мав Владислав Фалішевський із Балигорода, людина чесна, настільки чесна, що, побачивши як з мене та інших арештованих ллється піт, запропонував мені чогось напитися, а потім приніс пляшку пива. Приніс ще й другу, але вже я не допив її. Прийшли по мене убивці.

У їхньому будинку біля цвинтаря просидів я майже два місяці. Слідства не вели, на щось чекали. Розпитували тільки за персональні дані, звідки взявся я в Балигороді. З Ліська завезли мене й двох інших на УБП²² в Сяноці, вул. Сенкевича. За німецьких часів там було Гестапо²³, але за польських часів, мабуть, згинуло там більше людей, найбільше – українців. Перед поляками урядувало в тому будинку ще й російське НКВД. Це страшний будинок. Важко його згадувати, так само важко забути биття, знущання, відливання водою раз-по-раз, коли я не хотів говорити, млів від побоїв. Слідство велося різними способами. Удень примусово наказували спати, але не на ліжку, а на табуретці. Сидячи на ній з лицем відверненим до «зłodійки»* у дверях, ти мав «спати», але твоє лице було під їх обсервацією.

Підповідали, що я, мабуть за чиеюсь намовою пішов до УПА. Як признаюся, то мені дадуть найменшу кару: 5 років. Нарешті

²² УБП (поль. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, укр. Управа Громадської Безпеки).

²³ Гестапо (або ж Гештапо, нім. Geheime Staatspolizei) – політична поліція III Райху, створена в 1933 році.

* «Зłodійка» – круглий отвір у в'язничних дверях келії, що відкривався лише від коридора.

Ярослав Віїтів з дружиною Анною (дівоче прізвище Крупінська), фото з II половини 40-их років, околиці Балигорода

почали питати кожної ночі. Слідчі замінювалися, але я лишався весь час один. Під час гострого слідства було в кімнаті трьох: слідчий та два оправці, що били. Вони тільки ждали, аби доведена до краю людина кинулася на слідчого, який тоді відповідно «боронився б». Однак ніхто з нас цього не зробив, бо це був би кінець. Саджали на дубовий стілець, прикручений до підлоги. Руки прив'язували ременями до стільця. Приходив убивець.

– No i co, kolego? Co nam teraz

powiesz? – питався. – Jesteś gierojem UPA? Zobacz, gdzie ty jesteś!

Я мовчав. Це була в таких випадках найкраща постава.

– Dlaczego milczysz?

– Ty za mnie mówisz, – відповів я.

Після такої відповіді отримую двічі по лиці. У голові закрутилося, а він підсміхається й питається, чи не замало. Убивець сідає за стіл й знову починає ставити найпростіші питання: хто, звідки, рідня.

– Masz syna, co ma 4 miesiące. Nie zależy ci, żeby wrócić? – починає з іншого боку.

– Ja powinienem wrócić. Żadnej łaski mi nie robicie.

– Nie bądź taki pewny. Jesteś w naszych rękach, a nie my w twoich.

Сидів я в великій кімнаті на другому поверсі. За вікнами прекрасні городи. Жаль було дивитися. Слідство відбувалося в підвалі. На коридорі було насипане десь півметра піску. Щойно потім я зрозумів по що цей пісок.

Раз привели мене до келії в цьому підвалі, а сидів у ній польський священник десь з-під Риманова. Келія була така вузька, що не можна було в ній разом спати. Спали ми на зміну: раз він, раз я. А ліжком була велика, ще німецька мармурова таблиця, покладена на чотири цеглини, що відділяли її від підлоги, вкритої нечистою. Священник сидів там уже четвертий місяць.

Якось бачив я двох наших партизанів. Так побитих людей я ще не бачив. Я був битий, але то не було порівняння, ці люди були просто роздерті. Напевно не пережили слідства, десь мусіли їх похоронити, але не знати де.

Жах брав, коли я дивився на слідчих, вартівників, увесь міліційний і адміністративний апарат, що тоді взяв владу в руки. Це був найгірший елемент. Його прагненням було чимскоріше збагатитися, незважаючи на засоби. Як не дивно, але багато було між ними й селян, переважно бідних. Вони були здеморалізовані й не знали етичних перешкод. До того додавалася якась незрозуміла ненависть до всього, що чуже, насамперед до українського, хоч віками бачили його навколо себе.

Слідство не дало ніяких матеріалів проти мене. Я ні до чого не признавався, а в них не було свідків. Наприкінці травня 1947 року групу в'язнів вивели на вулицю, а далі й на станцію. Однак раніше повідомили сім'ї про наш виїзд, тож змогла туди прийти моя жінка. Отримав від неї трохи сала й хліба. Поїзд поїхав у невідомому напрямку. Я думав, що везуть нас на західні землі, бо знав про переселення. А нас везли до Явожна²⁴. Було нас 75 людей. Після розпізнавання декого взяли на бік, а решту – до лазні. Там ми мліли, бо раз давали холодну, а потім гарячу воду. Яке там було биття, коли ми з неї виходили – страх! Старші між нами – падали уже по перших ударах грубими палами. По дорозі до бараку також били.

У Явожні все було диким садизмом. Німці знущалися з людей важкою працею, палили в крематоріях, доводили їх до виснаження, але не били постійно й не принижували на кожному кроці. Це був сильний ворог, він не дивився, щоб мститися. А поляки в Явожні просто мстилися над нами. Принижували національну гідність. У німців щодо цього всі були рівні. Наприклад, о четвертій вранці робили вставання. А підлога була чорна від вугілля. Як наказали знову лягти, приходили й питали, чому підощви чорні.

²⁴ Явожно – концентраційний лагерь, створений по війні польською владою у частині колишнього гітлерівського лагерь в Освенцімі, м.ін. з метою екстермінації української людности Закарзоння. Перебувало в ньому всього 3983 українців, з чого 161 особа померла. У листопаді 1995 року Воевідська Прокуратура в Катовицях офіційально визнала, що в Центральному Таборі Праці в Явожні вчинено злочин проти людства на в'язнях-українцях.

Тоді був наказ лягати на черево, а вони били по 20 разів нагаями по ногах. Уранці не можна було встати, іти на перекличку. Коли хтось дійшов, то мучився по дві години, чекаючи на сніданок: зачорнену нібито кавою воду й хліб. Обід – кукурудзянка на воді. Ми підходили. Біля котла стояли два поляки й слідкували, щоб забагато не налив кухар-в'язень.

Лагер був перегороджений наполовину. На другому боці сиділи полонені німці. З ними рахувалися інакше, вони мали гарний харч. Ми були горлорізами, нелюдьми. Німці з нас сміялися. Як ми йшли до лятрини, били. Як ми виходили – також били. Люди по кукурудзянці не могли добре залатвитися, але їм не давали часу. Кожен барак мав десь 15 метрів довжини й з 8 метрів ширини. Критий папою. Стіни з дощок, дуже тонкі. Причі збиті з трьох дощок: одна під голову, друга під ноги, третя – під задок. Решта дощок поламана на в'язнях. Не було на них сінників. Причі стояли під стінами, один ряд посередині бараку. Між ними вузький перехід. Вхід до бараку на розі від фронту. Кожен барак був відокремлений від другого подвійним колючим дротом. Дріт від дроту десь на 10 сантиметрів. Ішли вони двома рядами по два метри один між одним. Там ходили стражники. А по рогах вишки, де сиділи з дегтярами інші стражники.

Були ми порозділювані. Учителі, священники, лікарі, узагалі інтелігенція – окремо, а прості люди – окремо. Контактуватися з бараками, де сиділи інтелігенти – не можна.

Утекти з табору ніхто не пробував. Це, зрештою, було неможливе. Утекти, не торкнувшись електричних дротів, не можна. За дротами був ще високий мур. Залишалася втеча до неба. А кожен хотів жити, витримати й вийти на волю. Нічого за муром ми не бачили. Табір був віддалений від самого Явожна. Ніхто до нього наближатися не міг.

Не посилав я листів, так само й не отримував. Після місяця дістався до кравецької майстерні. Вів її Василь Костко з Сянока. Йому «шили» упівську радіостанцію. Пустили б його зразу, але він не хотів нічого підписати, бо мав гарну кам'яницю в місті, якої не хотів втратити, а знав, що якби признався, то мусів би поїхати на західні землі.

Раз прийшов слідчий і запитався за мене. Я зголосився.

– Za co siedzisz? – запитався в бараці.

Так званий «замок» (колишній замок Любомирських) у Рівневі – місце ув'язнення, слідства, суду та страти вояків УПА з Закароння

- Ja nie wiem. Za darmo siedzę, – відповів я.
- Zaraz się przekonamy. Rozbieraj się. Do naga.
- Я роздягнувся, ляг на землю, як він наказав.
- Teraz licz: masz dostać 25 gum, – сказав слідчий.

Дорахував я десь до 12, а потім зомлів. Бив, починаючи від ніг. Забрали мене на барак. Лежав три дні непритомний. Петро Жемелко з Кракова змінював мені шмати на тілі. Костко, як побачив, плакав як мала дитина, розповідав той же Жемелко. На четвертий день слідчий прийшов знову. Знову запитався за мене. Я замельдувався.

- Ty wiesz za coś dostał? – говорив з російським акцентом.
- Nie wiem.
- Skurwysynu, i nie będziesz wiedział.

Це був один випадок, а було їх – не зрахувати. Зі мною та з іншими. Головним слідчим був російський жид. В обідню пору вили чотири «сирени». Люди вишиковувалися з мисками по кукурудзянку. Тоді він виходив і кого собі вибрав, наказував вести перед 14 барак. Там на очах усіх нас бив свою жертву. А був дуже

високий і добре збудований. Найстрашніше було, коли попалася йому дівчина. Окручував кулак її волоссям і кидав об землю. Раз попалася йому Марійка, з'язкова від «Бурлаки». Могла мати з 22 роки. Водили її до нього десь два тижні, це було напроти мого бараку. Перший тиждень водили її два стражники, але потім уже сама не могла йти. Постійно питали за «Бурлаку». Вона казала: «Усе знаю, а нічого не скажу». По ній скакали, душили черевиками. Хто її побачив на другий тиждень, то плакав. Були в неї довгі чорні коси. Головний слідчий вирвав майже все це прекрасне волосся. З останнього слідства тягнули її за собою. Що з Марійкою сталося – не знаю. Не могла вижити після такого знущання.

У Явожні були й наші, що вислужувалися слідчим. Першим був Іван Довбуш, учитель з Загутиня. Він стояв на брамі при вході й пізнавав людей. Потім знайшлися й інші, до інших завдань. Найгіршим був так званий «Чорний Ясьо», тобто Іван Венгрин з села Вільхівці (коло Сянока). Він був страшний кат. Другим був Федор, походив десь від Вислока. Третім був Дмитро Грицков'ян. Однак це було всього трьох на кілька тисяч людей. Усі капо мешкали в окремому бараці. Там спали, а вдень служили своїм хлібодавцям, бо служили вони за крашу їжу. Вони могли ходити від бараку до бараку, чого інші в'язні робити не мали права. Улюбленим їхнім ділом було загнати нас до жабок. Ми мусіли стрибати навколо бараку, а кожен з них уставлявся на розі з дошкою й бив. Як ударив кантом – дошка ціла. Як ударив плазом – дошка ломалася. Сильно били. Стражники вже не мусіли нас бити. Стояли збоку та сміялися.

Попід вікнами був засіяний бакун. Наглядав за ним Грицков'ян. Він щоденно мав звітувати, чи не бракує одного листка бакунового, бож відомо, що курцям шалено хотілося курити. Цей бакун був для них мукою. Одного разу двох листків не стало. Поляки зробили перекличку. Запитали, хто курить і вирвав листки. Ніхто не виступив. Грицков'ян пождав і вказав на мого батька. Тоді батькові наказали виступити перед лаву, а Грицков'янові дозволили його бити скільки захоче. Забрали жертву непритомною на барак.

За якусь найменшу провину в'язень міг потрапити у підземну пивницю, де була холодна вода до колін. Прив'язаний за руки ремнями до стіни, в'язень висів на них. То місце, карцер, містилося

під землею. Він ніколи не був порожній. Сиділи там по 12 або 24 години. Сидів у карцері також я. Прийшли по мене брати нібито на слідство. Недавно я пересварився з капо. Слідства не було, замість його отримав я 12 годин «карца», видно за ту сварку. Звели мене по сходах униз, відчинили залізні двері, прив'язали ременями до стін і вийшли. На підлозі ще не було води. Як двері закрилися, відразу почала запливати в келію вода. Дійшла поза коліна.

Ніхто зі мною тоді не сидів у тій воді. Друге місце було, на щастя, порожнє. Два рази заглядали до мене через злодійку в дверях. Запалювали тоді слабеньку жарівку вгорі. А так – увесь час темно. Як вода почала сходити, додумався я, що це кінець кари. Проте вийти по тих 12 годинах на своїх ногах я вже не зміг. Так було з кожним.

Іншою карою було стояти біля електричних дротів огорожі з двома цеглинами в руках, піднесених догори. Як хтось зомлів, а млів кожен – відливали водою й повторювали кару. Понад годину ніхто не міг цього витримати.

Щоденно вранці – апель. Уставали ми о шостій годині, а о сьомій був той апель. Кожен барак стояв на триметровій площі уздовж дротів, що відділяли від других бараків. Ставали ми трійками, на струнко. Стражники по обох боках. Кожен ряд відраховував. Кожного дня були також прокляті жабки. Часом робили ми й 10-15 кругів навколо бараку. Молоді витримували, старі падали. Їх відтягали набік. Відтак усі йшли до бараків по миски й починався сніданок: горнятка чорної кави та 25 дека чорного хліба, якогось пареного, а не печеного, бо можна було з нього ліпити все.

Над усім тим панував голод, а за ним уже й смерть. Голод. Мали ми малі миски, з яких не можна було наїстися навіть, якби вони були наповнені нормальною їжею, а не табірною, явожнянською. Одного разу хлопець на ім'я Володимир, з Команчі родом, підійшов до котлів з зупою. Кухар дав йому дві порції. Він відразу все випив, бо то було ріденьке, але відразу й виригав, бо шлунок не міг витримати забагато їжі. Стражники сміялися й питалися, чи ще їсти хоче. Хлопець спробував – був виголоджений на смерть. Випив те, що звернув до миски. І знову виригав. І ще раз так само. Більше ніж півлітра зупи ніхто з'їсти не міг, хоча б і як хотів. Був один випадок, що отримали ми кращу їжу. То було тоді, як приїхала якась комісія з Варшави. У зупі плавали кавалочки солонини. Ми

знали, що щось сталося. Люди ходили, як привиди, сухі й чорні. Усі чекали смерти. Ніхто не знав, чи вийде на волю.

В'язні, що були на допиті в 14 бараці ніколи не верталися на власних ногах на барак. Несли їх на коці або попід руки прислужники таборової адміністрації. Слідство вело інколи кількадесят слідчих, брали один раз по 50 людей. Тоді всюди стояв стогін і плач. Усередині били каблями, а на зовні – стражники – дошками. Були випадки, що відтинали ними вуха, а які були рани – до костей! І кричали: „Macie, banderowcy, swoją Ukrainę!” Тоді за ту Україну боротьбу з ними я виграв, але якби хтось сьогодні сказав, що щось таке мене жде – я б сам забився.

У серпні наказали здавати коци. Підставили «зіса» з дерев'яною пакою, яким повезли нас у Краків. Один одному сиділи ми між ногами, а по боках стражники. Владували на дідинці на Монтелюпіх. Поставили під муром, десь 20 сантиметрів від нього, так що потім, коли щось там біля нас перевіряли обмазані мукою на біло стражники, а при нагоді били в голову, ми мусіли вдаряти головами об мур.

Слідчі на Монтелюпіх не мали проти мене ніяких доказів. Випустили мене на волю. Восени вернувсь до Балигорода (аж до вересня 1952 року щоденно треба було мені мельдуватися на міліції).

Восени 1947 року, де не поглянеш з Балигорода – всюди червоне небо ночами, всюди чути кулеметні стріли. Виганяли наших людей і ганялися за нашими сотнями. Страх було виходити на подвір'я. З Балигорода на станцію в Лукавиці було десь 25 кілометрів. Уся дорога обставлена військом і міліцією, а по селах поляки все рабували, кидали камінням, обливали водою, кричали, що це помста за наші вчинки. Вони піддалися на страшну пропаганду, бо це були прості люди, які нічого спільного з пропагандою не мали, але повірили їй. А хто з них сказав би, чи ми вбили його невинну рідню? Мало таких могло бути, а як були – то ті, що мали в себе шпигунів проти нас. Виселенці їхали в страшному стані. На власні очі бачив я не один віз, запряжений не кіньми чи коровами, а людьми. Старші тягнули його вперед, а діти попихали ззаду. По виселенцях нічого не лишилося. Села поляки палили, церкви обертали на костели. Люди жили там колись бідно, але були на своїй землі. Стрічалися з собою, вміли тішитися й гідно, чесно

жити. Кормилися чим мали, але жили. Ті люди повинні були мати свою державу, а коли не вдалося її вибороти, то повинні принаймні бути чесно трактовані, а не як худоба, тому що боролися чесно й за гонорову справу. Нас виховали батьки на людей, а нас хотіли на західних землях зробити кимось нижчим від людей.

Коли вже в нас стало спокійніше жити, я досить часто ходив у гори по гриби. Дивився, дивився й не міг нічого пізнати. Балигород – це місто було серцем наших гір. Під час війни й перед війною тут жваво працювали наші люди, розвивалася культура, проживало багато наших свідомих господарів. А тепер – церква йшла до руїни. Нікого з українців не було. Колись всі села навколо були українські. На південь було Бистре, Лубне, Яблінка, а за нею маленьке село Гапківці й Тісна. На південний-схід було село Довжиця, далі Бук, Полянки й Терка, де ВП вбило кількадесят осіб і спалило село²⁵. Лишилися малі сліди від Завоя. Там колись був млин, бачив я ще фрагменти пивничок, мурів. Далі Луг – там я побачив тільки криниці й завалені пивниці. На горі, де стояла мала церква, залишилося кілька старих лип, куски бляхи, цеглини. Я ходив по тих руїнах обережно, щоб не впасти до якоїсь оброслої травою криниці. З цього села був мій друг, що в 1947 році загинув у бою з поляками, мав псевдо «Лис». Далі якраз переставало існувати село Явірник. У Смереці було кілька хат, але я не питався в мешканців, хто вони. На північний-захід від Балигорода була Чорна. Не лишилося по ній сліду. За цим селом було величезне село Рябе, на яке дивилася Хрищата, наша преславна гора, колись захисниця наша. На Хрищатій біля Рябого в серпні 1948 року спіткав я разом з одним поляком чотирьох людей. Це були наші, ще в мундирах. Одного з них я пізнав, але ні він, ні я не дали знаку по собі. Вони про все нас розпитали, заборонивши розповідати комунєбудь про цю стрічу, вони відійшли. Ми зійшли до Рябого. Мій знайомий, поляк, був дуже переляканий. Я йшов спокійно. Надійшли ми в місце, де колись була моя криївка. Тепер вона запалася, але недалеко від неї був якийсь дивний пагорбок. Поляк підійшов і відкрив, що це ванна догори дном. Перекинувши її, ми виявили під нею два кулемети, два кріси, одну пепешу й багато амуніції.

²⁵ Про масове вбивство в селі Терці див. «Наше Слово», № 6-7 за 1991 рік.

Отак, ходячи, думав я про минулі роки. Я вже не був собою, не мав зброї в руках, а поляки й надалі нищили наш край. Колись переді мною була відкрита дорога і ясний шлях. Я мав виконати завдання. Тепер підлягав під тих, хто мав зброю проти нас. Це була для вояка велика кривда. Церква у моєму селі після війни вживалася поляками на магазин. Багато їх перед 1947 роком до неї ходило молитися, а тепер проклинали, безчестили її, курили цигарки, лаялися. Знаю, що потім, після 1956 року, сталися зміни. Жінки почали біля церкви збиратися, палити свічки, а котрогось дня просто вломилися, щоб узяти на своє користування й зробити костел, другий костел, бо правдивий польський костел був малий. А йшлося про те, щоб греко-католики колись не мали куди вертатися. Знищили й цвинтар, нема сліду. Викидали навіть хрести при дорозі. Наша земля, але нашого сліду на ній нема.

Так ходячи, якось згадався мені друг Ярослав з Березки. «Ластівка» прийшов додому переодягтися, але міліція з Гічви й Ліська заатакувала його село. «Ластівка» утікв полями, але дістав кулю. Упав, але цього ніхто й не побачив. Щойно по трьох днях його жінка знайшла тіло у снігових заспах. «Ластівка» був самостійним інформатором, найчастіше діяв сам. Помагав йому Біланіч Володимир з Волі Матіяшевої. Він загинув біля власної хати. Тяжко пораненого міліція з Гічви живцем закопала в землі.

Утретє заарештували мене в Балигороді, у вересні 1952 року. Сидів я сам. На слідство брали мене завжди вночі. Один слідчий називався Еміліян Козик, другий – Коза. Як тут били – не знати, як про те розповісти. Нехай свідчить приїзд військового прокурора з Ряшева, який приїхав по мене.

– No wie pan, my chcielibyśmy już zakończyć to wszystko, niech się pan przyzna, – казав.

– Mogę się już przyznać do wszystkiego, nawet gdyby groziła za to kara śmierci, – махнув я рукою.

– Co? Bili pana?

Це почув один з тих слідчих. Він був мисливий, якраз різав якогось дика біля сходів.

– Skurwysynu! Widzisz? – показав умиті кров'ю руки. – Już takiego jednego na dole zabiłem! Zginiesz, jak nie podpisiesz!

«Усе мені одно», – подумав я. Я підписав, але коли сходив вниз по сходах, хотів кинутися вниз. Схопив мене стражник.

– Co ty robisz? Masz dzieci! – крикнув, а на вухо сказав: – Ты паміятај: ich, skurwysynów, szlag trafi, a ty wytrzymasz.

Повезли мене поїздом до Ряшева. Тюрма в Ряшеві містилася в колишньому замкові Любомирських. Слідство в ній велося постійно, хоч з великими перервами. Десь що два тижні «вуйки» викликали на допит і ставили ті самі питання, ждучи помилки в'язня.

Мене переслухував Котович.

– Niech obywatel więzień usiądzie, – почав він одного разу.

Я сів. Котович запропонував закурити. Я відмовився.

– Pogadajmy jak przyjaciele. Czy miałeś możliwość spotkać się z sotennym „Łastiwką”?

– O co pan pyta? Jaskółki, czyli łastiwki miały tylko gniazda w domach pod dachem, – відповів я наївно.

– Nie udawaj durnia. No to może znałeś „Hromenkę”²⁶, „Jara”²⁷?

– Panie kierowniku, z kierownictwem ja nie mogłem się stykać. Ja tu siedzę za darmo, nic nie wiem.

Слідчий побачив, що не вдасться йому хитрування. Почав про щось інше питати.

– W Myszczowie było pół na pół Polaków z Ukraińcami. Kto z Polaków dawał banderowcom mleko, masło?

– O to niech pan pyta sołtysa.

– No dobrze.

Минули два тижні. Знову мене Котович кличе.

– Proszę siadać. Masz już wyrok, swoje odsiedzisz, ale powiedz teraz, kto spotykał się z „Hromenką”?

– Słyszałem o nim od ludzi, ale nic nie wiem sam, – знову почав я відбріхуватися.

– No dobra. A kto w wiosce był kuszczowym, stanicznym?

– Nie wiem kto.

– Jaki wpływ miały sotnie na wioskę?

– Panie kierowniku, ja nie byłem w partyzantce.

²⁶ «Громенко» – Михайло Дуда, командир сотні УПА «Ударники 2, 95» у перемиському курені поручника «Коника», згодом «Байди».

²⁷ «Яр» – Михайло Кучер, командир сотні УПА «Ударники 96а» перемиського куреня під командуванням курінного «Коника», відтак «Байди».

Візчення в	<i>Кресово</i>	Дата	<i>17 марта</i>	195 <i>4</i> р.
Nr akt spraw	<i>St. 43/53</i>	Свіадцтво звольнення в'язня карного		
Nr księgi więźniów	<i>368/53</i>			
В'язень	<i>Witold Jerolim S. Aniołowski</i>			
z	<i>Poligłoch</i>	pow.	<i>lesko</i>	
skazany wyrokiem	<i>Woj. Sędzięw Kresowic</i>			
z dnia	<i>9 marca</i>	195 <i>3</i> r.	na	<i>6 lat i 8 mie-</i>
<i>sięcy więzienia</i>	za <i>art. 85 K.K.W.P. Art. 1</i>			
zwolniony został dziś po odbyciu kary. Podczas pobytu w więzieniu był zatrudniony <i>w warsztacie kotłownic</i>				
w	<i>Wrocław - Kresowic</i>	jako	<i>karaniec</i>	
Obowiązany jest zameldować się w biurze Milicji w		w czasie od	<i>18.1.53</i>	do <i>1.2.53</i>
nie później, jak do dnia		<i>20.3.53</i>	marca	195 <i>4</i> r.
NACZELNIK WIĘZIENIA				
DW-66 Nr 115 M/51 Drukarnia Nr 3				

Копія посвідки про звільнення з в'язниці Ярослава Вітвіва

Я знав, що не можу бачити, можу лише чути про когось, бо зразу буду дуже підозрілий.

У підвалі була кравецька майстерня. Я там працював. Ні разу, як сидів два роки в Ряшеві, не був на spacerі. Ніхто до мене не усміхався, не сказав «добрий день». Не міг я бачити жінки, хоч польські в'язні бачили свою рідню. Тому, що був я бандерівцем, як казали. У моїй 48 келії сиділо 40 мужчин. Келія: 5 × 5 метрів. Сидів я там з Михайлом Хомотою, звинуваченим у шпигунстві. Мав смертний вирок, замість до смертної келії дали його до нас. Настав вечір. Уранці виявилось, що Хома подер простирало й повісився на ґратах. Зробився шум. Скоренько прийшли санітарі, відтяли його, а стражники наказали мовчати. Тоді нам усім ще страшніше стало, бо зрозуміли: ми в їхніх руках. Або самі повісимося, або вони нас викінчать. По всіх тюрмах, де я сидів, чув з уст наших хлопців: «рідна мати моя, пощо ти мене родила?» Їх немов роздирали пазурі державного орла. Не одного роздерли, але були й твердші від тих пазурів.

Суд був цирком, а не судом. Головний суддя – Лех. Оборонець з уряду – Юзеф Вінш. Лавники. Ніхто не мав права взяти слова в моїй обороні. Вирок був уже готовий, прийшов з УБ. Підтримували його свідки з села, які нібито мали бачити мене зі зброєю в руках. Розправа припала десь на смерть Сталіна, що треба було відзначити мінutoю мовчанки. Отримав я 10 років в'язниці: „z przypuszczenia”. Налезав чи ні – має сидіти. На щастя, у 1956 році охопила мене амністія, залишаючи 6 літ і 8 місяців до відсидки, але потім жінка ще подала на перегляд процес, унаслідок чого швидше вийшов на волю. Вийшов на волю, щоб цілу решту життя думати про честь і безчестя минулої боротьби.

Степан Загорода

– «Верниволя»

Мій тато, Костянтин Загорода, походив із Винників, малого села під Довжневом Сокальського повіту, а в цьому Довжневі народивсь я 1 листопада 1930 року. Тато вчився в гімназії в Сокалі. Як був у сьомій класі, захворів його батько. І, думаючи вже про смерть, хотів написати синові Костянтинові землю, але з тим, щоб він зараз і оженився. А мій тато робити так не захотів. Утік у Німеччину. У 1914 році, як вибухла війна з Росією, німці наказали батькові як австріяцькому громадянину вертатися на свою територію. Він вернувся, дістав наказ іти в армію. Пішов, але пробував утікати. Зловили. І дали на італійський фронт. У 1918 році перенесли його до Будапешту, де служив як стрілець на літаку. Разом з іншими українцями з колишньої австро-угорської армії перейшов в українські військові частини й вертався у свої сторони, щоб узяти участь у боях за самостійну Україну. Проте на Мадярщині мали сутичку з мадярами, бо вони роззброювали, а часом і розстрілювали наших вояків на їхньому шляху в Галичину. Тато командував відділом. І сталося так, що не мадяри наших, а наші мадярів роззброїли. Влаштували проти них суд за розстріли українських військових, присудили мадярам смертний вирок, який і був викона-

Степан Загорода, фото з 1948 року з-перед арештування

ний. Проте потім щастя перейшло на мадярський бік. Вони зловили батька й так само влаштували суд. Повисла над ним смерть, бо мадяри довідалися про розправу над своїми. На щастя, закохалася в нього дочка прокурора, знайома ще з часу служби в цісарській армії. Її намови врятували Костянтинові Загороді життя, проте якийсь час він пересидів ув'язнений.

Тимчасом Польща закріпилася, оголосила можливість вертатися усім тим, хто проживав перед війною на терені, де тепер була польська держава. Тато й вернувся. Оженився. Мав п'ятеро дітей, але тільки троє пережило. То були три сини: Олекса був найстарший, потім був Петро, а на кінці я. Олекса в 1944 році відійшов з ОУН-б¹ до дивізії «Галичина»: організація хотіла мати там своїх людей, крім цього, дивізія давала можливість вишколу для наших хлопців. Перед тим Олекса був у боївці Служби Безпеки, а в дивізії закінчив підстаршинську школу в Лемборку, по війні опинився в таборі полонених УНА² в Ріміні. Боївкарем був також брат Петро, мав псевдонім «Тріска», служив у боївці Служби Безпеки III району в надрайоні «Лиман»³, а за командира мав «Юрка», за провідника Олександра Бобка – «Хому»⁴. Петро згинув у 1946 році, напочатку червня. Під час переселення на Україну разом з роєм «Гамалії» сидів у криївці біля Радкова. Одна жінка недалеко від неї мала закопані свої речі. Хотіла їх забрати, військо побачило, як вона щось розкопує, почало скрізь копати й добралося до наших. Цілий рій, крім одного, розстрілявся сам. Лежать у Василеві Великому.

Польська влада, знаючи про батькове минуле в рядах наших галицьких формацій, «запропонувала» йому після повернення

¹ Унаслідок різного типу розходжень Організація Українських Націоналістів поділилася в 1940 році на дві фракції: бандерівську й мельниківську (від прізвищ провідників Степана Бандери й Андрія Мельника), які часто записувано як ОУН-б (також ОУН(б)) та ОУН-м (також ОУН(м)).

² УНА, Українська Національна Армія – створена 12 березня 1945 року німецькими урядовими колами на чолі з А. Розенбергом. Українська збройна сила, що мала б включати в себе усі українські формації, які боролися разом з німцями проти СРСР. Командиром УНА був ген. П. Шандрук.

³ «Лиман» – криптонім одного з двох надрайонів III округи ОУН, яка охоплювала терени Грубешівського й Сокальського повітів (надрайон «Лиман») та Володавського (надрайон «Левада»).

⁴ Олександр Бобко – «Хома» – провідник СБ III району в надрайоні ОУН «Лиман», засуджений у 1949 році в Щєціні на смертну кару.

переїхати в глибину Польщі, де мав можливість відбувати вчительський курс і отримати добру вчительську посаду. Тато не погодився. Став керівником молочарні в Довжневі, активним культурним діячем, через що часто запрошувала його до себе поліція, а коли було моє хрещення, дійшло до того, що пішов на якийсь час до львівських Бригідок⁵.

У нашому селі до початку 30-их років не було поляків, аж потім прийшов до села польський легіонер Мацола. Став усвідомлювати кількох римо-католиків, що жили між нами, але вже забули свою мову й в селі не вважалися поляками. Один з них, Розевич, активно помагав ставити довжнівську «Просвіту». Правдиві поляки жили тільки на фільварку.

За моєї пам'яті священиком у нас був о. Клим Медицький. Спочатку досить мляво включався в патріотичну роботу, гаразд виконував тільки свої священничі обов'язки, у політику не йшов. Не сподобалося йому в 1942 році, коли привезли з Карпат, де був голод, дітей на прохарчування, так само не прийняв у себе на приходстві холмщан, що гинули в 1944 році. Але незабаром, побачивши кривду нашого народу, змінився. У 1946 році хоронив двох наших: Миколу Шевця, слідчого з III району, та Зенка Чопа, зв'язкового СБ з цього ж району. Обидва вони загинули на засідці під Корчминою. Хоронячи їх, отець Медицький заплакав.

Довжнів був селом міцної української свідомости, активно працювали перед війною в кооперативі Петровський, Гайоха, Капустій, мій батько; Чаборик був просвітнянським бібліотекарем. «Просвітою» номінально керував священик, але формально управляв нею Кіт Іван, пізніший станичний. Була в селі й кооперативна крамниця, яка діяла настільки гарно, що довела до краху жидівську корчму.

Уже перед війною була в Довжневі сітка ОУН. Запідозривши мого батька, Кота, Капустія в приналежності до організації, поляки перед самою війною якийсь час тримали їх у арешті.

Спалахнула війна між німцями й поляками. З наказу ОУН весною 1940 року батько став комендантом української поліції в Долобичеві. Восени 1941 року, після наступу німців на Схід,

⁵ Бригідки – популярна назва польської передвоєнної в'язниці, що містилася у Львові на вул. св. Бригіди.

перейшов до Грубешева на повітового коменданта, потім якийсь час був районним комендантом у Варязі. То був уже той час, коли творилися самооборонні відділи й УПА. Як член організації батько мав псевдонім «Підкова». Входив до складу штабу «Богдана», тобто пізнішого «Ореста»⁶.

Науку почав я в Довжневі. У 1941 році ходив до школи в Варязі, а в 1942 році вже до Сокаля, де перебував до лютого 1944 року. Саме в Сокалі вперше стрінувся із нашим підпіллям. Мешкав я разом з Іваном Дещицею та Радванецьким, що потім став курінним* на Волині. Дещиця був старший, уже мав складати матуру, вів завзяті дискусії з Алексеем Алексеевом, російським комуністом з Воронежа. Він укривався, міг сподіватися, що видамо його за ворожі погляди, проте ми вважали, що видавати навіть ворога ворогові – це ганьба. Потім доніс на нього чоловік, здається, на ймення Книш. Наші виконали на нім вирок, бо він співпрацював з Гестапо. Тоді, наприкінці 1943 року, організація була вже сильніша. Так само, як і з Книшем, покінчено з двома нашими «чорними»**, бо вони виступали проти підпілля. Бандерівська ОУН була безпощадна в боротьбі проти гітлеризму. Наші старші хлопці з проводу бачили: ця система хоче викінчити як жидів і поляків, так і українців. Наші читали *Майн кампф*⁷ Гітлера. Я почув це слово з вуст наших як ненависне. Ненависть до гітлеризму дуже швидко прищепилася й мені.

У 1942 році Дещиця був арештований Гестапо за підпілля. Під час обшуку, унаслідок якого попався гітлерівцям Дещиця, мав я велике щастя: німці робили обшук насамперед старшим, на мене, молодого хлопця, не звернули уваги, а в мене була захована література, між іншим, антинімецький *Юнак*. Ми носили Дещиці до в'язниці їсти, але передати можна було тільки тоді, коли на сторожі в'язниці був українець з формації «чорних».

⁶ «Орест» – Мирослав Онишкевич (1911-1950) – від березня 1945 по вересень 1947 року командир VI Воєнної Округи УПА «Сян», що охоплювала терен Закерзоння.

* Курінний – командир військової одиниці УПА куреня, що в його склад входили 3-4 сотні по 136 вояків кожна.

** Чорні – популярна назва членів німецьких сторожових і допоміжних військових формацій.

⁷ *Майн Кампф* – головний ідеологічний твір вождя III Райху Адольфа Гітлера (1889-1945); появився двотомником у 1925-1927 роках.

Із моїх шкільних знайомих був потім в УПА, що пам'ятаю, Дацюк Роман, брат «Багряного»⁸, пізнішого сотенного. Служив у СБ при «Зеноні»⁹, але на початку 1947 року захворів на легені й поїхав разом з матір'ю десь під Білу Підляську; був «Гайда»¹⁰, пізніший чотовий, згинув у бою під Лісками; «Лев»¹¹ згинув у засідці за Долобичевом, коли розбили 15 польських машин. Вискочив на дорогу перший і дістав; на підстаршинську школу в Карпатах пішов «Стрілець»; з Завишня походив «Лужич»¹², що в 1944 році пішов до УПА.

Української мови в сокальській гімназії вчив нас Дуліба, великий патріот, Джуґало був від співу й руханки, якої вчив у військовому стилі: «формуй колону!», «кроком руш!», «розстрільна!» Підготував на майбутність, нічого не кажучи. У м'яча грали ми під час руханки дуже рідко. Олійник учив латині, Бутринський – німецької мови, Гудим – історії. Ці три були пронимецькі. Гудим дуже любив політикувати. «Що на тій Волині виправляється? Подуріли! Проти німецької армії?», – вигукував, коли наші почали на Волині бої з німцями. «Але вона вже відступає», – вирвався котрийсь з нас під час уроку, ми вже були бандерівцями. «Хто? Хто це сказав?» – питався Гудим, але виходило на те, що ніхто.

Нарешті більшовики переламали фронт під Сарнами. Німці наказали перервати науку. Гімназію зліквідовано дуже швидко. Я вернувся додому. Був лютий 1944 року. Горіла тоді вся Холмщина. Щоночі заграви, стріли. Формувалися наші відділи, треба було боронитися перед поляками. Дуже потрібно було всюди людей, найбільше бракувало зв'язкових, бо рух був великий, інформації йшло дуже багато в різні сторони, з різних щаблів організації, тим більше, що вона шойно тепер стала міцно охоп-

⁸ «Багрянний» – Євген Дацюк, командир сотні УПА «Вовки II» до грудня 1945 року.

⁹ «Зенон» – Леон Лапінський, референт Служби Безпеки III округи ОУН Закарпатського Краю від липня 1945 року по осінь 1947 року.

¹⁰ «Гайда» – Євген Сивак, командир сотні УПА «Вовки III», згинув у бою з НКВД під Лісками 26 лютого 1946 року.

¹¹ «Лев» – Василь Боруцький, командир другої чоти в сотні УПА «Вовки II», загинув 26 квітня 1946 року під час засідки на колону військових машин під Варишином.

¹² «Лужич» – став потім політвиховником у сотні УПА під командуванням Василя Краля – «Чауса».

лювати терен. Зголосивсь і я до зв'язку, сам, навіть татові не кажучи. Був ще молодий хлопчина з мене, міг легко переходити туди, куди старші не перейшли незаваженими або незапідозреними. Роботи мав я кожної ночі по самі вуха, але коли старші попросили читати в читальні курс історії України для юнацтва, я погодився. Командиром юнацтва був наперед Думка Степан, але як став кушевим, то юнаків очолив я, тепер уже як «Тихий».

У організаційній трійці були: Михайло Новосад, Степан Чаборик та я. Підлягав я Михайлові Пасічникові, районному провідникові. По ньому районним був колишній гімназист з Сокаля Михайло Цвях. Під ним служив я вже коротко, бо став зв'язковим у кушевій боївці, якою командував колишній чотовий сотні «Гамалії» «Орлик». Як сотню розв'язали, чотових послали по селах до кушевих боївок. У цій боївці майже всі походили з Довжнева: Латинник Іван, Чаборик Іван, Сорока Семен, Жук Семен, Підсудко Іван; служили ми в ній від перелому 1944 на 1945 рік до осені 1945 року.

У 1944 році, як ще були німці, тато здезертирував зі станиці в Варяжі. Нібито взяв відпустку, але відразу пішов у ліс, до штабу «Ореста» (тоді ще «Богдана»). Штаб стояв наперед у Цеблові, потім на Зеленій, що за Белзом. Батька відразу призначили підготовувати наші самооборонні відділи. Самооборона мусіла бути створена. Поляки, палячи Холмщину, дійшли аж до Галичини, були наступи на Ліски та Василів і інші села. Відділи організовано дуже швидко й відразу послано на Холмщину. Згідно з призначенням і характером нашої боротьби на Холмщині, вони називалися самооборонними, хоч мали нормальний військовий поділ на чоти, сотні, курені. Першу сотню очолив комендант поліції з Хороброва Іван Шалева – «Лис». Це було на правій стороні Буга, бо за самим Бугом ситуація була така напружена, що спокою, потрібного до сформування відділу, не можна було занадто знайти. Чотовим у відділі «Очерета»¹³ (він мав свою сотню вже у 1943 році), який упав у бою, був «Ягода»¹⁴, а як «Очерет» упав у бою, команду перебрав «Ягода» й розбудував

¹³ «Очерет» – Данило Микилига, загинув 11 лютого 1944 року в Шиховичах в бою проти польських партизанів.

¹⁴ «Ягода» («Черник») – Маріян Лукашевич, командир спершу сотні, згодом 28 Тактичного Відтинку УПА «Данилів» у складі VI Військової Округи УПА «Сян», курінний.

відділ до сотні, а сотню до куреня. Воював на Холмщині і став її преславним оборонцем.

Холмські відділи були материнськими відділами, тобто формувалися з холмщаків переважно на правому березі Буга, а потім переходили до боротьби на лівий берег. Перейшов туди курінь «Галайди»¹⁵. Сам «Галайда» згинув, здобуваючи Острів під Сокалем. У квітні 1944 р. самооборонні відділи були переформовані на регулярні сотні УПА. Склади були збільшені і доведені до регулямінних, у терені відбувалася мобілізація. Старшинами призначувалося переважно вояків з I війни та зі старшинських шкіл на Поліссі. Набрану в ряди молодь треба було вишколити. Мій батько був тоді призначений інспектором вишкільних таборів. Як прийшли совіти, батько отримав наказ відійти до куреня «Юрченка»¹⁶, але курінний відкинув усіх старших віком. Батько вернувся додому, куди ще не один раз заходив «Орест», а також його зв'язкові «Медвідь» та «Моряк».

Зараз після фронту, десь у серпні, великі втрати в Гільчу мав «Монета»¹⁷. НКВД в'їхало в село, а там стояла сотня. Вона відступила в ліс. Там відбувся завзятий бій. Відступ села не врятував: енкаведисти спалили все, крім читальні, школи, млина і дерев'яної церкви. У Гілецькій сосніні впало тоді десь 50-80 убитих, а 18 ранених і полонених було просто заколотих. Більшовики страшно їх мордували, деякі мали по 40 штиків у тілі. У тій сосніні згинув «Лемко», родом із Довжнева. Хто був з-поміж мертвих із околиці, того похоронила рідня. Решта знайшла спочинок на гілецькому цвинтарі. То був тихий цвинтар командування УПА з нашого терену. Лежать там командир боївки СБ «Сірко», курінний «Ягода», заступник командира надрайонної боївки СБ «Гріша».

Під цю пору я з братом майже кожної ночі зникав із хати. Батько про все знав і ні про що не питався. Тільки часом задля обережності питався: «Поховали все?» У 1946 році батько за дозволом організації переїхав на Україну, де прожив до 1977 року.

¹⁵ «Галайда» – Тарас Онишкевич, командир куреня Української Народної Самооборони, загинув у квітні 1944 року, здобуваючи укріплену базу АК – село Острів.

¹⁶ «Юрченко» – Юрій Левочко, командир боївки, а відтак курінний УПА. У серпні 1944 року став співпрацювати з НКВД, за що був убитий у засідці 28 серпня 1945 року біля Ошева.

¹⁷ «Монета» – прізвище невідоме, командир сотні.

У Довжневі самооборони не було. Село належало до русинського куца разом з Русинем, Винниками й Жнятином. Куцевим був Цьона Ярослав. Він згинув у 1945 році під час переходу кордону, охороняв якусь важливу персону із вищого командування, але належав уже до ВОП-у (відділ окремого призначення). На його місце прийшов Чаборик Михайло. Потім був арештований поляками й сидів у Явожні. Станичним у Довжневі був Іван Кіт, заступником та заразом зв'язковим Михайло Оленишин – «Черемош». Районовим зв'язком потім також командував Кіт. Після «Орлика», якого зловили в 1945 році в Довжневі через донос сексота, командиром кущевої боївки став «Чорний» з Осердова. Боївка займалася переважно господарчими справами та зв'язком. Це був зв'язок на терені району. Ходив я переважно до Кривиці, Хлоп'ятина й Мицова в III районі або Себечева в I районі і інших сіл. Тримав я зв'язок з Гільчем, яке було «столицею» боївки СБ командира «Ясеня»¹⁸. Узагалі з есбістами зв'язковим був тільки я, а з іншими Латинник Іван. Провідниками районів були тоді: I район – Шульган Дем'ян – «Хмель», походив з-за Буга, був досить поважним чоловіком 1909 року народження, уже перед війною сидів у польських тюрмах. У 1939 році перейшов на німецьку сторону границі, мав малу крамничку в якомусь селі, але в 1941 році, як пішли на Схід наші похідні групи, і він вирушив. Був поранений, вернувся. Дуже приятелював із «Прірвою»¹⁹. Арештований був у 1948 році на західніх землях. У III районі провідником був Микола Білий – «Вишня».

Люди скрізь відносилися до нас добре, але вже не в такому настрої, як 1944 році, коли горіла Холмщина – тоді останню сорочку дали б із себе. Тепер треба було вже просити, проте завжди знайшлися охочі щиро допомогти. Будували ми багато криївок. Дуже гарну зробили в підвалах під палацом в Довжневі, спаленому упівцями по відступі німців. Ділили також збіжжя. Воно йшло в Перемищину та в гори, де наші відділи бідували. У нас прохарчувати відділи було набагато легше. У горах були регулярні сотні

¹⁸ «Ясень» – Володимир Мельничук, командир надрайонної боївки СБ у надрайоні «Лиман» III округи ОУН Закерзонського Краю.

¹⁹ «Прірва» – Євген Штендера, провідник III округи ОУН Закерзонського Краю. У 1946 році також курінний 27 Тактичного Відтинку УПА «Данилів».

по 130 чоловік, а в нас були відділи по 60 стрільців, яких можна було легко прогодувати. Не треба було також робити великих запасів. Через це куці восени 1945 року утратили в нас значення. Більшість розв'язано, а ті що лишилися, виконували насамперед зв'язкові функції.

Правдива конспірація почалася в нас по 1945 році: контакт тільки через контактні місця і скриньки, ключки, строге дотримання псевдонімів, ніяких відходів від відділу чи місця перебування, відвідин. Районовим провідником став «Вишня», родом із Гільча. Потім попав полякам у руки, стрілявся, але не вбився. Пораненого взяли, вилікували, а потім виконали присуд. У відділи перейшли тоді всі розконспіровані протягом 1945 року. На їх місце прийшли нові люди.

Улітку цього року вернувся в наші сторони Михайло Думка²⁰. Він служив в дивізії, але після Бродів не перейшов до УПА, як багато зробило, але подався до Німеччини, по дорозі куди дивізія сьак-так оговтувалася. Не здався до полону, тільки втік і вернувся до села, до Довженева, звідки й походив, де його відразу арештували поляки. Довелося батькові везти 10 метрів пшениці за Думку, бо такий вишколений вояк був для нас дуже цінний. Відразу приїхав «Прірва», взяв його за інструктора на вишколах. Думка – «Голота» (потім «Горинь») згинув під час відступу з-під Грубешева. Раніше був у відділі «Дуди»²¹, потім був призначений писарем команди Тактичного Відтинку «Данилів». Під Грубешевом упали тоді також «Хмара» та «Рудий». Пішли на розвідку і напоролися на НКВД. «Голота» закомандував не втікати в напрямку відділу «Ясеня», а відтягти НКВД у другу сторону. Проте енкаведисти трьох таки вбили. Врятувався щасливо тільки «Дигтяр» – Михайло Милик. Що «Дигтяр» урятувався, то й не дивно – він завжди мав щастя в біді. Був двоюрідним братом моєї мами. У 1940 році поїхав у Німеччину працювати. Довго не попрацював. Посварився зі своїм баором і побив його вилами. Ще не встиг

²⁰ «Голота» («Горинь») – Михайло Думка, служив у дивізії «Галичина», на початку 1946 року став писарем Штабу Тактичного Відтинку УПА «Данилів», згинув 29 травня 1946 року під час відступу по атаці УПА й ВІН на Грубешів.

²¹ «Дуда» – Євген Янчук, командир сотні на терені 28 Тактичного Відтинку УПА «Данилів» під командуванням «Ягоди», згодом «Беркута» – Володимира Сорочака.

приїхати назад, як кілька разів приходило по нього Гестапо. Вернувся котроїсь ночі в половині 1941 року, зайшов до мого батька. Якраз німці брали підводи на східній фронт, батько порадив поїхати з ними, під чужим прізвиськом, а Милик так і зробив. Вернувся у 1942 році. Був аж під Харковом. Привіз багато різних речей, але найважливіше – кулемета «дегтяра», через що потім і став на псевдо «Дигтярем». Мав на нього від німців посвідку: для особистої охорони.

Тимчасом Гестапо й надалі за Михайлом ходило, тож він перейшов до УПА, у боївку. Якось попав і до «Ясеня», який дуже його полюбив і ніколи не розлучався. «Дигтяр» був у розвідувальній групі, був дуже жвавий і бойовий. Як ясенівці йшли в польські терени, «Дигтяр», за дозволом «Ясеня», відлучився. Переховувався на власну руку. Мав щастя – дотяг до амністії в 1956 році.

Пізно восени 1945 року перейшов я в есбівський зв'язок під команду Кота. Саме тоді познайомивсь я з «Яснем» та «Дигтярем». Попередній командир боївки, «Сірко», упав під час наступу на Варяж у 1945 році²². Командир «Сірко», згинув у такий спосіб. Як наші здобували вперше Варяж, він увійшов до стайні, бо дуже любив коней, а знав, що там мають бути гарні коні. А в тій стайні скривався польський міліціант, прізвисько Чіп. Він стрілив і «Сірка» вбив. Потім виявилось, що цей міліціант був посланий до нас від НКВД як шпигун, прийшов до Довжнева, навіть був у сотні, але втік і перейшов у польську міліцію. Коли наші вбили «Юрченка», то знайшли на його списку сексотів саме й того міліціанта. Узагалі на «Юрченковому» списку було щось 320 людей.

Під Варяжем під час другого наступу, у 1946 році, були всі наші відділи, навіть ВОП. Мали ми з собою торпеду. Винесли її на дах одної хати. Наш «канонір», як усе підготував до стрілу, вискочив на дах і крикнув до поляків: „Zaraz, sk[...]synu, zobaczycie!” Правда, мав раніше трохи клопоту, бо на порох торпеда полетіти не хотіла. Аж принесли соломи, обложили й підпалили. Отже, «канонір» кричить, а за ним торпеда вже горить. Наші почали кричати, щоб утикав, тож ще встиг зійти з даху перед стрілом.

Після смерти «Сірка» командиром боївки надрайону став «Ясень». Якраз після акції на Варяж пішов до нього служити.

²² Наступ на Варяж відбувся 26 травня 1945 року.

У «Ясеня» всі були озброєні по зуби. На один рій – три кулемети, решта десятизарядки. Автоматів не було, їх хлопці й не хотіли мати, бо десятизарядки, по-перше, далеко били й були влучні, по-друге, новий їх тип міг перемикатися на стріл чергою. Десяткою можна було ворога тримати десь на 400 метрів від себе, автомат цього ніколи не давав. Коли зважити на те, що ворог завжди мав більше вояків, то тим більш видно, яку перевагу над автоматом, який бив до 200 метрів, а як нагрівся, то й до 70, мали десятизарядки. З них в небо ніхто не стріляв. А командир «Дуда» у кожному лісі мав криївки з кулеметами. Про всяк випадок. Одного разу, як уже був я в «Дуди» у Витківському лісі загрожувало нам оточення. Щоб збільшити силу вогню, командир наказав принести кулемет. Хлопці принесли звідкись німецькі швидкострільні МГ-42, прекрасну зброю. Дегтяр при стрілах бубонів, а такий МГ тільки легенько харкотів, так швидко стріляв. Не кожен стрілець умів пустити з «німака» три кулі, бо треба було дуже легко тримати пальця на спусті.

«Ясень» був добрий для стрільців, завжди усміхнений. Грізніший був його заступник «Гріша». У того все було на дисципліні сперте, усе, клички, чистити зброю, стійки. Часом через це навіть здаватися могло, що то «Гріша» є фактичний командир, а не «Ясень», який на військову виправку так не зважав. Ще щодо «Гріши»: не дай Боже, щоб хтось подумав випити. Боївкарі взагалі мали заборонене щонебудь пити, усі додумувалися, що сталося б, якби таки котрийсь через дурницю взяв та й випив. Проте одного разу ми трохи випили. Везли ми тоді шпирт з магазинів. Призначений був на Лемківщину, чи, як ми казали, на захід. Охороняти пішов третій рій есбеків. У Вижлові змінили коней. Наступного дня мали ми їхати далі. А чорт робив своє: відкрутили ми одну бочку... подивитися. І «побачили» ми шпирт ще з 1944 року, коли наші розбивали лігеншафти*. Трохи вточили. «Зенко» з Вижлова (батька мав поляка, матір українку) пішов додому по мед, бо відразу подумав, що шпирт краший буде з медом, ніж без меду. Додали ми того меду й трохи випили. Хтось доніс. Щастя потім було тільки таке, що ройовий «Журавель» якось нас викрутив від строгішої кари, ніж по 25 буків.

* Лігеншафт (нім.) – назва великих сільськогосподарських ферм, створюваних переважно на базі колишніх маєтків на захоплених німцями теренах.

«Гріша» упав у Винницькому лісі під час виселення. Поляки зробили облогу, боївка пробилася, але «Гріша» залишився мертвим. Згинув також його брат «Роман», але не знаю, де. А третій брат, «Міша», пішов на схід, і там, мабуть, упав на переході кордону. Так що згинули всі три брати.

У «Ясеня» спершу був я за стрільця. Безпосереднім командиром моїм став «Богдан», перший ройовий. Потім перейшов я до другого роя, де були мої друзі «Хмарний» і «Славко». Кулеметниками в моїм рої були «Хмарний», «Левко» й ще один. «Левко» походив з Русиня. З третього роя пам'ятаю кулеметника «Суботу», а з першого «Дуба» з Варяжа, який поїхав потім на Україну, і «Федю». Я носив наперед пепешку. Потім від «Славка» взамін за неї дістав десятку, але по якомусь часі навіть добру десятку замінив я на дуже цільного мавзера. У боївці «Ясеня» був я наймолодший, навіть моє поважне псевдо «Орест» всі замінювали на «Орко», часом називали також «Малим», хоч і ріст у мене не був малий. Проте завдання командир давав мені нормальні. Дуже часто посилав у розвідку. Ходив я між машинами й військом, списував номери авт, розмовляв, як то «дитина». По тих номерах потім ми орієнтувалися, сидючи при дорогах, яка військова частина поляків куди їде, чи їх кількість збільшується, чи ні. Часом їздив до Лащева до польського розвідника, що робив знімки. Він був з ВіН-у²³, співпрацював з нами.

Під час виселення в 1946 році одного разу застукало нас у Довженів військо. За військом ішла хмара цивілів з міст рабувати майно наших селян, вони всюди заглядали, кололи землю. Ми влізли в криївку й ждали, аж військо від'їде. І от котрийсь цивіл перевернув вулика над криївкою й прикрив отвір. Було нас чотирьох: «Хмарний», «Славко», «Каня» і я. Почали душитися, бо через затканий отвір не могло дійти повітря. «Славко» відчув це перший. Він був чутливий, давніше ранений від НКВД, дістав 12 куль. Тепер він поліз до виходу відсунути дошку підлоги шпихліра, бо вже був би нам кінець. Я чув у роті солодкавий смак, а відомо, що він у таких випадках означає. Як «Славко» підпер, то дійшло до

²³ ВіН (поль. Wolność i Niepodległość), польська антикомуністична політично-військова організація, створена після розпаду Армії Крайової на початку 1945 року.

нас повітря. Проте відвалити вулика не могли, бо військо й далі було в селі. По якомусь часі прийшла Марійка Багнюк, дівчина «Хмарного», сказала, що війська нема. А ми вже були нагорі. Підійшли під хату. Марійка винесла молока напитися. Я напився, але зараз усе виригав. Видно, організм уже був затрутий браком повітря. Так само ригав «Хмарний», «Славко» й «Каня». Тоді ми собі присягли, що вдруге душитися до бункра не поліземо.

«Славко» мав колись у тілі 12 куль, «Хмарний» також дістав кілька, але одна залишилася під шкірою на грудях, навіть видно було, як пересувалася.

– «Хмарний», – казав я часом, – пішов бись до доктора, то би тя зоперував.

– Що ти, дурний? Буде мене різати. Як вона щасливо не трафила ні нижче, ні вище, то най сидить – відповів він.

Після здобуття Хороброва²⁴ мали ми концентрацію перед наступом на Грубешів²⁵, проте в ньому участі я вже не брав, бо дуже простудився й пішов лікуватися.

Видужавши, пішов з цілою боївкою на перевишкіл у Гілецьку соснину, де нам було найкраще. Інструктором був «Зенон», а політичним «Чмелик», старша людина, дуже культурна й спокійна. Він розповідав нам про ситуацію у світі, Організацію Об'єднаних Націй, казав, що ще трохи й буде третя війна. Крім політичних вправ, відбувся також військовий вишкіл. Три тижні вдосконалювали ми тактику партизанського бою: засідки зблизька, засідки здалека, маскування під ворога. Старий вояка з 1939 року, «Хмарний», що походив з Хривчина, показував на вишколі різні способи вести вогонь з кулемета.

«Хмарний» загинув потім у Мицеві. Якось пішли ми до дівчат. «Славко», «Хмарний», Роман Дацюк і «Запорожець», вони були свої, бо мали в Довжневі дівчат. Підмовили «Хмарного». Сидимо в саді, аж раптом Роман крикнув:

– Облава, хлопці!

Хати були по обох боках дороги. Поляки підійшли з обох сторін. Дівчата вийшли на дорогу, аби приспати поляків, а ми тихо-тихо

²⁴ Наступ на Хоробрів мав місце 6 травня 1946 року.

²⁵ Спільний наступ УПА та ВІН на містечко Грубешів відбувся вночі з 27 на 28 травня 1946 року.

почали поміж хатами пробиватися на кінець села, щоб вискочити в ліс. «Запорожець» пішов до бункра по кулемета, бо ми всі мали тільки коротку зброю, але не вернувся. А тут тобі стоїть поляк. «Хмарний» пригрозив йому:

– Nie strzelaj, bo wrogіciу.

Поляк витримав на якесь двісті метрів, нарешті стрілив. Надбігли інші поляки й почали по нас бити. «Хмарний» крикнув розсипатися. Сам пішов уліво, а я вправо, «Славко» за мною, бо походив з Любачівщини й не знав терену так добре, як я. Залягли ми за горбком пождати Романа, який також звернув у нашу сторону, але уже відстав через свою слабкість на легені. Поляки били по ньому страх, на щастя, не попадали, тільки збивали груди землі в повітря. Урешті добіг. Тільки пішли ми на стару цегельню, а поляки пішли за «Хмарним». Удалося поранити його в бік, але зловити не дався. Утік. Наші взяли його лікувати до Мицева, там приходив з Вижлова наш доктор-східняк. «Хмарний» лікувався разом зі стрільцем «Калиною» з нашої боївки СБ. Раз цілим роєм прийшли хлопці провідати «Хмарного», вів «Моряк», якого через великий ріст звали також «Журавлем», він командував у «Ясеня» II роєм. Він носив польську військову шапку, яка наробила нам великої біди й втрати. Набігли на село поляки. Усі полізли під стріху ховатися, але «Моряк» залишив свою шапку. Поляки додумалися у чім річ – давай шукати, нарешті й стріху знімати. Тоді наші вискочили й, відстрілюючись, втекли. Однак у «шухлядці», тобто криївці, залишився в хліві «Хмарний» та «Калина». Поляки підпалили хлів. Обидва там згинули. «Ясень» міцно вилаяв наших за відвідини «Хмарного». Не було на це дозволу. Вина була «Журавля», бо то він сам змінив місце постою, щоб було ближче до «Хмарного».

Десь у травні закликав мене «Гріша», заступник «Ясеня».

– Поїдеш з «Богданом», будете охороняти одну людину, – сказав. – Ця людина не може впасти в польські руки, розумієш? Якби що хай утікає, а ти його охороняй, якби впав, а був тільки ранений – то візьміть його з «Богданом», але якби не дали ви його ради нести, то добити. За «Богдана» не журися, той доб'ється сам.

Тією людиною був «Ікар»²⁶. Він ішов у Варшаву на зв'язок

²⁶ «Ікар» – Всеволод Пшепюрський, референт пропаганди ОУН III округи ОУН Закерзонського Краю.

з західнім амбасадором. Ми забрали його з Гільча й спокійно перевели до Кривиці, до «Хоми». «Ікар» пішов на Варшаву військовим зв'язком.

Мали ми тоді також роботи з такими, що боротьбу ОУН і УПА хотіли замінити на добрий інтерес. Свої темні справи прикривали нашим іменем. Ходили по терені й рабували людність, подаючи себе за повстанців. До їх ліквідації вжитий був цілий склад надрайонної боївки СБ.

Після вишколу боївка розбилася на ройі: I рій пішов до Гільча з «Ясенем» (там, зрештою, наш командир мав свою наречену Ірину, оженився з нею в 1946 році), II до Хохлова, а III – до Вижлова. Ройовими були відповідно: «Богдан», «Моряк»-«Журавель» та «Чорноморець» (потім перейшов з «Прірвою» на Захід). Наступного дня прийшов зв'язковий, казав мені зголоситися до Гільча. Зв'язковим тим був «Міша», один з трьох братів Романчуків, що походили з Безуева, другим братом був «Роман», а третій брат, «Гріша», був заступником «Ясеня». «Роман» був кулеметником, «Гріша» був старим партизаном, ще в 1944 році поранили його поляки в бою у Діброві²⁷.

Разом вернулись ми до Гільча. Я зголосився до командира.

– Підеш до «Чорноморця» й віддаси йому наказ готуватися із роєм до бойового завдання. Наказу не пишу, не можеш впасти. Завтра після обіду зустрічаємося в Вижлові. А потім повідомиш про те саме «Моряка», – сказав «Ясень».

Я пішов до Вижлова, а потім до Хохлова. «Моряк» відразу наказав чистити зброю. Одна половина чистить, друга – пильнує. Потім рій вийшов рядочком з Хохлова. Пішли ми понад річкою Варяжанкою, минули Винницький ліс, щоб не бачили нас люди з села. Вони якраз були на сіножаті й вже до нас кричали: «Дай Боже щастя!» Підійшли ми до Вижлова. Там уже ждав готовий III рій. За хвилину прийшов I рій, мав з собою торпеду. Перейшли ми на той бік шосе Варяж – Белз, потім у село Вербіж, де стояв «Зуб»²⁸ з боївкою I району, коло 20-30 хлопців. Нас – понад 40 стрільців. Відбулася коротка нарада, «Богдан» з добровольцями до середи-

²⁷ Бій відділу УПА під командуванням «Ягоди» з польськими партизанами у Діброві Грубешівського повіту відбувся 2 червня 1944 року.

²⁸ «Зуб» – прізвище невідоме, командир боївки I району в надрайоні «Лиман».

ни, «Зуб» бере другу групу, а «Ясень» – третю. План такий: «Ясень» підходить під Жужіль²⁹ і дається розпізнати полякам. Стягає їхній вогонь на себе, «Богдан» з торпедою іде з другої сторони й готується стріляти, «Зуб» охороняє цілість.

«Ясень» підійшов під село. Стріли. Узяв вогонь на себе. Командир наказав:

– Переповзти на другу сторону дороги, у поле. Не в збіжжя, воно ясне – буде нас видно.

Але поляки міцно б'ють.

– Звернути вліво. Стрибками на гірку й там залягти, – дав другий наказ.

Перескочили, залягли й зрідка відстрілювалися. «Ясень» усе провірив. Так уже десь з півгодини. Нарешті почав «Богдан», який від Белза підійшов під Жужіль. «Зуб» стояв від сторони Стеблова.

Поляки добре прикрили нас вогнем. Я підніс мавзера стріляти, аж він задрижав у мене в руці – дістав кулею. Нарешті команда «Ясеня»:

– Десятки, кріси – по п'ять штук. Ціль. Вогонь!

Смальнули.

– Перший, другий, третій кулемет – по три короткі черги!

Від кулеметів тільки засвистіло. Поляки притихли, але за хвилину знову почали. Ніхто з наших поки що не впав.

І нарешті почули ми голос торпеди, щось як коров'ячий рик. Військо, що рабувало наші села, стояло в старому монастирі. Як торпеда вдарила – там тільки все розблисло. Монастир пішов у груз. Вогонь з нас якби рукою зняло. Вояки й міліція почали втікати, де хто міг. Тоді почав косити «Зуб». Ми хотіли знищити їх повністю. Це вже вдруге наші наступали на Жужіль, перша спроба не вдалася. Але тепер, з торпедою, була інша справа. Станцію ми повністю знищили. Без втрат серед наших. Це було в червні 1946 року.

Відійшли ми в Угринівські ліси, де були дві неділі. У Гільчу, Жнятині, Переводові, Перемислові польське військо косило збіжжя. Кілька разів заглянув до нас «Прірва», який квартирував в Угринові. Прийшов наказ вертатися на свій терен.

²⁹ Наступ на станцію ВОП-у в Жужелі стався вночі 24 червня 1946 року.

Якось перед наступом на Гільче стояли ми в Лівецьких горах, частині Винницького лісу. Я пішов на стійку. Підійшли до мене «Ясень» з «Грішею» обсервувати через далековид військо в Гільчу. Лежали в корчах біля мене, і не знати, як то сталося, але я заснув коло них.

– Що то? Стійковий спить? – «Гріша» штурхнув мене, був сердитий.

– Я три ночі не спав, – відповів я. – Ви тут були, то я думав, що все в порядку.

– То не є все в порядку: командир може бути разом з вами, але він не є стійковий!

– А чого ти не спав три ночі? – прилучився до розмови «Ясень».

– А хто ходив по харчі й в розвідку? – відповів я питанням на питання.

– То хто його виставив на стійку? – звернувся тепер «Ясень» до «Гріши». – Не можна ставити людину на стійку, як вона три ночі підряд не спить. Коли вона виспитьсь? Мусить колись заснути.

«Гріша» відразу зрозумів, що тут він винуватий, бо послав мене на стійку не хто інший, а він: зараз замінив мене іншим стрільцем.

У половині серпня «Ясень» наказав відійти в Винницький ліс. Там перебули ми кілька днів. Командир через далековид часто споглядав на Гільче. Саме тоді родився план наступу на це село, до якого дійшло 23 вересня. Пішло нас з боївки 18 хлопців. Розвідка донесла, що поляки сплять на вигоні біля церкви. Вийшли ми з Вишлова, у Довжневі долучив «Богдан» з відділом. Наперед мали ми вдарити на Жнятин, але прийшов зв'язковий «Зозуля» й сказав, що сила ВП у цьому селі зросла з 70 вояків до десь двох сотень. Тоді пішли ми зразу на Гільче, де поляків мало бути десь щось з 70 жовнірів. Зробилася темна ніч, така темна, що не було видно того, хто йшов спереду. «Ясень» наказав аж за руки взятися, щоб не погубитися в темноті. Прийшли ми над якийсь рів. Усі почали скакати через нього. Я зробив кілька кроків уперед – нічого нема, натрапив тільки на неглибоку яму без води. А всі старалися якнайдалше скочити, щоб не замочитися. З Гілецької соснини пішли під Дубини й заходили під Гільче від Костяшина. Підійшли дуже близько. Намети, де мало бути військо, мали ми перед собою. Пустили по них вогонь, але вони дали нам вогонь у плечі зі світлиці «Просвіти». Дощ, який почав іти перед нашим наступом, вигнав

військо з наметів, і ми вдарили в порожнє. А якби знали про перехід війська у світлицю, то закидали б їх гранатами й ніхто б не вийшов живим. Ми пробували наступати, але поляки вийшли з будинку, зайняли становища й густо відбивалися. Наступ не вдався. Упав від кулі шеф розвідки «Олег», «Дигтяр» був поранений в руку. «Хмарний» та ще двох пішли підпалити скирти збіжжя, яке звели поляки. Воно згоріло разом з тракторами й молотильнями. Ми відступили, бо сила була замала, щоб поляків зі становищ вибити.

Потім по всіх відділах пішов наказ шукати молодих вояків, що були в гімназіях, аби обслуговувати технічне звено, та й не тільки те. Треба було й мені перейти з боївки «Ясеня» до досить нудної служби в пропаганді. Був я на охороні. Командиром пропаганди надрайону був «Дунайський»³⁰, а моїм безпосереднім – «Певний»³¹, який займався видавничими справами в технічному званні. Працював там славний «Слота»³². Він відразу охрестив мене «Свистуном» і «Смиком», бо був дуже жартівливий. Знав англійську й німецьку мови, тримав наслух з різних радіостанцій світу, а потім перекладав інформацію українською мовою й давав зв'язковим з охорони, які несли записи до Кривиці, де переписували їх машиністки. Там переписувано взагалі більше речей, складано, між іншим, «Інформативні Вісті», наше підпільне видання. На цикльостилі працював «Грізний», помагали йому «Клим» і «Борис»; ми клеїли готові видання, складали в пачки, а потім передавали зв'язковим рознести по відділах і наших осередках.

Радіостанцію «Слота» мав на осердівській колонії між Мицевом і Осердовом. Веселий був, з усіма жив дружньо й усі його любили. А згинув «Слота» в 1947 році під час виселення. Наші зійшли тоді до бункра в Осердові, бункер був на цвинтарі. Однак їх викрили. Зав'язався бій. Згинули тоді ще «Певний», «Борис», ранена була

³⁰ «Дунайський» – Теодозій Гарасимчук, референт пропаганди III округи ОУН і надрайону «Лиман».

³¹ «Певний», редактор підпільного журналу «Інформативні Вісті» й разом командир технічного звена 28 Тактичного Відтинку УПА «Данилів». Згинув у червні 1947 року.

³² «Слота» – Микола Лопушанський, перший редактор підпільного журналу «Інформативні Вісті».

«Орися»³³. Тільки «Прірва» втік. Розповів про це «Дунайський», коли прийшов до сотні «Дуди», у якого я тоді служив.

З технічного звена відійшов я до відділу «Чауса»³⁴. У нього мав я псевдо «Славко». Перехід стався так. Відправа командирів у Хлоп'ятині. Прийшла з ними охорона. Я стояв на алярмовому пункті: при самих дверях. Аж тут виходить «Чаус» із хати. Я його пізнав, бо він не раз приходив до батька ще як був комендантом поліції в Щеп'ятині. «Чаус» також мене пізнав.

– А що ти тут робиш? – запитався він.

– Я в «Певного», – відповів я.

– Не хотів би ти до мене перейти?

– Рада душа до раю, але гріхи не пускають.

– А, то побалакаємо, – сказав «Чаус» і пішов.

По якомусь часі вийшов.

– Забирайся і переходь до мене.

У відділі «Чауса» був я в групі близьких співпрацівників сотенного (почот), крім мене були ще «Максим», «Заяць», бунчужний «Шепель», політрук «Лужич» (або «Лужний»). Санітарем був «Квітка» з Сільця, «Чумак», «Ручай» і «Гроза» – ройовими.

Відділ стояв по галицьких селах у криївках, розділений на рої й ланки. Сам командир тримався околиць Хлоп'ятини. У «Чауса» був я коротко, десь до кінця квітня 1947 року. Боїв тоді відділ не вів, північна Томашівщина мала скупі ліси, важко було починати в таких умовах якісь акції, рух відділів був утруднений.

Раз ішли ми на нараду командирів до Василева. А «Чумак» каже:

– Випробуємо дегтяра, як стріляє.

Кулеметник відразу потягнув серію, потім ще й кожен з нас з нього потягнув... і нараду ми розігнали. Усі подумали: облава.

Друга неприємна справа у «Чауса» була така. Поїхали ми під Мушків, де були наші магазини. Були в них торпеди. Вони якраз і були нам потрібні, бо тоді, на зламі березня й квітня 1947 року мали ми йти на Піддубці розбити залізничну станцію, тому що ми

³³ «Орися» – Марія Довгань, працівниця осередка пропаганди III округи ОУН, а також УЧХ.

³⁴ «Чаус» – Василь Краль, командир сотні на терені 28 Тактичного Відтинку УПА під командуванням «Беркута» від початку 1946 по вересень 1947 року.

вже знали про майбутнє виселення. Узяли ми торпеди з магазинів. Потім мали сховати їх у бункрі. Але я кажу:

– Слухайте, у Довжневі стоять копи збіжжя, яке люди не встигли по виселенні в минулому році звести до stodіл. Всадимо ті торпеди в підкопки, а вечером приїдемо з села й заберемо фірманкою.

Так ми зробили. Сховали торпеди в підкопки, де мали перечекати день. Однак якраз один селянин взявся чогось ті підкопки палити. Не відійшов далеко – як не вилетить угору ракета! Чоловік ледве живим з перестрашу втік. Три інші, сховані кожна в іншій підкопці, ми відвезли, так як і задумали. А що ми потім дістали – це було наше. Я сам «Чаусові» признався.

– Всадили ми в підкопки, значить сховали, але не до бункра, – пояснив я командирові.

– А де ви мали їх сховати?

– Уже день робився, треба було швидко щось з ними робити.

На щастя, «Чаус» був дуже людяний і строго нас не покарав, зате ж йому перепало від проводу.

У Посадові наприкінці березня мала місце стріча з командиром Закерзоння, тобто округи «Сян», «Орестом». Стріча з нашим відділом відбувалася в маєтку, бо село було спалене. «Орест» з кожним стрільцем мав окрему розмову. Два дні це тривало, але кожен міг з ним порозмовляти. «Орест» відразу казав, щоб не дрижати, а говорити так, як думається. Прийшло й на мене. Командир трохи здивувався з мого молодого віку. Я запитався, який буде кінець нашої боротьби.

– З року на рік нас менше, – відповів він. – Може з рік-два ще витримаємо. А що читаєш? – показав на книжку, бо я якраз читав, чекаючи на стрічу.

– *Холодний яр* Горліс-Горського³⁵, якраз дістав.

– То сумну книжку читаєш.

– Не сумну – у ній усе по-геройськи кінчається.

– Не до хвилини вибрав ти собі книжку. Візьми собі іншу.

– Мене вона не заломить.

– Но добре, а батько де?

Тут присутній під час розмови «Чаус» щось сказав йому на вухо.

³⁵ Юрій Горліс-Горський – український письменник, автор м.ін. *Холодного яру*, мемуарів про війну проти більшовизму на Великій Україні.

– Здоровий, то добре. А не хочеш іти на Україну? – звернувся вже до мене «Орест».

– Залишуся тут. Якби хотів на Україну, то поїхав би з батьком.

– А де брат?

– Упав.

– Де впав?

– Під Радковом.

– Шкода, гарний хлопець був. Можеш відійти.

Я відмельдувався й відійшов. «Ореста» пам'ятав я з нашої рідної хати, але тоді був ще майже дитиною. Після тієї розмови всі стрільці були підбадьорені, повеселішали.

Дістав я відпустку від «Чауса» іти на весілля свого кузена в Довжневі, який попросив мене за дружбу. Вийшов я з бункра між Хлоп'ятином і Переводовом, по дорозі переодягнувся. Весілля як весілля. Якраз кінчалося, коли прийшов зв'язковий і казав збиратися. Узяв я з сусідньої хати кріса й ладівницю. Треба було зголоситися до командира, бо якраз тоді, наприкінці квітня, відходив на Україну перший рій, ройового «Ручая».

– Хочеш іти до батька? – запитався «Чаус».

– Що я буду татові клопоти робити, ще мене поранять, вимучать з мене щось про батька. Не хочу йти, – сказав я.

– Добре, сам знаєш, що робити.

Тоді місцеві хлопці перейшли від «Чауса» до «Дуди». Частина все-таки залишилася на наших теренах, бо мали спалити села, щоб господарські будинки не дісталися полякам. «Дуда» також послав зв'язкових на Волинь, щоб вивідали тамтешні умови й шляхи відступу туди.

У командира «Дуди» була демократія, на відміну від інших відділів, де був строгий порядок. «Сьо ти там будеш їх мучив і мучив, таж то старі вояки», – казав до оочих запровадити цілком військову дисципліну. Він завжди дуже м'яко вимовляв оте своє «сьо». Дуже цікавим вояком був «Андрюша», то був східняк з Харкова. Служив у рою «Вишні» (або «Діброви») між такими ж, як і він східняками. Десь під Сокалем попався разом з іншими під польську облаву, їх застукали. «Андрюша» не розірвався гранатою, але вибухи, коли розривалися інші, його оглушили, тож військо витягнуло його й завезло до Грубешева. Потім у Варшаву, звідки «Андрюша» втік, вистрибнувши через вікно під час слідства.

Слідчий вийшов до другої кімнати, а він використав добрий момент. І вдалося йому втекти, але провідник «Зенон» хотів його розстріляти. Тоді «Дуда» спротивився й взяв «Андрюшу» на свою поруку. Узгіднив тільки з «Зеноном», що вже не буде носити короткої зброї. Провідник «Зенон» узагалі був дуже нервовий, давав суворі накази й тримав дисципліну. На вигляд подібний був до «Ореста».

Відділ «Дуди» звів не знати скільки боїв, дійшов до того, що мав уже тільки два рої, а в тих роях усього 28 вояків (разом з тими, що прийшли від «Чауса» і «Яра»). Поділений був на два рої. Першим командував «Малюній», що перейшов до «Дуди» в той час, як і я від командира «Яра», другим «Чорнота», що був, однак, ясним бльондином. У 1944 році дезертирував з дивізії «Галичина», коли німці казали йти на акції проти польських партизанів. Це було в березні в околиці Білгорая, а втік не він сам. Родом був з Коломиї.

Зробили ми вдруге акцію на Долобичів, але вже не так чисто військову, як з огляду на матеріальні потреби відділу, що його не було чим на зруйнованій Холмщині вижити й одягти. Зрештою, уже й відомо було, що з півдня йде виселення. Стояло в ньому тоді польське військо, але ми все-таки ввійшли. У кооперативі взяли полотно, трохи одягу, а в млині – два вози муки. І назад у ліс. «Дуда» наказав розділити полотно й розійтися на деякий час по знайомих кравцях пошити собі по дві сорочки і одні підштанці. По чотирьох днях всі мали вернутися в Витківський ліс. Ми вернулися, але вже кількох бракувало. Не вернувся «Березинський». Він був інструктором вишколу в «Дуди». Як відходив, я про це не знав, хоч щось мене зачіпило в його словах.

– Слухай, «Верниволя», – сказав, – йду додому, а ти не маєш підштанців, бо прийшов ти в одних, а я тут маю підштанці. Пригодяться тобі, – дав мені гарні кальсони, здобуті після нападу на магазин УНРРА³⁶.

Під час слідства він не виявляв наших криївок, а тільки шляхи переходів, способи переходів, а то були дрібнички. Відділ став

³⁶ UNRRA (скор. від United Nations Relief and Rehabilitation Administration), організація створена 1943 року США, Великобританією, Китаєм і Світським Союзом з метою помагати у післявоєнній руїні країнам антигітлерівської коаліції, згодом підпорядкована ООН.

кружляти по лісах, ждучи аж виднішою стане ситуація, а командир відійшов на нараду до курінного «Беркута»³⁷. Досить довго не вертався, а біля нас робилося щораз гарячіше, скрізь було вже військо. Боїв ми не зводили, бо не було командира. З Галичини переселення докотилося вже й до нас. Уже раніше бачили ми рух на дорогах, але думали, що це від Сокаля везуть, а не з найближчих теренів.

Хлопці з II роя пішли з «Чорнотою» шукати «Дуди». Узяли з собою «П'єтю», якого звали „кучером «Дуди»”, бо він знав усі місця, де може бути командир. Однак побачило їх військо, як входили в ліс. У тому лісі наші сили відпочити, а тоді їх заскочили. При відступі впав раненим «Чорнота». Потім поляки казали, що хотів ще стріляти, але вже не міг, бо рана була важка: не дав ради натиснути спуст. «П'єтя» втік, а «Морозенко» дістав у п'яту. «П'єтя» якимось зміг його притаскати до місця нашого постю під Шиховичами, на Кузьминах. Там кілька днів ми стояли.

Удруге пішли шукати «Дуди» я, «Палієнко», «Андрюша», «Малюній», «Соловейко» і знову «П'єтя», без якого важко було в цій справі обійтися. Під Варишином упали вранці на засідку, дістали вогонь. Ми відповіли, треба було перескочити шосу. «Малюній» крикнув, щоб перескакувати, а він прикриє вогнем. Були ми в рові на сіножаті. «Андрюша» і «П'єтя» вже були за шосою, відкрили вогонь. Як ми перескакували, «Палієнко» дістав у спину. Куля перейшла через легені, при віддиху ішла з ран червона піна.

– «Верниволя» й «Андрюша»! Забирайте «Палієнка» на десятки і несіть на Січ, – наказав «Малюній».

Пустив ще з дегтяра кілька серій, які стримали поляків на тому боці. Ми відскочили. Січ – це був ліс недалеко від Варишина. Там були окопи, землянки на зимування. Січ була добра до оборони: навколо рівнина, а цей ліс – на горбку. По дорозі взяли ми коня від одного поляка, але не знати, чи він нам помагав везти «Палієнка», чи ми помагали йому це робити – такий був слабенький.

На Січі раненого перев'язали, потім перейшли на Корчунок, а «Палієнка» передали на Кузьмини, де вже був «Морозенко». На

³⁷ «Беркут» («Ворон») – Володимир Сорочак, у липні 1944 року став командиром сотні УПА на східній Лемківщині; від листопада 1946 року, після перенесення на Холмщину, очолив як «Беркут» 28 Тактичний Відтинок УПА «Данилів», де діяли сотні «Яра», «Давида», «Дуди» та «Чауса».

Корчунку знайшов нас «Дуда», але довго не був, бо мав знову йти на нараду. В одній хаті з'їли ми трохи картоплі, коли дивимося: від Мірча тягне військо. І то яке! Стільки їх, що муравлів. З хати хильцем перейшли в ліс. «Палієнка», день скоріше, віднесли до хати Шолухів у Шиховичах, «Морозенко» залишився в криївці. Вернулись ми в ліс і розділилися на дві групи. «Жук», «П'єтя», «Соловейко», «Андрюша», «Веселий», «Богун», «Мороз», «Зенко» від «Давида», я та ще один – одна група, а хлопці з відділу «Давида» – друга.

Пішли ми в Долобичівський ліс. По дорозі зустріли двох дівчат у лісі, нібито збирали ягоди й малини, але важко було повірити, щоб у такий гарячий час дві сільські дівчини вийшли собі в ліс на прогулянку. То мусіли бути розвідниці. «Кропнути їх, чи ні?» – стояло в голові в кожного, але «Андрюша» наказав не чіпати, хоч це могло означати для нас за кілька годин смертельну небезпеку. Дійшли ми до Угринівського лісу і знову розділилися. Хлопці від «Давида» і ще один пішли разом, над Буг, а нас п'ятьох залишилося.

Пішли під Чотири Дуби в Угринівському лісі. «Соловейко» та «Жук» пішли шукати консерви в закопаній скрині. Знайшли, хоч половину хтось уже з'їв. Три дні вже ми не мали нічого в роті. Вранці вийшов я на берег лісу подивитися, чи нема війська. Дивлюся: гнізда кулеметів. Поляки поробили застави на краю лісу. Видно, хотіли вигнати нас на сіножать і там, відомо, вистріляти. Максим стояв сто метрів від максима. Почувся стріл у лісі. Виявилось, що то «Андрюша» наліз на одного ормовця.

– Узявся заміцно до кріса, не було як чекати, – сказав, вернувшись до нас «Андрюша».

– Але стрілів наробив-їсь!

Якось пролізли ми під Тудорковичі. Як уже віддалилися від застав добрий шмат, почули три довгі серії з важкого кулемета. То починалася облава. Над вечір ми повернулися на старе місце, бо відомо було, що вдруге облава на те місце йти зараз не буде. Однак не було так. Ми сиділи в гущавнику, а раптом чуємо якісь 30 метрів від нас: „Pół godziny przerwy”. На щастя, під час перерви ніхто з поляків не поліз у гущавник.

– Як скінчиться перерва й стануть, тоді ми вогонь по них і вперед, – сказав «Андрюша», який командував нашою групою. – Прорвемося.

Почули ми команду „powstań” – і вперед! Наш вогонь зробив таку паніку, що поляки розбіглися, де хто міг. А ми перелетіли, роблячи ще більшу мішанину, бо були в польських мундирах. Ні один з нас не впав, котрийсь навіть дав раду схопити буханець хліба в руки. Раптом з лівої сторони поляки дістали інший вогонь. Видно, там сиділа інша група наших, про яку ми не знали. Тим більше не знали поляки. З лісової лінії вискочила танкетка й погнала в тому напрямку. Нічого не вдіяла. Однак: де йти? Ішли ми понад Бугом. Нарешті трохи заблукалися. Була ніч. Облава й далі йшла за нами. Щоб загубити сліди йшли ми границею. Сліди могли, отже, бути як наші, так і пограничників. Уранці зайшли ми до Старгороду. Зорієнтувалися, де є. В селі світилося світельце. Хата. Господар вийшов. Ми попросили хліба. Він відмовив і спитав:

– Де йдете?

– Назад у ліс, – відповіли ми, щоб змити слід по собі.

Замість у ліс пішли ми в лози над Бугом, звідки обсервували старгородську колонію. Увечері вийшов з неї батальйон війська і давай у ліс. Однак отримали від господаря-поляка не таку інформацію. А ми знову до тієї хати. Господарі мало не повмирали, бо все ж було ясне. Дали їсти зупи-картофлянки. З'їв я три тарілки. Подякувавши, пішли назад, але вже на Войславичі. На сіножатях стало мене так нудити, що не міг іти. Шлунок не міг витримати трьох тарілок зупи, бо від їжі вже добре відвик. «Андрюша» порадив всадити палець в уста й виригатися. Я так зробив. Він узяв мого кріса, а по якомусь часі марш розрушав тіло і я міг нормально машерувати. Тимчасом в лісі, де пішла «за нами» облава, чути було стріли й вибухи. Або самі до себе стріляли, або знайшли якусь групу наших, не знати.

Через Хоробрів пішли ми на Ніновичі. Дістали хліба. Потім на ошівську колонію. Голод. Не помогли яблука, зірвані в ніновицьких садах, ані буханець хліба. На колонії спіткали стару польку, що розповідала, як бандерівці вбили всю її родину. «Андрюша» взагалі не відзивався – не знав польської мови, я тільки „dzień dobry”, решта час від часу кивала головами. Тільки «Соловейко», що колись служив у дворі, вів розмову. І так та полька сиділа аж до вечора, щиро розповідала, не знаючи, з ким говорить.

Зайшли ми в Ошівський ліс. «Андрюша» каже:

– Слухайте, хлопці. П'ятьох ми буханцем хліба не поділимося – замало. До села не підемо, відділу не знати, де шукати. Тут ваші сторони, знаєте, що й де з ким можна. Підійдемо ще трохи й розділимося.

Мені на думку відразу прийшов *Холодний яр*, де була подібна сцена. Мав рацію командир «Орест». Щодо іншого мав рацію тепер «Андрюша». «П'єтя» був з Гонятина, «Жук» з Сушева, «Соловейко» з Лівча, я з Довжнева – усі знали ті сторони. Підійшли ми під Гільче й розділилися.

Я пішов до Довжнева, «Соловейко» зі мною, а трійка «Андрюши» пішла до Сушева. Переходячи дорогу Варяж – Жнятин, побачив я багато війська на фірманках. Довелося сидіти в корчах. Над раном дійшов до рідного села. Поляк Старчевський Владзьо дав мені цивільний одяг. Мав я «ліві» папери, вироблені завдяки полякові з Лащева. Він робив нам фотографії. У документі я звався Міхал Пйотровський. Був у селі українець на прізвище Пйотровський, але він виїхав на Україну. Тепер був ним я.

– Полк виїхав, дорогу маєш вільну. Утікай на захід, тут не маєш що робити, – порадив Владек.

Іншого виходу, мабуть, не було. Через Жнятин дійшов до Лащева, а там сів на вузькоколіяку. Так доїхав до Вербкович. Біля залізничної станції було багато наших людей, чекали на вивіз. Між людьми побачив я багато наших, з відділів, з кущів, були есбеки з III району. Усі в цивільному одязі. По кількох днях пізнала мене одна полька.

– Tu jest banderowiec, Zahorody syn!

Вона була кухаркою в батька на станиці поліції в Варяжі, звалася Вісневська. Я втік. До фотографа до Лащева. По дорозі мав пригоду з охоронцем залізниці. Я сидів на станції, у кишені велика баламуха хліба. Без зброї.

– Co, z obozu uciekasz? – запитався він, маючи на думці табір наших людей коло станції.

Я якось не знати чому пішов рукою до кишені.

– Nie strzelaj! Nie strzelaj! Co mi do tego czy ty uciekasz, czy nie!

У кишені мав я хліб, а не пістолю.

– Ja nie strzelam, czekam na rościąg, – якось вимовив я по-польському.

– Ale on będzie dopiero za parę godzin.

– То ніс, poczekam.

Стражник відійшов, а я чимскоріш до Лашева. Як було за мною якесь 300 метрів – стріл. Стріляв стражник, мешкав недалеко, узяв кріс з дому.

У знайомого фотографа в Лашеві був я два дні. У вівторок торг. Приїхали поляки з Довжнева, пізнали мене й дали хліба. Потім знову пішов я до Вербкович, бо то була найближча станція, звідки можна було думати про переїзд на західні землі. Знайшов у Вербковичах свою тітку. Вона звалася Пйотровська. Недалеко від нас розставив шатро Червоний Хрест. Я одного разу здійняв чоботи, бо пекли ноги. Підійшли майор і капрал з УБ, з собакою.

– Nazwisko.

– Piotrowski.

– Skąd?

– Z Dłużniowa.

– A ten Rusin Piotrowski to kto dla ciebie?

– To mój wujek.

– Nie mówi się wujek, mówi się stryjek po polsku. Wy to zawsze albo wujki, albo dziadźki.

Повчив і пішов.

А першого серпня транспорт був на заході. Приїхали до Битова, де нас розладували. Завезли до ПНЗ-у (Państwowe Nieruchomości Ziemskie), як тоді звалися пізніші пегеери. Наступного дня – до роботи.

Приїжджали інші наші люди. Було багато партизанів. Був Мокрівський, який потім дістався до Західнього Берліна. Він служив у «Давида»³⁸, псевдо «Зенко», хоч у тому відділі, треба пам'ятати, було два «Зенки». Співпрацю підписав «Хмелик», писар. Його зловили після переїзду на захід, десь біля Щєціна. Примусили вишукувати наших. Яюсь спіткав «Хмеля», провідника I району, признавсь йому, що підписав співпрацю з УБ. Вони були раніше великі приятелі. Знав уже досить багато, наприклад, що приїздить «Громовий», шеф штабу «Беркута», знав про «Граба»³⁹, Ганю

³⁸ «Давид» – Семен Приступа, командир сотні УПА «Вовки III» у складі холмського куреня під командою «Беркута».

³⁹ «Граб» – Сергій Мартинюк, працівник пропаганди III округи ОУН, редактор журналу «Інформативні Вісті».

Милик⁴⁰. Завдяки «Хмелеві» наперед арешту ми unikнули, бо як мали нас арештувати 1 лютого 1948 року, усі втекли. Тоді я пішов до СП⁴¹. Перепрацював кілька місяців у Мисловицях. Пропонували мені йти до Москви на школу. Відкрилися комуністичні «перспективи». Офіцерська школа, служба, достаток. Я подякував, але не згодився. Вернувшись, став працювати з ковалем-українцем у Домбрівці Битівській. Учивсь я ковальського ремесла, замість офіцерського. Потім записався на електричну школу. І от 18 вересня 1948 року прийшов до мене один хлопець з СП, який, як виявилось, співпрацював з УБ. Наперед був ормовцем, убив ненавмисне хлопця, а це було убівцям досить, щоб примусити його до служби собі. Прийшов зі ще одним, сказав, що підемо порозмовляти про школу, але на дворі наказали піднести руки вгору...

Тоді арештували Чаус Анну з Мицева, Галину Марчук – «Олю», мою пізнішу жінку, Олю Милик з батьком з Мицева та ще кілька осіб. Всіх нас повезли до Щеціна на вулицю Малопольську, де був воевідський відділ УБ. Нас везли поїздом, дівчат – авто.

Слідство. Перший слідчий був досить людяний, але другий, Маріян Мусял, був простим посіпакою з кулаками, як каменюки. Бив, бив і бив, то він, то інші. Знали про мене досить багато, тому що поінформував їх Загуляй, кулеметник з боївки «Зуба». Бачив мене під час спільної акції на Гільче, бачив також у Вербіжу, як ми збиралися йти на Жужіль.

– О, то „Orest” od „Jasenia”, – сказав, як звели нас на очі. Більше убівцям не треба.

По двох тижнях перевезли до Варшави на вулицю Кошикову. Переслуховувати став молодий поляк, переконував, що краще було б мені вступити до АЛ⁴², а не до УПА, то тепер був би я офіцер, а не в'язень. І слухати було смішно. Після цього прийшов грубий українець. Мабуть, був східняком, бо розмовляв дуже гарною мовою. Приніс списки всіх наших відділів, казав шукати себе. У тих списках були всі дані про кожен відділ, від командирів

⁴⁰ Анна Милик – «Ганя», санітаріюшка УЧХ на Холмщині та Сокальщині.

⁴¹ СП (поль. *Służba Polsce*, укр. Служба Польщі) – польська прокомуністична молодіжно-робітничка організація, створена 1948 року.

⁴² АЛ (поль. *Armia Ludowa*, укр. Народна Армія) – польська підпільна мілітарна організація, створена на початку 1944 року Краєвою Національною Радою, підпорядкованою совітам.

по стрільців. Що було діяти? – показав я пальцем на «Ореста» в боївці «Ясеня».

У Варшаві місяць били. Одного разу лежав я після слідства 24 години без пам'яті. Скільки нервів коштувало те, що один вів слідство, а другий ходив ззаду й не знати було, коли вдарить. А вдаряв якраз ззаду. Найгірше було тоді, коли перевернули стілець і казали сідати на ніжку. Ніжка входила в кишку, а біль був страшний. Убити – то було запросто. Інколи, як вели на слідство, думав вирватися їм з рук і вискочити вікном, але, видно, не один уже так зробив, бо вели попідруки вдвох. Зі слідства вертався несений на рядні. А було мені в той час щойно 18 років. Признавсь я, отже, до наскоків на Гільче й Жужіль. Зрадник від «Чауса» «Циган» не міг нічого проти мене сказати, бо ніяких акцій за час перебування в «Чауса» не було. Копали ми тільки бункри. Господарські справи не дорівнювалися акціям.

Прийшов наказ відвезти мене, Галю Марчук і «Хому», провідника СБ III району. Він походив із Кривиці, часто зустрічав його ще в часах, коли я був зв'язковим при надрайонній боївці СБ. «Хома» був дуже спокійний, врівноважений, ще перед війною був членом ОУН, а до нас був перекинутий по фронті з Німеччини. Тепер ми разом їхали поїздом. По якомусь часі я побачив, що голови наших стражників похилилися на груди: вони заснули! Я переложив пепехи далі від них і кивнув «Хомі» головою: «беремося» за діло. Однак «Хома» хитнув головою: «ні». Тоді я поставив пепеші назад, хоч здивувався, що шеф безпеки не хоче втікати. Коли він ні, то і я, молодий, також ні. А «Хома» мав надію на малий вирок, був уже 1949 рік, січень. Однак його у Щєціні розстріляли.

У січні мав я там першу розправу. Мусял чомусь не зарахував до звинувачення акцій на Жужіль і Гільче. На розправі це виявилось. Дали мене на поправку. Це якийсь час протягнулося, вийшли якісь нові закони про покарання, так що під час розправи 30 березня дали доживотку. Можливо, що в березні дістав би її й «Хома». Ні слова в вирок не згадано за німецькі часи, хоч знали про це. Видно, боротьба проти німців у них не рахувалася. Нічого також не згадувано про те, чому я пішов до УПА – про трагедію Холмщини. Цікаво розв'язали питання мого молодого віку. Стверджено в вирокі, що не знати, від коли я належав, але напевно від 1946 року, коли-то виповнилося мені 15 років, які давали підставу судовим

починанням проти мене. Правда, адвокат запропонував: дам 80 тисяч злотих – дістану всього десь півтора року.

Трохи тримали мене в Щеціні, до 1950 року. По апеляції зменшили вирок до 15 років. Вивезли до Вронок, звідки на волю вийшов я 25 вересня в 1955 році.

Іван Матійцьо

– «Гонта» (*)

Я народився в селі Вислоці Сяніцького повіту, десь дев'ять кілометрів на захід від Команчі й три кілометри від польсько-словацького кордону. Воно було дуже велике, мало десь під тисячу господарств і з десять кілометрів довжини. Правду ка-

жучи, то були два села, були дві церкви, дві школи, два солтиси; у Горішнім Вислоці були польські пограничники, в Долішнім Вислоці – постерунок поліції. Котрий Вислік який – то залежало від напрямку, куди вода тече від місця, де був початок села. А що Вислік був справді великий, можна переконатися було не раз з таких оповідань. Прийшов подорожній від сторони Команчі й питається, яке тут село. Йому відповідають: Вислік. Він іде далі годину й другу, а кінця хатам не видно. Знову питається про назву села. Йому й далі кажуть: Вислік. Іде далі й нарешті сам себе питає: чи те село вже кінця не має? Або ще така ситуація. У Буківську на ярмарку спотикаються два чоловіки і один одного питає: «откаль есте?» Котрийсь відповідає, що з Вислока й питається: «а ви откаль есте?», і чує, що також з Вислока.

Жили в нас люди, як у тім плоті: були стовпи, але більше було штахет. Біда була, але пліт тримався вкупі, тому що люди собі дуже помагали й шанувалися. Пам'ятаю, як наближалося якесь

більше свято, я цілий день ходив по сусідах і розносив «подарки», бо в такий спосіб мама відрізняли будень від свята. Ніс чи то масло, чи сир, чи муку до Михайлича, до Гасі, до Цупаньки, Гаврила...

Люди працювали на своїй землі, а як вона вже не всіх могла виживити, то їздили на заробітки по панських маєтках. У нас жнива завжди були пізніше, ніж деінде, бо повітря строгіше, то можна було перед своїми жнивами заробити щось у пана. Навмисний чоловік, «газда», їхав наперед до маєтку та згоджувався з паном за кількість потрібних косарів та підбирачок, за котрий сніп будуть працювати, чи за 18-ий чи за 19-ий, що було досить добре, а чи часом не за 20-ий чи й ще далі. Найважче було підбирачкам, проте були в нас – а важко в це повірити! – такі, що вміли самі підбирати за косарем. Нікому не переливалося, але народ був майже самодостатній у житті. Купував тільки сіль, нафту, мило й тютюн, решта була своя. Полотно на сорочки й штани своє, солома на капелюх своя і два «фалатки» шкіри на ходаки – також свої, або куплені в Буківську за два злоті.

Як я народився, а було воно 1925 року, мабуть, усі хати висліцькі були курні. Не мали коминів, дим з печі йшов на хату, грубими бовванами збирався під повалою, звідки спускався аж до дверей. Через двері, як через челюсти, валив у сіни, а звідси вже на горище. Де-не-де по хатах у повалі вирізували «озницю», отвір десь сорок на сорок сантиметрів. Затикали його на ніч чи на зиму мішком, напханим соломою. Як жінка починала палити, то відпихала його кочергою з отвору. Пам'ятаю, як в нас ліквідували озницю, а разом з нею і дим під повалою. Ще був я малим хлопцем і не пам'ятав, що батько виїхав до Канади. Якийсь час минув і наші стрийкове почали гобликами стругати стіни курної ще хати, пересякнуті сажею. Потім стіни мама білили вапном, а стрийкове зробили з бляхи капю над піччю, прибили її на завісах і опускали у той час, коли піч горіла. То вже було щось, але і те щось мало бути тимчасове, тому що мала будуватися в нас нова хата. Як батько виїхав до Канади, здається, зимою 1931 року, дерево на хату вже було готове, порізане й покладане. Вернувшись, батько розвалив стару хату й почав будову нової. Була вона новітня, мала дах під бляхою та дерев'яну підлогу, три покої й велику кухню, бо в нас завжди на вечірках збиралося багато людей. Як ті збори оцінювала влада, хай свідчать слова поліціанта, сказані батькові: „Му wiemy,

že u was jest dobra kuźnica ukraińska”. Наш кузен Федір Галенда часто приносив випозичені в читальні книжки й читав голосно, гарно, як радіовий спікер. Як стомився, давав Федорові Сопінці. Скінчили одну книжку читати, починали другу. Так цілу зиму.

Навіть такі хатні збори мали великий вплив на людей. Як прийшов плєбісцит, свідоміші переказували менш свідомим, що мають писатися українцями. У день плєбісциту прийшли до нас два пограничники й довго бесідували з дідом, ким він повинен бути. Дідо їм гарно толкував, так що вони пішли назад невдоволені.

Як я вже підріс, то розумів про що читається. З газет, читаних у нашій хаті, люди довідувалися, наприклад, про замах на міністра Перацького¹, про вбивство Євгена Коновальця². Тоді батько послав мене до священника по газету «Наш Прапор», бо в нашій газеті «Нове Село» стільки інформацій про це не було.

Вислік мав не лише «хатню» культуру. Була читальня «Провсвіти», очолена Миколою Рьопкою, який, між іншим, зорганізував також театральний гурток, підготував із ним кілька «представлінь», найкраще запам’ятався *Сатана в боці*. Церковний хор провадив чоловік учительки Степан Цуприк.

У 30-их роках національна свідомість у Вислоці дуже піднеслася, уже не було «руських», а самі українці. Патріотизм охопив насамперед молодь. Поліція переслідувала нас за спів патріотичних пісень, накладала мандати й арештувала. Одного разу пограничники убили Максима Блажейовського при пробі перейти кордон (вислочани торгували зі словаками). Як стали наші готувати похорон, насамперед молодь, то насходилося стільки людей з навколишніх сіл, що поліція не могла їх стримати. Прибуло кількох священників. Проповіді голосилися під синьо-жовтими прапорами. Поліцаї стояли якихсь 500 метрів від нас, на горбку, обсервували й робили знімки.

Перед самою військовою репресії стали ще більшими, людей арештували й вивозили до Берези Картузької, де був концентраційний

¹ Польський військовий і політичний діяч Броніслав Перацький був убитий членом ОУН Г. Мацейком 15 червня 1934 року за репресивну щодо українців політику очолюваного ним від 1931 року Міністерства Внутрішніх Справ Польщі.

² Євген Коновалець (1891 р. нар.) – полковник армії УНР, комендант УВО, перший голова ОУН, був убитий більшовицьким агентом у Роттердамі 23 травня 1938 року.

табір. Щоб здобути працю, треба було переносити метрики з церкви до костела, робитися поляком. Люди на те не йшли, але праці не мали, тож були Польщею поневолені. Наприклад, брат Максима Блажейовського, Дмитро, мусів учитися в Празі, бо в Польщі для нього місця в вищій школі не було. Бо він був українець. Влада старалася відділити Лемківщину від Галичини, проте українська свідомість і так всюди в нас перемагала. Якось запровадили лемківський підручник, але діти з нього не вчилися, то хоч влада обірвала принаймні одну годину з науки «руського язика». Була вже тільки одна на тиждень. Шкільний комітет, до якого належав і мій батько, послав міністрові освіти телеграму з протестом. Прийшла відповідь, але вїт її не прочитав. То може й добре сталося, тому що невдовзі після того, як упала наша Карпатська Україна (з Вислока пішло боронити її щось вісьмох хлопців), то впала й Польща. Прийшли німці й створили правдиву українську школу з німецькою мовою тільки як предметом. Такої школи, як за німців, на наших землях ще ніколи не було. Учили вчителі-закарпатці. А в Вислоці Долішнім була навіть зорганізована Школа Сільського Господарства, у Команчі місячний курс для передовиків села для десь 30 хлопців з різних сіл.

У 1940 році в селі врочисто відзначено другу річницю від смерти Євгена Коновальця. У церкві біля символічної могили тримали варту одягнені в польські мундири наші хлопці. Священик Ізидор Тишняк розповів про життя Коновальця та його заслуги в боротьбі за волю українського народу.

До 1942 року було в нас досить спокійно, аж тут почали нападати на наших людей польські банди (ми підозрівали поляків з Небещан і Новотанця), грабили майно. У селі зорганізовано варту. А в 1943 році пішли чутки, що буде створене українське військо. Тривали між людьми дискусії, недовго, бо оголошено, що в Щавнім буде комісія для поборових. Пішло багато, але не всі були зараховані. З Вислока мало йти десятъох, між ними і я. Потім прийшло повідомлення ставитися до Сянока в Допомоговім комітеті. То було десь 20 серпня. З Сянока поїхали ми до Львова, звідки по кількох днях відїхали вагонами на захід. Через чеську Прагу, горами, доїхали до Гайденгайму, що коло Штудгарту. У лісі, на горі, казарми. Там отримали мундири, почалася муштра. Як стали ми трохи подібними до вояків, прийшов дозвіл

виходити до міста. Під кінець грудня знову змінили місце перебування. Приїхали до Орлова, біля Ідині. Там, на полігоні, відбували військові вправи, подібні вже до фронтових. Стріляли сліпими кулями, частину з них зберігали на Новий Рік. А як він надійшов, пустили їх усі в небо. Проте 1944 рік почався таки сумно, бо за стрілянину протримали нас решту ночі на пляцу. Німці вже думали, що ми збунтувалися, вони не знали про наше свято.

Незабаром було друге «свято». Присяга. Приїхав губернатор Франк³, генерал Вехтер⁴. Присягнули й далі вправляли. Нарешті наказ переїхати в Білу Підляську, а звідси – до Грубешева. У місті перечекали кілька днів, потім пішки добралися до містечка Дубенки, а далі санями до села Загірник над Бугом. Там чекали на нас землянки з кругляків, холодні. У нашій стали жити підофіцер і п'ятьох стрільців. Нашим завданням було втримувати порядок у терені, проте всюди було тихо. Кілька разів ходили ми за Буг, де всі села були спалені поляками. Бачили ми згарища, трупів, не було змоги довідатися, де поділися мешканці. Дійшло до того, що сконтактувались ми з УПА. Упівці переконали нас, що краще йти в ліс, до своєї армії, ніж воювати в німецькій. Ми це зрозуміли. Коли десь 10 травня 1944 року прийшов наказ готуватися до від'їзду, ми ще трохи почекали й 19 травня пішли в ліс. Навздогін калмики, що служили в німецькій армії, пустили за нами кілька стрілів з гарматки, але нікому не сталася кривда.

Сотня «Ягоди» стояла тоді в селі Діброві. З трьох сторін був ліс, з четвертої – забудови Старого Села. Сотенний «Ягода» в промові підкреслив небезпеку й тягар партизанської дороги, порадив тим, хто не відчуває себе достатньо сильним відразу зрезигнувати, поки ще не є запізно, бо потім відхід з рядів уже не буде такий легкий. А далі вишкіл. О шостій годині ранку вихід на збірку на майдані посередині села, Декалог, пісня *Боже великий, єдиний* або *Боже великий, Творче всесильний*, руханка й марш по майдані «з піснею на

³ Ганс Франк (1900-1946) – у 1939-1945 роках генерал-губернатор німецької адміністративної одиниці, створеної на центральних землях Польщі й в Галичині – Генеральної Губернії. Сприяв створенню дивізії «Галичина».

⁴ Отто Вехтер (1901-1949) – у 1941-1944 роках губернатор німецького дистрикту Галичина, відповідальний представник німецької сторони під час організації дивізії «Галичина».

устах». Потім чищення зброї по квартирах, сніданок, а після нього довгі військові вправи на майдані, десь до 16-ої години, хоч була також перерва на обід. Увечері збірка, молитва, військові пісні. Дуже дбав сотенний і чотові, щоб не було серед вояків алькоголю: переходили між рядами й казали дихати. Якби щось – 5 буків.

Надійшов день 2 червня 1944 року. Уранці вийшли ми до нормальних своїх справ, а потім вернулися чистити зброю по квартирах. Аж тут чути крик, жіночий плач коло нашої хати. Вийшовши надвір, ми довідалися, що в сусідньому селі є поляки, вони вбили з першої хати від лісу батька й доньку тієї жінки. Батько пішов до схід сонця розкидати гній, довго не вертався, то мати послала доньку за ним, але й вона не вернулася. Нарешті жінка довідалася про вбивство, стала плакати, кричати. На той крик позбігалися люди, інші, ті з-під лісу, давай виносити зі своїх хат що тільки можна, бо боялися поляків. На майдані зібралися мешканці села та й ми, вояки. Сотенний узяв чотових на нараду, а як вийшли з хати, то чотові позбирали свої чоти, вишикували й повели в наступ. Обережно підходили ми під ліс. Знали, що ворог підпустить близько, щоб потім почастувати смертельним вогнем з малої відстані. Нарешті пішли стріли, досить густі. Ми залягли, кожен знайшов відповідне становище й відстрілювався. Тривало воно отак до самого вечора. Ми не відступили зі становищ, а тим і не пішли на маневр, запланований поляками. Вони думали так: ударивши з південної сторони, від лісу, виженуть нас на чисте поле в напрямку Старого Села, де й виб'ють вогнем іншої групи, замаскованої в лісі з північної сторони. То був би нам уже кінець, а потім, мабуть, і селу також. Попри те, що поляки мали кращі становища – у лісі та ще й за земним валом, а ми в чистім полі, – вдалося витримати їх вогонь, хоч мали ми втрати. Згинуло шістьох стрільців, стільки ж було ранених, але втрати поляків були набагато більші. Казали люди, що вони вивезли кілька фірманок трупів, усього нібито аж 67 чоловік. Серед наших упав Василь Мудрий зі Щавного, а Славко Савка з Ямної дістався живим в польські руки й був так змасакрований, що не можна було розпізнати. Йосиф Процик, також з Ямної, пізнав Славка в такий спосіб. Вони трималися разом, бо були з одного села. Як зайшла їм потреба мати онучки, то розрізали один рушник, а другим спільно витиралися. По тих онучках з рушника Процик і розпізнав Славка Савку.

Хлопці з Вислока, фото з половини 30-их років

По якомусь часі ми довідалися, що воювали тоді проти нас польські вояки з Армії Крайової силою десь 300 чоловік. Нас була сотня. Командування АК запланувало тоді одним ударом знищити ціле українське підпілля над Бугом. Наступ пішов на нас та дві інші сотні, що стояли недалеко в селах. Хоч мали перевагу в людях, то ефект наступу був мізерний і Надбужанщина не була позбавлена своєї збройної сили.

Як вишкіл закінчився, почалося справжнє партизанське життя. Ні разу не було так, щоб ми дві ночі ночували в однім місці. Минув місяць червень, прийшов липень, гарно достигало збіжжя, але не було кому його жати, бо Холмщина була вимордована, села попалені. З Новосілок, пригадую, не лишилося ні однієї хати, страшно вибиті були села Модринь, Терebinь, Сагринь. Поляки дійшли навіть до ліпше організованої в обороні Галичини, спалили Ліски й вбили коло 200 людей. Ми ходили по Холмщині і бачили самі чорні комини, окалічені пожежами дерева, на згрищах ще лежали трупи, голі кості.

У липні почули ми фронтову канонаду. Фронт прийшов 21 липня 1944 року. Уночі ми переходили кілька сіл, де квартирували німці. Ми не зачіпали їх, вони нас. Так дійшли до Ликошина, де стояли вже дві інші сотні. Уранці встали, поснідали. Могла бути десь дев'ята година, як в полі появилася німецький танк. Наш сотенний з трьома чотовими в німецьких мундирах поїхав до нього кіньми. Німці не знали, хто це, тож дали себе спровадити на подвір'я в селі.

Як вийшли з танка, наші казали їм віддати зброю. Німці, було їх може з десятьох, були дуже здивовані, але нічого не могли зробити. У танк полізли наші танкісти-дезертири з Червоної Армії, хотіли поїхати, але щось він не хотів їх слухати. Узяли німця, щоб їм показав, а той встиг радіом послати своїм вістку, де і в якій ситуації знайшовся. Ще трохи і під селом появились німецькі панцирні авта й танки. Розпочався нерівний бій. Правда, було нас три сотні, але наша зброя проти німецької була просто ніяка. Німці били з танків і авт, не показувалися, потім надлетіли й літаками. Бій тривав десь зо три години. Упало багато наших, вісім танків було знищених, але німці нас таки розбили.

Група наших по кількох годинах знайшлася на краю одної гори, але знову надлетів літак, кинув гранати, і ми розбіглися. Лишивсь я сам. Вийшовши на вершок тієї гори, побачив з північної сторони вітряка, а за ним село в долині. Пройшов я з 200 метрів у цьому напрямку, як з вітряка хтось почав до мене стріляти з кулемета. Я скрився в житі, почекав, а потім вернувся назад. День був дуже гарячий, після бою був я дуже змучений, хотілося пити. Поклався в борозну й відразу заснув. Як прокинувся, то побачив, що води маю аж забагато, аж лежу в ній. По сонці, що світило з іншої сторони, ніж тоді, як я заснув, зорієнтувався щодо довжини сну. Спав цілу ніч, а спав так твердо, що не збудила мене навіть велика злива вночі. Вирішив я піти на схід. Там видно було сіножаті, далі другу гору й дорогу, якою весь час їхало німецьке військо. Коло дороги було якесь господарство. Уже день раніше заплянував собі дійти туди вночі, а тепер був день і треба було чекати аж стане темно. Але чекати по якомусь часі перехотілося та й їсти хотілося. Житами зійшовши вниз, набрав повні руки сіна з одної копиці на сіножаті й так маскуючись під господаря дійшов до дому. У хаті нікого не було. Нічого не знайшов з'їсти. Вирішив почекаати до вечора, а тимчасом бушував ще по хаті, маючи надію на якийсь харч. Час від часу заглядав на дорогу, завдяки чому побачив, як два німецькі офіцери на конях наближаються до хати. Я подумав, що то вже мій кінець. Узятися живцем дати не міг. Уклад хати був такий: з сіней вліво до кухні, з кухні вправо до покою, удруге вправо – до другого покою. Я зайшов до того останнього покою, там був сніп соломи. Сів на нього, думаючи стрілити собі в лоб. Відбезпечив кріса, цівку підставив під бороду, палець поклав на

спуст, залишилося тільки натиснути. Не зробив того відразу, подумав-бо, що життя треба віддавати дорого, тож наперед мушу вбити обох німців, а потім ще й спробую втікати. Змінивши замір, ввійшов до першого покою, став за дверима. Якби входили з сіней до кухні, то був шанс убити обох. На щастя моє та офіцерів, вони тільки поговорили на подвір'ї, а потім поїхали далі. Я зітхнув, якби вдруге на світ народився. Перейшов до стодоли. Було в ній трохи звезеного жита. Поклавшись між сніпки, дивився крізь ліщинові прутья стіни на дорогу. Увечері з хати відійшов, а господарів знайшов якраз на горі, звідки вранці прийшов. Дали мені повечеряти. Спати не давала російська артилерія – обстрілювала нашу гору.

Наступного дня німців на дорозі поменшало. Перейшов я дорогу, за наступною горою побачив якесь село. Дійшовши до нього, спіткав кількох хлопців з західніх сторін. Врадили ми йти на захід, у наші сторони. Зброю віддали станичному до магазину, добрий одяг замінили в селян на гірший, щоб не виглядати як буржуї. Спочатку не було зв'язку, йшли ми «на дико», потім попали на зв'язок і перейшли на Корчмин, Річицю, Карів. По дорозі долучали до нас щораз свіжі хлопці, так що в Карові було нас уже з два десятки. Знайшовсь «Альоша», наш сотенний санітар, що походив з Великої України. Якийсь час перебували ми в Карівських лісах, але потім «Альоша» повів нас на наші грубешівські терени. Знайшли ми сотенного, чотових, але стан відділів був уже менший.

Знову треба було організуватися. Люди зраділи, що ми є, помагали як могли, хоч часто терпіли через нас від поляків і москалів, але знали, що ми є своє військо, що не дамо їх безкарно грабувати й вбивати. Комуна вже натискала. Пригадую, заквартирували ми вдвох у якогось господаря. Решта по інших хатах того призабутого вже мною села. У нашій хаті на ліжку спали дві дівчини, наші ровесниці, але мати наказала їм уставати й спати деінде, бо на ліжкові будуть спати партизани. Ми відмовлялися, натякаючи, що маємо щось «під пазухою» (ішлося про наших найвірніших «приятелів», якими були воші), але господиня не дала себе переконати й прийняла нас найкраще, як лиш могла.

Чи не в серпні 1944 року були ми на одній колонії. Уже добре розвиднялося, як ми прийшли. Колонію звали самі для себе Бляхаркою, бо було в ній багато накритих бляшаним дахом домів. То було коло Терєбіня. Асфальтова дорога йшла з півдня на північ,

але ми відійшли на бічну дорогу в західньому напрямку. Десь двісті метрів від неї, з правого боку, стояв невеликий лісок. До колонії залишилося може зі сто метрів від нього. Було нас три рої. Мій рій затримався в першій хаті від східнього кінця. Поставили ми стійку, але стійковий відразу вернувся й повідомив про якихось людей у лісові. Ройовий узяв далековид, розпізнав польське військо. Сказав про це командирові «Дубові»⁵. Він дав наказ відходити до лісу в західньому напрямі, що віддаляло нас від ВП. Знайшли якийсь досить глибокий рів, яким пішли в тому ж напрямі далі. Тимчасом кількох польських вояків пішло за харчами до колонії, захотілося їм курячого росолу, як казали наші. За ними послав нас командир. Поляки вже ганялися за курками, як ми підійшли. «Андрюша» мав кріса, що з нього можна було вистрілювати гранати, називали ми накручуваний на цівку прилад «гарлачем». «Андрюша» був добрий шпець від усякої зброї. Командир дав йому наказ зайнятися поляками. Наш стрілець вистрілив гранату так гарно, що попала якраз всередину подвір'я, де бігали польські вояки. Потім полетіли ще дві гранати, так що поляки подуріли. Не знали, що діється. Нарешті стали втікати до лісу, тобто просто під наші кулі. Ми думали, що втікачі – це все військо, що бачили ми в лісі, тож і самі до нього наближались, стараючись чимскоріше зайняти ріг лісу – не допустити туди втікачів. Як ми добігли, то виявилось, що по другому боці стоять військові машини. Полякам удалося до них добігти й від'їхати. З лісу ми не вийшли, бо таким способом показали б нашу силу, а та сила була ж дуже скромна: три рої.

Зайняли ми становища в лісі й ждали на дальший розвиток подій. Ті події могли бути для нас неприємні. Наша сила дуже мала. Контакт з ворогом почався вранці, а до Грубешева було десь вісім кілометрів асфальтовою дорогою. Військо могло над'їхати дуже швидко, і не тільки піхота, але й техніка, могли з'явитися й москалі, які були військом відважнішим, завзятішим, тож і далеко небезпечнішим від досить богуязливих поляків. Зайняли ми становища трикутником. Десь могла бути десята година ранку, як почули ми голос авт. Приїхало багато війська, обступило ліс. У хаті, де ми

⁵ «Дуб» – прізвище невідоме, організатор Української Самооборони на Грубешівщині, командир відділу, загинув на колонії Корчунок у квітні 1945 року.

вранці затрималися розмістився штаб. Від людей потім довідалися, що капітан дав розказ кільком поручникам перечеати ліс по кавалку, але ті з військом тільки підходили, постріляли й відходили назад, зголошуючи, що „rozkaz wykonany, bandytów nie ma”. Так було десь до четвертої години пополудні. Під лісом гук кулеметів і крісів, але до лісу поляки не входили. Гілки й листя падало нам на голови. Нарешті все затихло. Авта відїхали. Розвідка донесла по хвилині, що терен спокійний. Зайшли до хати, де були вранці, зїли зупу й послушали, як тут все відбувалося. Жінки призналися, що як ми вранці відійшли, то вони подумали про нас як про боягузів, що злякалися кількох військових і втекли в ліс, але потім змінили думку. А вони не знали, що командири мали заборону допускати до контакту з ворогом в селах, бо ворог відразу їх палив.

Як я вже згадав, у південному напрямі дивившись, мали ми по лівій стороні асфальтову дорогу з півночі на південь, по правому боці йшла рівно з нею польова дорога, а сполучувала їх третя. Як добре стемніло, ми побачили на дорозі з правої сторони вантажні авта. Вони їхали помалу й часто затримувалися. То був знак висаджування війська. Воно робило застави проти нас. Авта обїхали всі три дороги, так що ми опинилися знову в обіймах облави. Коло одинадцятої години вийшли з колонії. Перший ішов сотенний «Дуб». Вийшли на асфальтову дорогу, стали обережно просуватися лівим її краєм уперед. Зробили якихось сто метрів, як сотенний побачив перед собою під деревом трьох москалів. Спали. Підійшовши, він привітав їх російською «в'язанкою» і запитав про пароль. «Пароль ноль дев'яносто» – відповіли вони. Віддали зброю й амуніцію. Більше нам уже не треба було. Один ройовий лишився пильнувати москалів. Сотенний з двома іншими ройовими пішли роззброювати москалів, що тривало доти, доки могли носити відібрану зброю. Решта відділу пішла вліво від дороги в поле. Зійшлись ми з сотенним і ройовими аж наступного дня коло полудня. Люди потім оповідали, що москалі плююли собі в бороду й ніяк не могли зрозуміти «откуда бандери взяли наш пароль».

Хочу тепер написати кілька слів про відважного вояка «Андрюшу». Походив він з Харкова, батько був шевцем, розстріляли його комуністи. Сина й молодшу його сестру Катерину виховувала мати сама. На початку війни «Андрюша» був змобілізований до Червоної Армії, але попав у полон, з якого якимось перейшов до

УПА. Був неабияким шпецем від зброї й амуніції. З приємністю копався в гарматних стрільнях, ні одного знайденого стрільна не залишив нерозкрученим. А ось як «Андрюша» допоміг швидко розпалити вогонь. Сірників не було, бракувало камінців до запальничок. У деяких селах курці вішали на плотах тліючі шмати й щоразу приходили закуривати від них цигарок, інші використовували відповідні скельця, але без сонця вони були ні до чого. Партизани пробували добувати вогонь таким способом. Виймали кулю з патрона, натомість утикали густий кавалок вати й вистрілювали патрона так, щоб можна було потім знайти тліючу вату й від неї розпалити вогонь. Спосіб був не вигідний, часом по кілька разів треба було пробувати. Тимчасом «Андрюша» використав порохові рурки в стрільнях, до яких прикладав нагрітий потяганням по дереві кусник дроту. Від дроту рурки запалювалися. Такий спосіб можна було використовувати всюди й завжди. Звідтоді «Андрюша» завжди носив при собі з 80 сантиметрів дроту й порізані в сірникову довжину порохові рурки. Як пізніше я довідався, він був арештований в 1947 році. Переслуховували його в Варшаві на другому поверсі якогось будинку. Вікно було відчинене. Як слідчий вийшов, «Андрюша» вискочив на авто з піском, що якраз підїхало під вікно. І втік. По трьох місяцях вернувся у свої терени. Був вихудлий, живився тільки ягодами, витягненим десь з криниці молоком. Заходить до сіл і не міг, і не хотів, бо не знав польської мови.

Як перейшов фронт, у липні 1944 року, ми почувалися в терені досить вільно. Військо й УБ були панамі тільки в Грубешеві. Їздили вдень, на ніч верталися. Однак ситуація стабілізувалася, тож створили постерунок у Черничині, потім у Мірчу. То обмежувало терен нашої дії.

Наш сотенний «Карпо»⁶ зорганізував наскок на постерунок в Черничині, віддалений кілька кілометрів від Грубешева. Містивсь він у школі. То був мурований поверховий будинок. Наступ не вдався. Школа була в відкритому терені, наступ не можна було вести довго, бо з міста відразу могла приїхати допомога й відрізати шлях відступу. Правда, мали ми міномет, але

⁶ «Карпо» – Павло Пилипчук, командир сотні УПА на Грубешівщині, загинув у листопаді 1944 року.

не змогли його використати. Упав тільки один вояк, походив з Черничина.

Мури постерунків не були нам перешкодою відтоді, коли в лісі знайшли наші хлопці великий магазин німецьких ракет. Вони мали довжину десь півтора метра, вага – якийсь 60-70 кілограмів, може й більше. Трималися в дерев'яних конструкціях, що нагадували прості клітки з двома ручками, щоб їх переносити. Німці клали їх кілька разом, сполучували електричним проводом і відпалювали акумулятором. Біда була з тим, що не було до тих ракет запальників, а потрібний був до кожної запальник стартовий і детонаційний. До справи вдався наш «Андрюша». Він ходив по терені і викручував запальники зі стрільн, виявив також, що не конче потрібний стартовий запальник. Замість оригінального, він придумав використовувати кусник рурки пороху. Підпалював той кусник сірником чи чимсь іншим, а тоді ракета зі страшним ревом піднімалася вгору. Залишалася по ній тільки конструкція, а з постерунку не залишалось нічого.

Находила весна. Вояцтво раділо, бо то був кінець з морозом, кінець зі слідами на снігу. Березень 1945 року був теплий, навіть пішов дощ. Води було дощової й снігової стільки, що й пройти кілька кроків важко. Ми часто змінювали місце постою.

Одного вечора вийшли ми знову на мандрівку. Було нас з 20 вояків. Ішов дощ. Лід під ногами, щохвилина хтось падає. Дійшли до Переводова. Командир «Крапка»⁷ наказав поховати зброю й якби приїхало військо виступити як місцеві мешканці. Розділили нас по хатах. У хаті, де був я з кулеметником, господар дав повечеряти, а потім настелив соломи в кухні. Роззувшись, ми скоро позасинали. Уранці господар розбудив нас нервовою шарпаниною, кажучи заразом, що в селі є москалі. Ми вийшли з хати надвір. Мряка, ранній ранок. Вийшов я за стодолу й побачив трохи за селом в мряці щось якби кільканадцять жіночих сільветок. Підійшовши ближче, переконався, що то москалі в пелеринах, а не жінки. Вони йшли на мене, тож я навіть не втікав, хоч брав мене розпач. Запитали, звідки я й куди йду. На щастя, за ними був стіг, тож я сказав, що йду по конюшину для коня, а походжу з Переводо-

⁷ «Крапка» – Михайло Курас, командир сотні «Вовки II» у складі куреня «Ягоди», згодом «Беркута» на терені 28 Тактичного Відтинку УПА «Данилів».

ва. Зробили ревізію. Лейтенант відразу взяв собі ручний годинник з кишені блюзи. Пильнувати мене лишив підстаршину, а сам з вояками пішов далі. Я ішов ззаду.

Зайшли під нову хату під бляхою. Солдати відчинили трохи двері, але тоді хтось з середини напер на них і зачинив. Тоді наперли москалі й відхилили двері так, що один вложив цівку між двері й одвірок. Тоді з середини хтось ухопив за цівку й хотів вирвати пепешу до себе, але москаль пустив серію і автомата висмикнув. Москалі вже обступили хату, офіцери почали визначати бойові становища. У хаті два наші хлопці також не дармували: випустили господарів, через вікна повисаджували дітей, готувалися до оборони. Мій сторож наказав мені стояти й ніде не рушатися, а сам відійшов. Я обіцяв ніде не відходити, але відразу помалу відійшов за пліт, потім ще далі й ввійшов до хати, де була бабуся. Сказала, що нема де сховатися. Попросив її за якісь онучки, бо встаючи вранці не встиг завинути ніг, було мені дуже холодно. Овинувши ноги, вийшов надвір і став роздивлятися навколо себе. За хатою, у долині, був якийсь будинок. Дійшовши туди, заліз у stodолу, де стояв тільки віз. По лівій стороні була стайня, під одним дахом. Над нею було сіно. Я вирішив туди загребтися, але вийшов господар. Ще попросив його повідомити про пожежу якби така починалася, і поліз у сіно. Криївку видер собі скраю, бо москалі носили з собою довгі прутки й кололи ними сіно,

Висліцький церковний хор; спереду сидять о. І. Тишняк, диригент хору С. Чуприк, третій зліва стоїть автор спогаду Іван Матійцьо

чим могли виявити, чи хтось в сніні або соломі є, чи нема. Чекаю. Коло полудня прийшли на подвір'я москалі. Запиталися в господаря, чи є «бандери». Він відповів, що вдома напевно нема, але щодо стодоли, то не може гарантувати, бо її не пильнував. «Будем іскать», – відповіли москалі, а були то офіцери. Господар приніс драбину й за їхнім наказом став скидати сіно вниз. Москалі стояли й дивилися. Що він скидав, то я глибше рився. Москалі стоять і ждуть собі далі. Мають час. Сіна було багато, господар міг стати в інше місце й скидати доволі, а він якраз брав з-над мене. Нарешті москалі казали перестати скидати, а почати колоти сіно вилами. І тут господар знову давай колоти по мені. Я тільки обличчя заслонив, уже й вийти хотів, бо подумав, що зараз буду весь подірваний, але москалі знеохотилися й вийшли зі стодоли. Господар закликав жінку й став з нею укладати сіно на попередньому місці. Зовсім мене прикрив. Важко й дихнути було. Лишивсь я в сніні з кільканадцятьма ранами в тілі, неглибокими, але й неприємними. Як потім скинув сорочку, то виглядав, якби мене через молотилку перепустив, така шкіра була роздряпана вилами.

По якимсь часі дівчина принесла мені пареного молока в горнятку, добрий кусень хліба. До вечора перележав. Від села чути було стріли, але я не знав, що там діється. Як затихло, вийшов і пішов до своїх. Були всі, крім тих двох, застуканих у хаті. Москалям довго не вдавалося її підпалити, а то був єдиний спосіб наших дістати. А як це їм вдалося, наші вояки мусіли з собою покінчити, в неволю йти не хотіли. Залишили по собі сімох убитих москалів.

Тоді багато хто з нас пережив свою пригоду. Один удав з себе глухонімого й розумово упослідженого. Запровадили його до школи на слідство. Однак він домовився з селянами, щоб ті свідчили про його походження з недалекого села. Ті згідно свідчили, нарешті підтвердив ще й солтис. Одного ройового жінки переодягнули у свій одяг. Правда, довелося йому швидко поголитися, але все вийшло так вдало, що навіть оганявся від солдатів, що конче хотіли з ним, як жінкою, поговорити. Отак нам досить довго щастило, але нарешті настав час, коли щастя відійшло.

То було, здається, 31 березня 1945 року. Прийшли ми до села Винників. Могло то бути об самому полудні. Зайшли ми до хати під лісом. Виставили стійку, а випала вона мені й кулеметникові «Чорному». Я був амуніційним. Пішли ми за невеликий ліс на схід

від хати, на захід від неї був уже великий ліс. Постояли може з годину, аж почули стріли коло хати. Вони ще згусли, так що «Чорний» пішов туди, а мене лишив, бо стійки лишати без наказу не можна було. Потім стрілянина почала переміщатися в напрямку західного лісу, нарешті затихла.

Якийсь час відчекавши, пішов я туди шукати відділу. Ішов дуже обережно. Знайшов слід і пішов за ним. Як вийшов він у чисте поле, вирішив перечекати аж до вечора, бо на чистім полі людина була, як на долоні. Увечері пішов далі. Знайшов якусь хату, де дали мені їсти. Люди сказали про відділ польського війська, що бушував по околиці. Видно, то з ним була перестрілка нашого відділу. Трохи я поснав, а опівночі господар мене збудив й показав дорогу на Ліски. Туди часто ми заходили, можна було сподіватися, що відділ там і буде.

Зайшовши до Лісків, застукав до одної хати, де вже не раз квартирував. Господар впустив, став розпитувати, чому сам хожу, а як я все розповів, то запитався, чи то я йшов через гору до села. Я підтвердив, а він засміявся, бо вся молодь пішла в ліс, думаючи, що то москалі облавою йдуть. Наступний день пересидів у того ж господаря, чекаючи відділу. Уранці наступного дня вийшов з усіма в ліс, бо об таку пору найчастіше заходили облави. У лісі вже були люди з сусідніх сіл. Як вже добре розвиднілося, дехто став шукати дорогу додому, аж тут прийшла вістка, що ліс обступили москалі. Люди заворошилися, як муравлі в купині, шукаючи виходу, але виходу не було. Я також нічого не придумав, тільки відійшов у густішу частину лісу й став чекати. Листя на галузях ще не було, бо то був сам початок квітня. Ще трохи й спершу почув, а потім і побачив, як ідуть москалі, по три-чотири метри один від одного. Побачивши мене, стали кричати «рукі вверх!» Я зірвався тікати, то пустили густий вогонь. Мав зі собою кріса, але відстрілюватися й не думав, бо то було б самогубство. Забіг у старий німецький окіп, зарослий травною й бур'яном, ледве з нього видряпався, але лишився в ньому кріс. Трохи відбіг від погоні, засапався, але потім москалі знову почали стріляти. Так повторилося ще раз. Однак кулі мене не брали. Добіг до краю лісу. Далі терен був пагорбуватий, можна було відірватися, але відбіг я може з 10 метрів від лісу, як відізався «максим» – тільки засвистіло. Вернувся назад у ліс, але не пішов у глиб, тільки краєм

управо. Наліз на дуже густий молодняк під гіркою. Перейшовши його, побачив на поляні кількох офіцерів з солдатами, тож вернувся в долину й поклався на землю, бо вже чути було погоню. Ішла дуже густою розстрільною. Дивлюся – на мене йде молодий солдат, але сусід з правої сторони щось заговорив і той перейшов ближче до нього, так що минув мене може двома кроками. Я аж підскочив з радості. Однак нагорі вже знали, що в поле вибігав один чоловік, тож облава вернулася. Ще я почув: «він мусів десь тут бути». І за хвилину почув коло вуха: «такую твою матю, бандеровец!» Молоді «сталінчики» почали відразу щосили бити мене цівками автоматів, але офіцер нарешті заборонив. Зробив ревізію. Знайшовши в кишені досить велику хустку до носа, зв'язав мені руки й повів до штабу. Там, на горі, було вже впійманих з 20 людей з села. Один мав закривавлене лице, бо дістав кольбою від мого кріса так, що аж кріс переломився. Підійшов до мене офіцер і казав піти до горбка, де була яма. Вони думали, що то є вхід до криївки. Казали лізти туди, але влізли мені тільки ноги, бо то була лисяча нора. Лейтенант казав відійти. Кинули туди дві гранати й почали перекур. Я й собі попросив цигарки. Дали, а лейтенант потішив мене, кажучи, що нічого поганого зі мною не буде. Як вернулися до штабу, почали формувати колону зі спійманих людей: двійками, руки пов'язані взад, один крок убік – смерть від кулі. Коло мене йшов солдат віком десь під 40 років. У одному місці на дорозі лежала куртка на кожусі, досить приношена. Він узяв і повісив мені на рамена. Я скинув, кажучи, що не моя, але солдат підніс і знову поклав на рамено. «Візьми, вона тобі придасться», – сказав. А придалася вже в першу ніч, яку ми пересиділи в авті, а потім придалася п'ять місяців у Любліні, де спав на підлозі з бетону. Та куртка була мені за сінник, ковдру, подушку. Не один раз подумки я дякував тому солдатові.

Дійшли ми до Лісків. Там бійці загнали нас до авта, у друге полізли самі. Довідавшись про зловлених, люди з села приходили й просили звільнити їх. Як прийшов солтис і підтвердив, що дана особа з села, то її звільняли. Лишилося нас може з 10 осіб. На ніч стали нас викликати до хати на переслухання. Переходячи через кухню в покій, завважив я благальний і переляканий zarazом погляд господарів: не видавай нас. У тій хаті був я з відділом у січні. Тоді стійка також випала на мене й «Чорного». Як зійшли

з неї, знайшли собі в хаті заняття, як і кожен, бо хтось дрімав, хтось читав, другий в карти грав, котрийсь зняв сорочку й «полював». Було двох «чужих», жандармеристів. Один ворожив з карт, виворожив і мені: смерті не боятися, бо смерть я подолав, але чекає мене казенний дім. Смішно було тоді в хаті, бо мати й її дочка чогось часто крутилися коло печі. Нарешті обидві взяли й пересунули ліжко, а за якийсь час з-під печі вийшов чоловік, десь 25 років, ми в сміх, він застидався. Скрився, бо думав, що йдуть москалі.

Тепер на переслуханні питалися наперед, хто то є Бандера, хто Коновалець. «Нічого про них не знаю», – відповів я. «А хто є Пілсудський?» Я відповів. «А чому про того знаєш, а про перших ні?» – «Бо учився про нього в школі». Скінчилося. Виходячи, попросив води напитися. Дав сам господар. В його очах, матері й дочки була радість, що вони не видані москалям.

Уранці на прохання солтиса ще кількох звільнили. Я був трэфний*, ніхто про мене не питався. Поїхали до Сокаля. По дорозі підбирали арештованих. Видно, скрізь наловили невинних людей. У якомусь селі взяли чоловіка, що назвав себе на псевдо «Солома», був угринівського роду. Потім затримали авто, наділи йому мішок на голову й кудись попровадили, а як вернулися, несли бочку ковбаси залитої смальцем.

У Сокалі були ми ввечері. У підвалі вже сидів один мовчазний чоловік. Світив і коптив на всю пивницю каганець з гнотом зі шмати. Угорі віконце, закрите бляшаним кошем. Лягти на прич з дощок можна було щойно о 23 годині, але вже півгодини пізніше починалося слідство. Не били, лише питалися, до якої організації я належав. Як не признавався, то кричали, один навіть сказав: «колись на колінах ще захочеш про все говорити, але не будеш мати кому». Слідство вели українці-зрадники. То був колишній курінний «Юрченко», тепер совітський майор, та ще два, псевда їхні «Вітер» і «Василько». Вони признавалися до мене, але я твердо відпирався від того, хоч не один раз бачив, як ходили з сотенним «Ягодою». Підмовляли мене до всього признатися, видати людей, показати криївки й бункри. Цього зробити я не міг.

* «Трефний» (діял.) – тут: підозрілий.

Вернувшись, трохи заснув, але о п'ятій годині вже час уставати. Вартовий щоразу підходив, стукав до дверей, треба було голосно відзиватися, що ми є. На слідство більш не брали. Сидів у камері, виходячи тільки на час сніданку чи обіду, але то був кусник чорного хліба з водою, каша або капуста. Увесь харч, що дали мені жінки в Лісках, я віддав мовчазному бороданеві «Бороді» (він був старший камери), щоб обділив усіх.

Десь по сімох днях, уранці, випроварили нас усіх на міст у Крилові, де чекала польська міліція з Кристинополя. Як польських громадян вона повела нас до одного будинку в цьому містечку. Там колись був монастир. Кинули в підвал. Солома, мале віконце, в одному кутку наперед наші попередники, а потім і ми мусли справляти свої потреби. Немилосердно смерділо. Ще ми добре не роздивилися, як прийшли міліціанти й казали по черзі підходити під вікно. Там вибирали собі, що хто хотів для себе з нашої одежі. З моєї сподобалася маринарка й светер. Светра віддати я не хотів, тож один з міліціантів віддав взамін свого, з бавовняних шнурків. Потім сподобалися мої штани-бричеси, але як побачили, що трохи роздерті, то лиш роздратувалися. Мав я ще чоботи. Узамін за них отримав інші, у досить доброму стані, але за хвилину прийшов наступний грабіжник, який залишив мені за них уже такі, що було пальці видно. Я полегшено зітхнув: уже нічого не могли в мене забрати.

Одного разу міліціанти взяли кількох в'язнів прибирати подвір'я. Знаряддя видавали з якогось підвалу, де наші побачили багато білизни та вишиваних закривавлених сорочок. Їх власники були вбиті.

У Кристонополі були ми десь тиждень. Пограбувавши, міліціанти відвезли нас до Грубешева. Міліція містилася у колишнім приватнім будинку. В одному кінці були приміщення під поточну працю, у другому кінці у двох кімнатах був арешт. На вікнах ґрати, а крім цього ще й до половини замуровані, щоб можна було зручніше відбитися від нападу. Над підлогою була на висоті десь 25 сантиметрів щось наче друга підлога й разом прич.

По двох днях повели на УБ. Наші відповіді не задовільнили убовців, тож передавали нас до сусідньої кімнати, де чекали кати. Вони казали роздягатися догола, лягати на довгий стілець. Один з них сідав на голову, другий на ноги, а два інші починали бити.

Наступного дня так само. Як поділили нас на дві групи, то стало легше, бо катування відбувалося що другий день. Одного разу сидів я перед столом і відповідав на питання, аж раптом в очах мені потемніло й втратив я пам'ять. За хвилину пам'ять вернулася. Здавалося, що перед хвилиною хтось підніс мене з крісла і вдарив головою об стелю. Розглянувшись, побачив за собою одного з катів. Він сміявся зі свого удару гранатою в мою голову. Цього ката звали Березою. Він любив бити людей, був великий, сильний, з величезними долонями, приповідав, б'ючи «слава вашій Вікраїні». Кати мали багато способів бити. Наприклад, між пальці всували олівці й затискали долоню у своїх долонях; казали роздягатися, зв'язували ззаду руки, а потім брали геніталія лещатами й так водили по кімнатах, де, бувало, працювали жінки й молоді дівчата. Сталося так, що розірвали мені мошонку, яка дуже довго гоїлася. Потім довідалися про нас «богатежи»* зі штурмових відділів, які їздили на акції проти УПА. Вони приходили вечорами зганяти на нас свою звірячу ненависть. До камери входило трьох чи чотирьох з грубими киями й били куди попало. Я отримав удар кием під око. Кров залила все обличчя.

Добре ставився до нас комендант міліції. Приносив тютюн або цигарки. З Волині походив міліціант Янек. Як з поляками було там гаряче, його переховувала українська родина, тож він не ставився до нас погано, він часто брав мене з собою, ідучи по харчі на столівку. Там просив подати собі їсти, але віддавав мені, казав також збирати кавалки залишеного хліба. Ідучи з ним, міг я також збирати недокурки на вулиці.

Переслухання добігало кінця. Слідчі вписували в протоколи що завгодно. Ми підписували, щоб пекло якнайскоріше було поза нами. Були вже такі збиті, що далі годі. Такий Михайло Палюшинський з села Боратина коло Кристинополя, роджений десь у 1914 році, зробився від катівських ударів калікою; його біле тіло аж блистіло від опухлих синяків, він не міг ходити, недочував, не міг рушати щогою, тож запхавши якомсь пальцем хліб за зуби, розтирав його язиком об піднебіння й старався проковтнути. Палюшинський був в УПА ройовим. Зловили його москалі під час бою, де двох з них згинуло. Не знати, скільки було в каліцтві

* «Богатежи» (поль.) – герої (іронічно).

ройового участі Берези, напевно багато. Береза в 1946 році був за свої знущання покараний нашими.

Зі зв'язаними руками повезли нас 2-ого травня 1945 року до Холма. Не знаю, з яких формацій були наші конвоєнти, але одного капраля буду пам'ятати до кінця життя, навіть якби я жив тисячу літ. Їхало наших кілька фірманок. За Грубешевом він почав бити хлопців з першої. Перекатувавши їх, перейшов на другу, третю й решту. І вертався знову до першої. Руки працювали йому отак десь 50 кілометрів.

У Холмі поставили нас ждати під стіною слідчого арешту. Трьох з нас не дали ради встояти – звалилися на землю. Арешт містився в будинку, де в війну мешкали есесмени (справжній арешт був розвалений бомбою в 1939 році). Келія була подібна до грубешівської, зате ніхто нас у ній не бив. Їсти давали так, що не можна було ні жити, ні вмерти. По якомусь часі привели до келії шістьох українців з прокомуністичної партизанки, кількох бухгалтерів з колишніх німецьких урядів. Назбиралося нас десь 30 чоловік, стало тіснувати.

Так сиділи ми. Тіла наші загоювалися, проте ми слабли від нестачі харчів. Надійшло 10 червня. Уранці наказали вийти на коридор. Узяли, мабуть, з шістьох, повідрізували в них гудзики зі штанів, витягнули шнурки з черевиків, руки пов'язали спереду, аби можна було штани тримати, але не втікати. Так пішли ми на суд. Капралина за оборонця, прочитали наші провини. Хтось вказує свідків. Щоб їх переслухати суд має вдруге зібратися 21 червня. Цього дня повторилася церемонія у в'язниці. Знову розправа. Свідків нема й не буде, бо неспокійний час, проте суд впевнений, що свідок сказав би, що підсудний не належав до «банди», а воно ще не означає, що так справді було. Прийшлося на мене. Питаються судді, чи признаюся до обвинувачення. Я відповів, що не до всього, бо мене били. „Ale was nie zabili”, – відповідає суд. Оборонець захищати мене і Палюшинського відмовляється. Для інших просить за лагідний вирок. Під кінець розправи, відповідаючи на питання судді, я побачив, що він не слухає, а дивиться кудись за мене. Оглянувся. Під задньою стіною стояв польський офіцер і на пальцях щось показував, виглядало, що вирок для нас. Суддя відразу крикнув відвернутися. Потім була перерва на нараду. А як судді вернулися: Палюшинський – смертна кара, я – смертна кара,

наступні по 10, 5 або 3 роки, Ксеня Цьона – визнана невинною. Хтось дав комусь їсти й переночував: 10 років тюрми; хтось підкув комусь коня: 3 роки; хтось комусь показав дорогу на друге село: 5 років.

Мене і Палюшинського перенесли на камеру смертників, де минали нам дні й години. Камера була від подвір'я, видно було павільйон передвоєнної тюрми. Москалі-вартівники ходили вздовж огорожі з колючого дроту. Минули два тижні. Надійшло 6 липня. Увечері хтось з наших виглянув у вікно. «Приїхала бричка, а в ній священник з бородою», – сказав. Ми знали від інших в'язнів, що перед виконанням смертного вироку приїжджає до засудженого священник, католицький для поляка, православний – для українця. Я з Палюшинським тільки й перезирнулися. Нічого не кажучи почали одягатися. З коридора почули голос, щоб не видавати вечері. Прийшли озброєні вартівники. Один запитався, де є Палюшинський. Тоді нам казали вийти з келії, а йому залишитися. Зайшли в наступну камеру. Був там один поляк-падлюка, що кілька разів ударив мене, але інші далі бити не дали. Що для мене значив кожен удар, хай покаже те, як я вставляв кожного дня на ноги вранці. Треба було наперед піднятися на коліна, помалу звестися далі, дуже пильнуючи, щоб утриматися на ногах. Кожен раптовий рух спричинював темноту в очах. Удень узагалі не міг я довше постояти на ногах, а все сидів.

Минули довгі хвилини. Застукали у двері ключі – прийшов по мене вартівник з автоматом в руках, вивести в останню дорогу. Я був упевнений, що то мої останні хвилини життя. Вийшли ми на двір. Нікого нема. Стражник наказав іти до адміністрації. Там сиділо кілька чоловіків, між ними священник. Зачитали мені, як Роля-Жимерський замінив кару смерти на 10 років тюрми. Своєї радості не можу навіть описати. Була якась надія на дальше життя, навіть по 10 роках тюрми!

Особовим поїздом, 23 липня, вивезено мене й транспорт інших в'язнів до Люблина. По квантанні попав я на камеру число 78, де сиділо з 10 поляків за грабіж та один українець. Підлога бетонова, приче, але на ньому вночі міг спати, а вдень сидіти тільки вибраний народ. Нам двом знайшлося місце на підлозі біля кібля. В'язні-поляки просили відділових давати до кожної камери хоч по двох українців заради втримання порядку в камері. Українці виносили

кіблі, чистили підлоги, але крім цього служили також для забави. Виглядало воно так, що поляки виштовхували двох українців на середину камери й починали напускати одного проти другого. А наші українці як українці – спочатку нібито жартували з собою кулаками, але потім тюремні нерви брали своє і вони вже не зважали, що б'ються рідні брати: починали битися до крові. А поляки зголошували відділовому, що українці б'ються, за що останні йшли на добу в карцер.

Так мало бути і з нами. Одного разу поляки випроводили нас обох на середину камери й сказали мені вдарити другого українця. Я відмовився. Тоді вони стали підмовляти того. Він спочатку відмовлявся, але потім кілька разів мене легко вдарив, а далі вже сильніше. Поляки раділи. Я вже не витримав: «Дурню! Чого б'єш?! Вони забавляться, а ми підемо на ніч до карцеру!» Нарешті «мудрий» українець перестав і більш підмовитися не дав.

Довго в Люблині ми не були, бо 5 вересня вже вичитували по камерах тих, хто мав перейти на башту. Башта мала грубі на 5 метрів мури, кругла всередині, низька, приміщення мале. Але владували нас туди може зі 150 чоловік. Хто перший ввійшов, той сидів, а решта мусіла стояти. Ніхто не перестоїть ночі, тож сідали один на одного, сварилися. Найгірше було те, що кібель дали малий, десь на 10 осіб. Минула година – кібель повний. Тримали ми сечу так довго, що міхурі нам попухли, нарешті далі витримати не могли. Я мав військову менажку по Палюшинським. Наповнив її сечею, пропхався під двері й вилив у щілину між ними й підлогою. Так само робили й інші. То була ніч, що її навіть у пеклі чорти б не повстидалися. Уранці видали нам по одному хлібі й 20 грамів цукру. То мала бути тижнева порція, бо переїжджали ми до Вронок. Приїхали по шести днях такі голодні, що в очах темно. Буханець хліба зник по двох-трьох днях та й то в руках розсудливої людини. Були такі, що з'їли його вже першого дня. Поляки були в кращій ситуації, бо родини принесли їм їсти, а українцям ніхто нічого не приніс, бо наших родин не було. Були ми чорні від голоду й бруду.

Тюрма у Вронках має вигляд хреста, але той хрест нас приголомшив. Вхід був у крилі Д, там була також адміністрація. На першому поверсі кравецька майстерня, на другому – шевська. По лівій стороні було крило А, по правій – Ц, напроти – крило Б. Кожне крило триповерхове. Всюди чистота, двері й клямки блис-

тять. На партері на підлозі, деє метр від стіни, за якою містилися камери, намальована біла смуга, з другого боку така сама, а між цими смугами наче асфальтова поверхня. Вона напастована на чорно. Ходити по ній не можна. На поверххах такої підлоги нема. При стінах є балюстради, видно звідси все аж до партеру.

У магазині видали одяг, коц, простирало, рушник, мило, миску, ложку й повели на сам верх крила Д, на четвертий відділ. Ми йшли трійками – по трьох і впахали до кожної камери, а як скінчилися камери-трійки, впахали до «поєдинок»*. Я дістав поєдинку. За якийсь час з'явився стражник, дав шмату, кажучи чистити клямку, щоб блистіла. А де мені до якоїнебудь праці, коли сили не маю. Дочекався обіду. З'їв би їх п'ять відразу, але задовільнився одним.

Наступного дня – огляд у лікаря. Нагадалася візита з моїми коростами в люблинського лікаря, чудом було вже те, що українця туди пустили, але разом зі мною йшло кількох поляків з нашої камери. Вони відразу сказали лікареві, що я є сотник УПА, який вирівав сто поляків. Лікар гаркнув на мене, як на собаку – лікування мав я досить. Тепер лікарка дала мені якусь мазь проти сверблячки: мазатися, викупатися, змінити білизну. Я намазався. Стало свербіти, сорочка прилипла до шкіри, а виявилось, що до лазні пускають що десять днів. Як надійшов той день, відділовий пускав партіями в'язнів купатися. Впускаючи чергові партії, відділовий щоразу підходив до мене й питався, за що сиджу. «За приналежність до УПА», – відповідав я за кожним разом. Тож пустив мене щойно тоді, коли запитався вчетверте. А треба ж було мені відразу сказати, що сиджу за АК, то не треба було б стільки ждати, щоб змити з себе пекучу мазь.

На перехресті чотирьох крил тюрми була площа, що звалася центральною. Був там передовик (по-польському пшодовнік), щоб керувати рухом і працею всіх відділів, а було тих відділів 12 на всіх крилах. Передовик сидів на чомусь в роді проповідальниці, вона була повішена так, що давала вид на весь павільйон. Передовика звали ми «Партизантом», він був трохи придуркуватий, називався Зелінський. За його наказами був сформований особовий склад нашої групи: українці, співпраця з німцями й вояки з 8 дивізії, що вбивали й грабували українців на акціях. Наперед треба було стати

* Поєдинка (поль. pojedynka) – камера для одного в'язня.

дволавою, потім два кроки вперед ступали засуджені за співпрацю з німцями. Їх поставив «Партизант» окремо. Так само зробив із упівцями й вояками з дивізії. Нарешті, починаючи від «співпрацівників», став «правити їм морали» за зраду народу, через що вони повинні тепер не хліб польський їсти, а в землі гнити. Та промова була переплетена всякою можливою лайкою. Далі – польські вояки. Тут Партизант виявився справді чудовим знавцем недалекої історії: звинуватив військових у тім, що через їх знущання українці примушені були взяти за зброю та йти в ліс боротися. Тут він також за слова не дбав. Українців уже не ляв, а наказав нам та «співпрацівникам» йти до лазні. Військових залишив.

У лазні попід стінами стояли табуретки, на них чиста білизна. Чекаємо на воду. Пускав її в'язень цілком подібний до Гітлера. Він пустив воду, але холодну. Чекаємо на теплу, аж впадають військові, але з палками, киями, гумовими шлямхами й давай бити кого попало. Тоді ми під ту холодну воду, але довго в ній не встоїш. Хто вийшов – дістав палкою й вертався назад. Нарешті «Гітлер» закрив воду, вояки вишикувалися в шпалер перед дверми. Я знав: буде биття. Не чекав довго, а взявши одяг у руки й вичекавши відповідну хвилину, кинувся до дверей. Мав щастя – дістав гумою по спині, а табуреткою в великий палець на правій нозі. Моя шкіра й далі була вкрита товстою маззю. Треба було ждати наступних 10 днів, аж прийде час купатися.

Скоро скінчилася квантанна, перенесли нас на крило Ц, другий відділ, на першому поверсі. Там сиділи самі українці, по трьох в камері, разом десь з 30 хлопців. Зі мною попало двох старших від Грубешева, Мартинюк міг мати з 45 років, другий був набагато старший, мав десь 70 років. Ми нудилися без роботи. Але якось довідалися про роботу на шматярні. Щоб туди потрапити, треба було вранці коло 7-ої години на виклик. Одного ранку на коридорі знову почався рух, колись нам незрозумілий, а тепер уже навпаки: ми знали, що відбирають людей до праці. Скинули «кляпу», тобто вмонтований в стіну кусень металевого прута grubини пальця. Потягнутий рукою до себе, він звільняв на коридорі прямокутну червону бляху завбільшки з долоню, яка й сигналізувала, що в камері чогось хочуть. Завели нас до великого бараку, наповненого по сам верх німецькими мундирами. Дали коротенькі ножики

й наказали пороти кожен рубець. Отримане полотно прасували й посилали у фабрику.

Набагато краще стало мені після того, як одного разу зголосивсь я до роботи як кравець. Правда, умів тільки шити на машині, але то вже було щось. Мене й ще п'ятьох забрав шеф до великої залі, де вісьмох кравців шило одяг для персоналу тюрми. Ми мали ладнати одяг для в'язнів. Мої побоювання щодо кравецького вміння виявилися зайвими – один польський поручник навіть нитку у машину не вмів завести. Шеф визначив обсяг праці й познайомив з іншими обов'язками: треба було топити піч, приносити вугілля, по роботі замітати верстат. Тож склався у нас такий порядок, що вранці один чистив піч, попів у скринці разом з іншим ніс до шефа і в його супроводі йшли висипати надвір, вертаючись, заходили до столярні по стружинки на підпал, набирали також вугілля та йшли до кухні по каву. Спочатку все відбувалося як Бог приказав, але потім ми стали вже комбінувати. Пізналися з кухарями – під вугілля клали картоплю й пекли її потім у печі. Дізналися про це кравці – приходили її їсти, а нам давали канапки або сигарети. Нарешті перестав я також голодувати. Кравці приносили повний казан зупи, кожен міг їсти, скільки хотів. Уранці давали півлітра підсолодженої кави та 400 грамів хліба, вечеряли ми також зупою. Поволі почав я вертатися до тіла. Приїхавши, важив 54 кілограми, виїжджаючи з Вронок – 65 кілограмів. Одного разу шеф верстату навіть запитався, чи я пухну, чи поправляюся тілом, бо стаю щораз круглішим.

Повернення до норми ще мало мені придатися, тому що 8 березня 1946 року сформувався транспорт, а наступного дня він був уже в Коронові. Тут людей до 24 років дали до окремої камери, де було нас всіх 20 чоловік, поміж ними 4 українців. Із одним нашим з Перемишля домовивсь я не признаватися, за що сидимо. Однак наступного дня вранці хтось пізнав мене на spacerі. Довідалися поляки з нашої камери – давай добиратися до мене. Загнали між дві шафи, звідки оганявся від них, але нарешті один виштовхнув мене на середину залу, від заду зайшовши, так що почали вже й бити, але хтось з наших застукав у двері. Прийшов відділовий. Він уже раніше застерігав, щоб не було авантюр, бо тут всі рівні. Тепер усіх насварив, а двох найзапекліших узяв на розмову на коридор. І був спокій. Кварантанна минула. Розділили по камерах. Я попав

п'ятим у малу камеру. Почалося випитування. Відповідав, але завважив, що не припав решті до душі. Прийшов сніданок. Разом з ним роздавали газети. Мої спів'язні зробили так, що останній прочитав і сховав її до шафки. А я любив читати. Наступного дня попросив відділового дати й мені газету. Він відповів, що це газети для всіх, усі й мають читати, а як ні, то ніхто не дістане. Помогло.

Моїми товаришами в камері були Воловик, родом з-під Варшави, деспот і зачинатель сварок, Белецький від Ряшева, Беккер від Коронова, Микола Білоскурський від Коломиї. Останній удавав з себе поляка, але клеївся до мене. Він ніколи не виходив на spacer. Одного разу я залишився з ним сам на сам, а тоді Білоскурський зізнався: він українець, був у дивізії «Галичина», на spacer не виходить, побоюючись, що пізнають його спів'язні з попередньої тюрми й донесуть полякам у камері, а ті відомо що робитимуть. Тоді я сказав, що він spacerу не повинен легковажити з огляду на здоров'я, польських шовіністів типу Воловик боятися не повинен, бо то мерзенні грабіжники й ніхто більше, а ходити в чужій шкурі, до того брудній, не можна, бо то означає приховувати своє національне походження й гідність. Наступного дня Білоскурський вийшов надвір, а по цьому було докладно те, чого сподівався й боявся. Воловик вернувся зі spacerу з докладними вістками про знак «сс» під його пахвою, подано йому також, скількох поляків убив Білоскурський. Воловик раз ударив його, але він спустив «кляпу», з'явився відділовий та насварив поляка. Звідтоді Воловик сидів тихо.

По якомусь часі адміністрація створила кравецький верстат на 50 машин. Шили ми одяг для в'язнів. Проблемою, проте, став харч. У зупі плавала поділена надвоє картоплина, бурячане листя та з два десятки черв'яків на верху. Можна було їх вибрати, але, замішавши ложкою глибше, на поверхню випливали наступні. Нарешті треба було відвернути очі вбік та й все з'їсти.

Одного разу, у липні, після недільного обіду став я при вікні і придивлявся до Божого світу. Видно, щось зробив не так, чи задовго дивився, чи заміцно нахилився, але з'явився відділовий і кивнув пальцем іти за ним униз. Я вже знав, куди йду: до карцеру. Роздягнений до білизни, босоніж, пересидів у ньому кілька годин. Як ввечері випустили, не міг ніяк обігрітися.

У Коронові був я дев'ять місяців. У грудні переїхав до Серадза. Українців у транспорті я не бачив, може й тому не прийняли нас у Серадзу погромом. По карантанні взяли нас до праці на кравецькому відділі, великому, десь на 200 машин. І шити треба було вже не в'язничний одяг, а військові, хірургічні, інтерністичні плащі, білизну. Кравці були об'єднані в групи по шість чоловік, денна норма: шість сорочок на одного. Як ми добре вправились до роботи, то коло 12-ої години норма була виконана. Наглядач побачив, що ми дармуємо, підвищив норму, ми знову справилися, він знову підвищив, так що накінець мали ми норму 14 сорочок на одного, на бригаду – 84 сорочки. Проте ні куска хліба більше ми не отримали.

Більшість серадзького часу пересидів я в новому павільйоні, побудованому перед 1939 роком. Камери були на шість осіб, ліжка на пружинах. Проте тримали нас по десятьох, для чотирьох розкладали ми на підлозі матраци. Вікна були великі, але високо, було також центральне ogrівання. Якось влада задумала «модернізацію». Перемішали всіх. Зі старого складу камери залишилося п'ятьох українців, дійшло п'ятьох з АК. Спочатку сиділи ми збиті в окремі купки в противних рогах, але по кількох днях уже розмовляли з собою. Ми говорили по-своєму, потім поляки нас прекрасно розуміли. Один з них, Кенси, що походив з Лодзі, так собі вподобав нашу мову, що навіть завзято вчився, просив співати пісень. Сидів з нами один чоловік від Ліська, наш, служив у Червоній Армії, але потім приліпили йому участь в УПА й дали 10 років. Одного разу пішов до карцеру. Якось після того, як вийшов, відділовий знову попросив його за двері. Той розгубився й сказав: «йой, хлопи, ба то шо?» Ці слова відтоді Кенси повторював найчастіше, без кінця.

По якомусь часі знову була реорганізація. Попав я до камери, де сиділи самі свої. На дверях напис: УПА. На інших: АК, ВіН. Одного разу після апелю отримали ми наказ вийти до туалету, де стражники нас закрили. Тимчасом самі робили обшук у нашій камері. Вернувшись застали ми солому з сінників на підлозі, перемішані з нею простирала, коци, білизну, рушники. Ми подивилися один на одного й стали раду радити: робимо голодівку й вимагаємо прокурора чи прибираємо й за три години забуваємо про справу? Перемогла розвага: ми українці, зараз зроблять

з голодівки політичну річ, посадять до карцеру й розкинуть по різних павільйонах, а жаль було розлучатися. Узялися за роботу. З сінників наторочили ниток, позашивали в них солому, позамітали. Порядок. Потім виявилося, що таку гостру ревізію зробили тільки українцям. Не знати з якої причини. Може причина була в нитках? Міг хтось донести, що в нас багато ниток з кравецтва, а шеф відділу мав завжди клопіт: завжди їх бракувало. Він сварив, що залишаємо задовгі кінці на рубцях. Раз подумав, що в шпулях замало ниток. Забив у стіну два цвяхи на відстані 100 метрів і так вимірював, скільки їх на шпулі. Усе було впорядку, але він не знав, що бракуючі метри були в наших кишенях. Якби знав – умер би з жалю. А ми виробляли з винесених ниток гачками шкарпетки, беретки, капці. На шкарпетки або беретку треба було 4-5 шпуль. Як виробляли ми капці? Брали кусник полотна, складали, перешивали кілька разів, знову складали й перешивали. Так до моменту, коли лишився кусник на дві підошви, товщиною десь один сантиметр. Підошва була найважливіша, решта вже дороблялася швидше. На відділі майже кожен ходив в капцях, щотретій мав беретку з ниток, а шеф якось не додумався, з чого вони зроблені.

Одного разу зломив я голку. Згідно з усталеним порядком, узяв голку, шиті якраз кальсони й пішов зголосити шефові. Той оглянув голку, потім став нервово рушати раменами, а далі вже й бити мене кальсонами, приказуючи свою приказку: „Zabije, zabije, powieszę i do karcza wsadzę!” Нарешті давай до політичного, але той лиш відмахнувся й нічого зі справи не вийшло. Якось по цьому стали ми шити рукави. У мене рубець не вдався, я шарпнув і рукава розірвав. Пішов до одного, щоб поміч дав розпороти, але той тільки роззирнувся навколо й всадив рукава до печі. Аж полум'я бухнуло. «Ти хіба одурів!» – кажу йому. «Ні, то ти одурів. Недавно бив тебе кальсонами по голові, до політичного водив, а ти тепер носишся з сорочкою, щоб ще раз до нього йти, а він тобі вже докаже саботаж. А так – сорочки нема й нема шкоди», – відповів мені помагач. Я собі подумав, що може воно й рація: як вони нам, так ми їм.

Одного разу організувалася в нас утеча. Задумали її злодії, група десь на 10 осіб. Наш кравецький відділ був в наріжнику головного муру, від задньої стіни будинку до муру могло бути з 20 метрів. Злодії обсервували якийсь час спосіб зміни варті й задумали втечу.

Одного вечора під час вечері забрали в шефа ключі, його зв'язали та зачинили в пивниці. Потім так само й жида Дойчгевана, шефа продукції, справедливого й доброго чоловіка. Один з утікачів хотів його вбити, але головний організатор сказав: „Jak tu wszy darowały, to i my darujemy”.

Військові плащі й рогативки були пошиті вже наперед, бо тоді шилися в нас військові плащі. На кілька хвилин перед зміною варти вони пішли попри мур під вартівничу вежу, удаючи з себе нормальну зміну й роззброїли вартівника. Забрали в нього кулемета, перейшли через вартівничу вежу й спустилися за мур та пішли собі через залізничний міст над Вартою-річкою геть. Пішло за ними ще чоловік з 30, але замість утікати чимдалі, заночували в заростях над річкою, звідки вранці їх повиловлювали. Тимчасом головна група втікала далі. Один з них у лісі ослаб, тож був убитий. Нарешті їх таки зловили. Вироку розправи ми не довідалися.

Місяці минали й минали. Почався п'ятий рік тюрми. Ще трохи підгору, а потім згори: мине половина. Групу в'язнів підготували 4 травня 1949 року до транспорту. Станція, вагони й подорож до Равіча. За брамою тюрми мали ми змогу познайомитися з її «довціпним»* начальником. Вийшовши, він запитався, чи ми з УПА. Було нас з десятьох. Відповіли, що так. А він, обходячи нас кілька разів, сказав: «УПА дупа, УПА дупа». І забрався геть, вдоволений, що виконав свій обов'язок. По карантанні перенесли мене в камеру, де вже сиділо сімох в'язнів, а призначена була для трьох. Уранці роздавали нам хліб та каву. Я взяв свій кавалок і сів їсти, але один з в'язнів узяв у мене хліб, поклав на стіл, а інший помазав його смальцем зі схованого слоїка. Я був тим трохи присоромлений, сказав, що не маю чим віддячитися. «Нема справи». Виглядало, нібито все буде добре, але мав я погані передчуття. Усі вони походили з Білосточчини. Сиділи за АК або НСЗ, були старші від мене. Одного разу прийшов відділовий й запитався, скільки в нас сінників. Наказав одного віддати, хоч то означало, що для одного в'язня сінника не буде. Ми не хотіли віддати. Відділовий камеру зачинив і повідомив політичного про бунт. Тоді з'явився ще раз. Сінника ми віддали. За хвилину впав у камеру політичний з криком: „Co za bunt?” Пояснень не хотів

* Довціпни (поль. dowcipny) – жартівливий.

і слухати. Зробив нам вправи: „Na dupę siad – powstań!” Так з десять разів, і вийшов. Потім викликав по одному до себе й сповідав. Мене взяв на кінці, став підмовляти, що як українець повинен виказати провідника бунту, бож він поляк. З намов нічого не вийшло. Однак він ще раз прийшов і посадив шістьох до карцеру, а тих, кому місце у карцері забракло, посадив на ніч у камеру без ліжок і сінників. Уранці розділив усіх по різних камерах. Бунт був зліквідований, а соціалізм врятований.

У 1949 році була ліквідація безграмотности. Я подав, що маю дві кляси. Постарався скласти екзамен з грамотности так, щоб бути прийнятим на другий семестр. Почався шкільний рік. Наперед: біографії «святих» таких як Сталін, Ленін, Берут, Рокосовський. Учили в'язні під проводом керівника з-за мурів. Наука довела до пом'якшення режиму, якое забувалося, що ти в тюрмі. Як минув шкільний рік закваліфікували мене до сьомої кляси, чим я був невдоволений, бо до кінця залишилося мені п'ять років, думав, що всі ті літа провчуся в школі. Почався наступний рік науки. Одного разу відділовий викликав мене зійти вниз. Там чекав прокурор. Запитався про здоров'я й чи хочу їхати до осередка праці. Ми про осередки чули, вони мали добру опінію: там мали б люди більшу свободу й могли заробляти гроші на себе, щось купити. Краще було там, як казали, також і здоров'ю, а тут було чого боятися. Не раз під час лікарського огляду чули ми, як лікар подавав протоколянтові «туберкульоза» або «тбс», що ми перекладали „tobie, bracie, śmierć”. Тож тепер я лиш легко заопонував, натякаючи на школу, але прокурор мене заспокоїв запевненням, що там напевно є школа й зможу її закінчити.

По кількох днях сформувався транспорт, а 14 січня 1951 року виїхали ми до Стшельц Опольських. Кварантанна. Осередок праці містився трохи за містом. Там ми переконалися, що не аж так воно гарно в тих осередках праці, як казали. Примістили у великому будинку на 120 чоловік, не всі мали місце на двоповерхових причах, не було столів, посередині стояла величезна залізна «вічна піч», що пригасала лиш тоді, як виходили ми на роботу. От нас туди й завели. Я був сам один українець у транспорті, не сподівався нікого пізнати з наших, аж тут підходить до мене хтось і питається по-нашому звідки я. А то Василь з Сянока (прізвища не пам'ятаю). «Не журися, будемо разом спати», – каже. Лягли ми спати – блохи

скачуть по нас, як жаби по болоті. «Що то таке?» – запитавсь я в Василя, а він каже: «Не бійся, то блохи, але є ще блощиці, як вони підуть зараз в акцію, то побачиш!» Устав я невиспаним та з міхурями на шкірі від блощиць. Сніданок: 40 грамів хліба, півлітра засолодженої кави. І до праці.

Осередок складався з трьох секторів. Один мешкальний, другий промисловий, там були каменеломи, піч випалювати вапно й залізнична рампа ладувати видобуток. От і працюємо. Мороз 25 градусів, а нас рятує лихий одяг, гірший ніж у тюрмі. А від 8-кілограмового молота сорочка прилипала потом до плечей. Вистачила мить перерви й та сорочка на морозі замерзала. А далі відомо, що могло бути. Кожен думав як собі допомогти. Яюсь узяв я простирало з ліжка й став примірювати до себе. Нарешті знайшов спосіб зробити з нього одяг: склав з рогу в риг, поклав на рамена, потім кінець з правого рамена взяв під ліву пахву, з лівого під праву й ззаду зав'язав. На це надів блюзу. Як було холодніше, то докладав ще й пішву з заголовка на плечі, а на груди рушник. І по кількох днях уже було видно, як моя метода розповзлася. Дехто пішов у винахідництві ще й далі. У коцах вирізали отвори на голову, а кінці запахали в штани. Теплий рай довго не тривав – яюсь один стражник побачив у когось ріжок коца під блюзою. Казав роздягнутися, потім всі побачили таку ревію моди, що й Париж не повстидався б її. Далі – відомо що.

Найгірші були перші місяці 1951 року. Ми від тяжкої праці вже встигли відвикнути, а тут треба було відразу важко працювати. А тепер давай до молота, лопати, болота й снігу. Камінь ладували на возики голими руками, які потім на морозі репалися, примерзали до возиків. Якщо хтось не знав як дати собі в такому випадку раду, то відривав собі з долоні кавали шкіри. А як знав – хукав з півгодини на те місце, де метал зіткнувся зі шкірою. Пальці від лопати так затвердли, що вранці годі було зав'язати дерев'яники. Дерев'яники трималися доки був мороз, а потім, у болоті, ані тижня не витримували. Харчували нас погано. Обід – то була якась зупа з буряків та капусти. Сили до важкої праці при камені вона не давала. Багато з нас закінчило цю працю з грижею, бо ремені в нас повіднімали, не було чим підперезати животи, а ті не витримували тягарів. На день треба було випхати з каменелому, спершу заладувавши, 17 возиків каменю, а то було 13 тон протягом

8 годин. Як хтось не виконав норми, мусів іти доробляти її на другій зміні. Було таке і зі мною. Спочатку працював я з Василем, працювалося добре, але я старався уникати бригадира, який уставляв людей при возиках. Він побачив, що хтось ухилиється, раз мене зловив і заставив за возик. Норми я не виробив, а по зміні мене й ще з десятох інших подібних викликали доробляти своє. Після того дійшов я до думки, що краще виробляти норму, ніж доробляти її. То давало організмові час на відпочинок.

Минув рік. У лютому 1952 року працював я на нічній зміні. Одного разу треба було розколоти камінь десь 150 × 100 × 100 сантиметрів. Я майже цілу зміну його підбирав, накінець камінь зрушився з місця, він перекотився, але зачіпив – легенько, здавалося, – за палець та кістку правої ноги. Боліти почало аж тоді, як пішов я спати. Не міг собі від болю знайти місця на ліжку. Сусіди порадили йти до лікаря. Нogu пообкручував шматами, бо дерев'яника насунути не міг, пішов. Лікар розвів руками. Вернувся я назад. Далі болить. Пішов вдруге і вернувся ні з чим. Передовика також справа не обходить. Треба було затяти зуби. По якомусь часі біль притих, але нога напухнена, червона. Усі вийшли до праці, а я не йду. Прийшли по мене наглядачі. Маю йти до роботи. Кінець. Узяв я подер простирало, обмотав ногу, з-під споду прив'язав до дерев'яника, і, спираючись на кия, пішов. Передовик до праці прийняв, навіть не зморгнув. Але я цю нічну зміну пересидів у кузні, так само й наступну. Нарешті бригадир передав мене до будки, де працював електричний двигун, витягаючи візки. Там було тепліше і не треба було занадто на ногу налягати, тож по 10 днях загоїлося. А якби не загоїлося? Чи хтось би тим перейнявся? Думаю, що ні. Тож далі виробляв я норму, бо тільки то давало спокій і відпочинок. Не було милосердя. З одного боку сила й безоглядність, з другого – мала людина, яка від семи літ добре не їла.

Якось у березні, після обіду, полягали ми відпочивати. Аж виявилось, що кілька осіб принесло з кухні докладку зупи. Тоді зірвалося нас більше й давай під кухню й собі вимагати докладки, але кухарі почали запевняти, що більше зупи нема. Частина з нас відійшла, вперті залишилися... І вернулися з зупою. Тоді ми давай знову під кухню. Кухарі лише лаяли нас найгіршими словами, ми так само їм відповідали, але кінець-кінцем нічого не дістали.

Вертався я з-під кухні через малу площу, де вранці обирали бульбу. У лупинах побачив одну бульбу, потім вигріб ногами ще з 15 малих. Сховав їх у кишеню. Гумор покращав. Тепер тільки ждав моменту виходу на роботу, щоб десь там розпалити вогонь і бульбу спекти. Вибрав місце, здавалося, найкраще: щось в роді загати між відстріленими камінними бльоками й камінною стіною. Вогонь розгорівся занадто, бригадир побачив і налетів, як буря. Розкинув вогонь і насварив. Я пішов до праці. Але потім бригадир підійшов до мене, довідався, скільки возиків я виробив. Було їх мало, але я оправдався голодом. Тоді він дозволив розпалити вогонь в іншому місці й бульбу допекти. Я трохи попоїв, відразу прийшла охота працювати. Норма була виконана. З бригадиром потім я навіть заприятелював і він зменшив мені кількість возиків.

Прийшла весна. Стало гарніше надворі, сухіше в каменеломі. Почала працювати кантина, можна було купити харч. Якись гроші ми за роботу отримували, хоч то були залишки від того, що взяв Департамент Праці. Ночі стали теплішими, сьак-так укриваючись можна було їх пересипляти на сінниках надворі. В одному місці назбиралося нас з 10 українців, стали ми «творити Україну». Розмовляли своєю мовою, щоб її не забути. Відносини між в'язнями в осередку були досить гарні, ніхто не докучав нам за те, що ми українці.

Десь на початку літа 1952 року прийшов наказ, щоб в'язням, які виконують норму, рахувати один день тюрми за два. Вступила в нас надія. Поправилися також умови життя, бо перенеслися ми жити до нових будинків, що почали їх будувати у минулому році. У камері було вісім поверхових ліжок на 16 чоловік. Довго ми ними не тішилися, бо 9 лютого 1953 року переїхав я разом з 50-ма іншими в'язнями до осередка праці в Ірачах біля Немодліна. То був зовсім новий осередок, ми були першими працівниками. З українців – я один. Працю ми вже знали. Добували базальт, дисципліна була лагідніша, норма менша.

Не минув і місяць від приїзду до Ірачів, як сталося «нещастя»: помер Сталін. То вже було щось. Довідалися про це в'язні, що прибирали в адміністративних приміщеннях, де слухали «Радіо Європа». А офіційно повідомлено нас щойно наступного дня пополудні. Як вернулися зі зміни, вітала нас брама, «прикрашена»

траурним портретом Сталіна. По обіді відділові заставляли нас ставати струнко, розповідали про сумну подію й хвилиною мовчанки заохочували вшанувати пам'ять «вождя всіх народів», «великого приятеля». Як вони вийшли, ми стрибали аж під стелю й обнімалися.

Однак надії щодо швидшого звільнення з тюрми поки що не справджувалися. До кінця кари залишився рік. За мною було вже майже вісім років, один рік відробив з рахунком за два роки. Від смерти Сталіна минуло ще п'ять місяців спокійної праці, аж надійшов день 13 липня 1953 року. Головний бригадир сказав мені, що в'язень число 156 довго місця в тюрмі вже не загіє. То був мій номер. І справді, десь за годину закликали мене до адміністрації, запитали про одяг в депозиті. Я відповів, що не маю, але ж повинен мати зароблені тут гроші, тож зможу собі одяг купити. Грошей було дві з половиною тисячі. Зі стражником випроводили мене до села купити одяг. До роботи вже не гнали. Наступного дня, 14 липня 1953 року став я вільною людиною...

Накінець ще хочеться кілька слів про інше сказати. Мій дідо згинув під час переходу фронту селом у 1945 році. Він часто говорив, що хотів би прожити хоч з 24 години в вільній Україні. Від батька я також не один раз чув ті слова, але й батько не дожив, помер у 1963 році. Бувало, я сумнівався, чи доживу тієї хвилини, коли зможу повним голосом виповісти: «я син Вільного Народу». Дочекався. Часом іду на цвинтар і коло батькової могили кажу за Іваном Франком: «Тату, бідний Ти, діждати не міг».

Хочу також подякувати всім людям, що з ними стрічався, за їхню працю, відвагу, щирість і доброту для мене й всіх партизанів з УПА. Не одну ніч вони через нас не проспали, не один раз не доїли, остерігали перед ворогами, годували чим могли навіть у лісі, як не у своїх малих хатах. А це все було під жорстокою карою. Усім вам дякую і поздоровляю з народженням до життя Незалежної Української Держави.

Павло Охота, фото з половини 50-их років

Павло Охота – «Остап»

Я народився в 1916 році в Селиських. Новаковський і Чайковський – це були наші поляки. Варшавський, Гершко, Вайзберг і Бліхар – це були наші жиди, що їх німці взяли до гетта. Була ще польська колонія, але її ще в 1939 році більшовики вивезли на Сибір. Село жило з нею

дуже добре. Навіть «Стшельца»¹ в себе не заснували. Перед самою війною створився він, зате, в казармі, бо в нас стояло військо. То була 9-сторожова компанія. Тримала службу на 1, 2, 13, 15 фортах. Її шефом був добрий чоловік Жак. Натомість шеф поліції Куровський уже таким довірливим не був, трохи рознюхував за нашою організацією. Як відбувалися т.зв. довірочні наради, він строго перевіряв, хто туди йде, хоч на нараді тримався інакше. Та й нарада була на те, щоб можна було все сказати про свій стосунок до уряду, Польщі та в інших справах.

Селиська були дуже свідомим селом. Найактивнішими діячами були студенти, якими називали навіть учнів гімназії в Перемишлі. Один із них, Нога Володимир, був за приналежність до ОУН арештований на Йордан 1938 року, але ще перед війною його

¹ «Стшелесц» (поль. Strzelec) – польська парамілітарна організація міжвоєнного періоду, на Кресах уславилася неприхильним ставленням до українців.

випустили, бо слабкого був здоров'я, яке не витримало вже й життя на волі. Сидів у Березі Каргузькій. Помер. Мав маніфестаційний похорон. Арештований був також пізніший провідник «Інгул» – Дмитро Стисло. Мав 18 років, також сидів у Березі й вийшов перед війною. Гавдьо Василь був наступним арештантом, проте він був сексотом, тож він не сидів. Дивне, що поляки не знали, що він ще й комуніст, бо були б його так скоро не випустили. Що він комуніст – це виявилось аж після другого приходу совітів. Діячами були також Роман Маселко, що його звали «Білим», бо другого Романа Маселка звали «Чорним». А головним був Пацановський Володимир, що за німців став у Перемишлі комендантом української поліції. Довго ним не був, бо, занадто помагаючи нашим людям, наразився німцям. Разом із ним пропали тоді в німецьких руках Ласка з Перекопані й Бардахівський. Всипав їх Совган ще в 1941 році (його брат мав псевдонім «Магістер», був лікарем в УПА), а причиною було ворогування між бандерівцями і мельниківцями. Пацановський вже перед війною був в селі головою ОУН. Патріотизм перебрав від батька, колишнього вояка УГА², який згинув у боях. Разом з іншими хлопцями вони завели в селі дисципліну й свідому патріотичну роботу, спортивні справи. Головою юнацтва був Стисло.

В УГА були також Гавдьо Василь, Хімка, Павліш Ілько. Усі вернулися до села. Павліш дуже часто розповідав молодим про бої, чим впливав на їх виховання. Мій батько також став у ряди УГА, але швидко був поранений і за Збруч не пішов³. Потім, як розповідав мені про війну, я йому сказав:

– Тато, якби я тоді жив і воював, то ми би здобули Україну.
– А не так воно просто було Україну здобувати і тоді, і, як виявилось потім, коли нарешті воював і я.

У 1938 році взяли мене до польського війська та прилучили до 5 полку підгалянських стрільців. Я військо змалку любив, але до піхоти йти не хотів, волів кавалерію. Навіть пішов до РКУ⁴ проситися за приділ до кавалерії.

² УГА, Українська Галицька Армія, назва збройних сил Західньо-Української Народної Республіки.

³ Ідеться про перехід армією ЗУНР на початку серпня 1919 року річки Збруч на протибільшовицький фронт.

⁴ РКУ (поль. Rejonowa Komenda Uzupelnień), районний відділ реєстрації військовозобов'язаних.

– Tu widzisz co tu się zachciewa, – сказав офіцер до другого, а потім звернувся вже до мене: – Chłopcze, jeszcze mi podziękujesz, bo w piechocie będziesz miał do czyszczenia tylko siebie i karabin.

Відслужив я своє рекрутство, а потім служив у 7 компанії під командою капітана Шиманського. Стояла вона в Перемишлі на Бакончицях, де стояли дві компанії, третя на Селиських. Служило наших багато. Ми трималися в війську добре, говорили по-своєму, співали, наш капітан дуже любив українських пісень і часто брав мене до співу. Шеф компанії, Стахура, одного разу припровадив свого сина, щоб подивився, як Зварич грає на гармонії, а я танцюю коломийку.

Війна. Були ми на полігоні коло Добромиля, у вересні мав я йти до цивіля, аж тут... перша позиція на Вишняві, біля кордону з Чехословаччиною. З півдня боронила Польщі армія «Краків»⁵. Ми воювали, а німці робили собі маневри. Під Вишнявою нас розбили відразу. Усі пішли як хто знає. Допомоги з Заходу Польща не діждалася. Моя воячка тривала 14 днів. Наш капітан сказав групі:

– Chłopczy, wojnę przegraliśmy, Polska została podzielona. Niemiec zabrał zachód, Moskal zabrał wschód. Uciekajcie, gdzie kto może i pamiętajcie, że jesteście Polakami.

З Перемишля було нас 5 хлопців: сержант Стахура, капрал Новак, я і ще двох. Пішли ми додому, а йшли з-за Буга, куди відбило нас з півдня. Підійшли під Замостя. Тут Стахура каже:

– Paweł, idziemy do niewoli.

Здаємося, то здаємося. Була неділя. Десь в околиці, де було багато вітряків, побачив нас якийсь німець. «Закомкав» до нас, наказав піднести руки, а потім іти прямо на показану рукою церкву. А там була вже лінія регулярного війська, трохи нас полаяли й кинули між інших полонених. Їсти нічого не дали.

Удень прийшла генераліція, з нею польський полковник за перекладача.

– Żołnierze! Wojnę przegraliśmy. Jesteśmy internowani. Nikomu się nic nie stanie. Maszerujemy w kierunku Krakowa. Kto ucieknie, temu kula w łeb, – переказав.

⁵ «Краків» – криптонім однієї з польських армій, розташованої уздовж південної границі Польщі; унаслідок наступу німецького війська в вересні 1939 року зазнала вона повної поразки.

Пішли. По дорозі вже потворилися між поляками фольксдойчери*, найбільше з-поміж шльонзаків, які швидко перелаялися з правдивими поляками. Дійшли до Крокоцімя. Вели нас старі німецькі резервісти. Стахура зі мною. Щось почало мені навколо не подобатися.

– Pietrek, – кажу до нього, – ja usiekam.

– Ja nie, idę dalej, – відповів сержант.

Уже мали нас уводити в якийсь загороджений терен, коли вдалося мені й ще одному воякові відлучитися від колони та забігти в stodолу. Колона перейшла далі. Прийшла жінка й каже, хоч нас не бачить:

– Panowie, panowie, oni już poszli. Wyjdźcie.

Ми вийшли. Дала їсти: плячок з бульбою, молоко. Стягнули з себе мундири. Її батько приніс цивільний одяг. Той мій дружок був з Ченстохови, то пішов собі, бо тих, хто йшов на захід німці не чіпали. Мені треба було перечекати. По кількох днях вибрався в дорогу й щасливо дійшов до Ярослава. На Липовиці спіткав першого українця. Аж розплакався. Довідався, що москалі взяли наших з того боку Сяну під себе. Цей українець на це кривився, я також. Дійшов я до Болестрашич, до мого знайомого музики Снозика. Трохи поговорили про ситуацію, думалося, що тепер українці будуть мати більші права, ніж за Польщі. Треба було перейти границю. Мої Селиська були під москалем.

Підійшли ми на Сян під Медикою, там розходилися в дві сторони руські патрулі. Як вони розійшлися, я перейшов, постійно молячись. Видряпався на стрімкий берег, полем дістався до медицьких Халупок. Тут уже мої терени. Перейшов на шосу Перемишль – Львів. Їхала нею москальня. Звернув на поле Чорну Лозу, звідки вже починалися наші сільські поля.

На команиці пас коні на припоні Перун Василь.

– То ти? Та ту всі думали, що ти згинув, мати плакала, – майже крикнув, побачивши мене.

Я щось відповів, а потім пішов до тітчиної хати.

– Добрий вечір, – кажу їй.

* Фольксдойчер (з нім. folksdeutsch) – назва людей, які під час німецької окупації Польщі змінювали свою національність на німецьку; відноситься майже повністю лише до поляків.

– Добрий вечір, – відповіла тітка. – А хто тут?

Нарешті пізнала й крикнула:

– Павло наш вернув!

У неї якраз була й моя мати. Я слова не міг сказати з тієї радості.

Полежавши три дні, встав, бо треба було вже щось робити. Управа кооперативи – Баб'як Степан (був і згинув в УПА, його син Михась – «Чорнота», добився на Крецові), Качарепа Степан – запросила мене до себе. Я погодився. Став продавцем. Продавав до моменту, коли більшовицька влада зажадала тримати крамницю відчиненою також у неділю. Якраз понеділок став вихідним, а неділя нормальним днем. Продавати в неділю я не хотів, тож вони дали своїх людей, які рознесли її протягом може тижня, так «чесно» продавали. А мене влада стала вважати контрреволюціонером. Це офіційно на сільських зборах так мене називали. У ті часи то було страшне слово.

Прийшов до мене Маселко Мирон. Запропонував пиляти в лісі дерево. Дав я згоду, бо треба було заробляти гроші. Не занадто перепрацьовувалися, бо це була праця на комуністів. Працював там Сорока з нашого села, що потім мав псевдонім «Птах» і ходив у охороні «Орлана»⁶. Згинув.

Одного разу приїхав солдат, що кожного вечора приїздив списувати дерево, запитався, чи вмю писати. Я кивнув головою. Наказав мені списувати кількість сягів. Було нам ще краще. Якось прийшов Герда з сільради.

– Кличуть тебе до канцелярії, – сказав мені.

Пішов я. У канцелярії Баб'як, старий комуніст Лазорко, що був головою сільпо, а разом становили вони нову управу кооперативи.

– Хочемо, щоб ти став за магазинера, – кажуть.

– Що, щоб за кілька днів ви знову кричали, що я контрреволюціонер?

Запевнили мене, що це не повториться.

Настала весна 1940 року. Якраз привезли сіль до магазину. Мішки з-під неї я виправ і порозвішував. А от з Медики їде контроль: голова райспоживспілки Міщенко та Ілік.

⁶ «Орлан» – Василь Галаса, референт пропаганди Закерзоння й заступник крайового провідника Ярослава Старуха – «Стяга».

– Що ти тут робиш? – показують на порозвішувані на дротах мішки.

– Продав сіль, а мішки придадуться на другий раз, – відповів я.

Поїхали. За кілька днів з району прийшло повідомлення зголоситися. Ілик хотів узяти мене у заготконтору на заготовщика. Праці мені не було великої, бо пункт щойно будували. Я вже нудьгував, коли в одній з кооператив виявили манко. Ілик запропонував мені взяти ту крамницю на себе. Погодивсь я і там працювати. Так перебивався. Люди скрізь нарікали на комунізм, «дайте мила, бо воші дістали крила», – казали. «Всьо будет, только залезніцу разширим», – відповідали московські урядовці.

У Медиці перепрацював я до совітсько-гітлерівської війни. Перед війною одружився.

Наприкінці серпня передав я вторговані гроші у Крукеничі. Правда, Міщенко перед тим наказав взяти трохи грошей собі, трохи дати йому і кільком іншим членам районної управи, а тільки решту в щадкасу. Ледь-ледь удалося мені уникнути військового мундира. Наступного дня був я вже у Дусівцях. А там війна, тобто: скрізь війна, не тільки в Дусівцях. Священик Малецький, директор Гула Антін, Хтей Михайло, Бук й інші поважні люди утворили українську раду в Дусівцях. Мене призначили на коменданта поліції. Тут уже хотів я працювати з запалом. На станції появилася Шевченко на портреті. Зібралось трохи поліціантів. Заступником став Хитра Петро (згинув потім у мундировій поліції).

Наша управа протрималася дві неділі. Прийшли німці. Глянули по портретах, бо повісили ми ще Франка й Лесю Українку. «Бандити», – сказав німець і постріляв їх. Я аж трохи перелякався, але німці пішли. Думок завдали мені багато. По якомусь часі німці запропонували мені йти на курс до Перемишля, але я не схотів і перейшов працювати в Союз. На тій праці був я до другого приходу совітів.

За німців наша організація почала міцно працювати, хоч давався взнаки поділ на мельниківців і бандерівців. Я був за тими останніми. Наприкінці 1943 року став працювати з сотником СБ (згинув у карпатському рейді, будучи командиром сотні). Організували ми зброю, взуття, палатки, взагалі військовий виряд. У Медиці наші напали на німецький лігеншафт. Усе здобуте йшло в Карпати.

Прийшовши до нас у 1944 році, москалі зробили в селі свою заставу, де мучили зловлених партизанів. Батька брали возити тіла в ліс і хоронити. Згинув від їхньої кулі Андрійко Мороз – «Няньо». Утікав. Пустили за ним собаку, він її забив, але 10 метрів перед лісом куля його досягла. Був зв'язковим «Інгула». В УПА згинув і його брат «Чорнота» – Степан Мороз, що служив в БСБ «Інгула». Третій їхній брат також згинув. Сам «Інгул» згинув у Підмостичах. Як прийшов фронт, я укритався в Перемишлі. То було в хаті Татуська на вулиці Словацького. Там знайшов мене «Інгул», тому що я мав контакт з його жінкою, що мешкала недалеко від тієї хати. Прийшов разом з колишнім поліціантом Франком (служив потім як «Фараон» у сітці).

– Слухай, що ти думаєш? Будеш сидіти й скриватися, а ти є військова людина. Ти нам є потрібний, – сказав.

Хоч мав я жінку, то пішов до УПА. Зайшли ми на Жупу⁷ в Корманичах. Зараз прийшов чотовий «Сухий» (потім сотенний «Криlach»⁸) і взяв до себе за ройового. «Інгул» повідомив про мій прихід провідника «Рудого», а потім «Сухий» наказав мені йти на Кречову, де організувалася сотня. Був там «Орський»⁹ як чотовий, «Ванька»¹⁰ вже був, але чоти не мав, тримався при «Бурлаці» за охоронця. Другу чоту мав «Сухий» і був заразом сотенним. Я був першим ройовим, другим був «Зір», третім «Лялюсь» – Музика (потім відійшов), а четвертого ройового не пам'ятаю. Озброєння було слабеньке. Мене призначили вишкільником з впоряду. Людський матеріал був добрий, треба було його лиш перетворити на вояків.

Наприкінці 1944 року скинули нам з літака мінерчика «Франца». Наперед був у II районі, а потім перейшов до нашого I району. Дістав приділ до «Бурлаки». Правда, що з ним намучився «Чудо» з боївки, великий майстер у хитрих допитах, то намучився, але «Франц» виявився нашим. Роботу «Чудові» полегшила потім штафета з Заходу, що повідомляла про перекинення «Франца».

⁷ Жупа – присілок села Корманичі Перемиського повіту.

⁸ Сотенний «Криlach» – Ярослав Коцьолок.

⁹ «Орський» – Дмитро Карванський, член штабу 26 Тактичного Відтинку УПА «Лемко». Згинув під час наступу на Бірчу в ніч проти 7 січня 1946 року.

¹⁰ «Ванька» – старший булавний, чотовий I чоти в сотні «Ударники 4» під командуванням Володимира Щигельського – «Бурлаки».

Одного разу, зимою, поляки так до нас прилипли, що ніяк не можна було відлучитися. Тоді той «Франц» хотів заложити в снігу піхотинську міну. Щоб поляки не підозрювали, що на стежці лежить купка свіжого снігу, вирішив покласти на присипаній снігом міні відбиток черевики... і стався вибух. Відірвало мінерчику ногу. Ми забрали його з собою. Якби були інші умови, то вилікувався б, а так – мучився й нарешті домучився. Похоронили його в Брилинцях біля церкви.

Мінерчиком потім був також комендант ПЖ¹¹ «Гак». Однак не вмів цієї справи робити. Раз були ми над Залужжям. Їхала на нас польська панцерка. «Гак» заложив міну, але панцерка переїхала, вибуху не було, так що треба було відступати. Проте «Гак» був досить бойовий. У Молодовичах накрили його поляки разом зі ще одним. Підпалили хату, де скривалися. «Гак» крикнув, щоб дали йому накінець запалити останню цигарку. Поляки трохи розгубилися, потім успокоїлися, а тоді «Гак» пустив серію й вискочив з хати. Удалося йому втекти, хоч прийшов до Клокович з кулею.

У ПЖ був «Лісовик», «Юльцю», Дроздович – «Пісня» й «Білий». Останній був уже наданий з СБ, тобто обсервував сотню від імени нашої безпеки. З «Лісовиком» я потім відійшов від сотні.

По двох місяцях був zorganizований підстаршинський вишкіл. То була весна 1945 року. Узяв я в ньому участь з наказу «Сухого». Були нас там чотири чоти. Головним командиром був «Зенко». Впоряду вчив «Ластівка», зброезнавство «Лісовик», полівку провадив «Стрико», колишній польський сержант у 5 полку підгалянських стрільців, правдиве прізвище Стрихарський. «Мирон» був політвиховником. Я мав тоді чоту й псевдонім «Марко», пізнав чотового «Темного» (потім він став комендантом боївки, походив з Сільця, а служив давніше в нашій поліції, писався Яріш). Під час вишколу захворів на запалення суглобів. Дали мене на санітарний пункт на Кречкову. Лікували жінки саморобними ліками, сушили дубову кору, огрівали сіном. Якраз тоді мав я змогу познайомитися з головним лікарем «Вуйком».

¹¹ ПЖ, Польова Жандармерія – військова поліція, що мала завдання стежити за внутрішнім порядком у відділі. В УПА до ПЖ входили: комендант та 3-4 жандарми.

«Вуйко» прийшов з карпатського рейду. Розповідав про себе, що студіював у Франції медицину, був лікарем у митрополита Шептицького. Став районним референтом УЧХ, мав свою охорону. «Вуйко» прорік, що в польових умовах моя хвороба невиліковна. Натомість «Орест», наш провідник на все Закарпаття, думав інакше.

– «Остапе», я мав те саме. Можеш це вилікувати при вогні, – сказав, бо дуже мене любив.

З «Вуйком» була потім така історія. Якось прийшов до нас лікар «Шувар», виявилось, що знає французьку мову. Одного разу він запропонував «Вуйкові», який скаржився, що важко йому рецепти писати польською мовою, бо він знає тільки французькою мовою це робити, поговорити по-французьки. «Вуйко» тільки міцно здивувався й голосно засумнівався, чи «Шувар» напевно вміє говорити цією мовою й балакати не став. Якось усе йшло, аж нарешті розшифрували «Вуйка» й за обдурення проводу в воєнний час скарано на життя.

Я поки що лежав хворий і далі, а в лісах відбувався вишкіл. На нього одного разу наліло ВП. Секоти донесли про збір нашого війська в лісах. Бою наші не зводили, відступили. Я лишився в Кречковій і далі. Здоров'я покращало.

Привезли мене з Корманич до Сільця, куди прийшли хлопці з провідником «Інгулом». Більшість з них, як і він, походили з Селиськ. Хотіли мене забрати до шпиталю до Добромиля. Однак я відмовився, бо не хотів наражувати жінки й дитини на Сибір. «Інгул» відійшов на свою Добромильщину, а я залишився під опікою лікаря «Сопрана»¹² й моєї господині Славки Гебус.

Раз прийшов «Стрико».

– «Остап», – каже, – лишай то всьо, бо ніц з того не вийде. Давай їдемо на Україну разом з нашими.

Я знову не погодився, а «Стрико» таки пішов на схід.

По кількох днях мене перевезли в інше місце, тому що на нашу боївку СБ «Рудого» (походив з Заболотиськ, був одним з трьох братів, які всі загинули в УПА) в Коровниках напала польська

¹² «Сопран» – Володимир Сухий, районний референт УЧХ у І районі надрайону «Холодний Яр», у червні став сотенним лікарем у сотні Григорія Янківського – «Ластівки»; див. також спогад Івана Пелля.

міліція. Поляки кількох арештували, самого «Рудого» також, але потім чомусь випустили. Це був дивний випадок, бо такого «раю» в нас не було. Звичайно, «Рудого» не відновили в боївці на попередньому становищі, а почали за ним таємний нагляд, бо поляки могли його випустити уже як сексота. Провідником боївки став «Орач»¹³, був добрим провідником. Показав свій хист, коли розконспірував «Галю». То була дівчина з почоту «Бурлаки». По якомусь часі «Орач» помітив, що як тільки вона звідкись вертається зі штафетою, то потім появляється також військо. Якогось разу зловив її з готовими рапортами для ВП. Виявилось, що була по самбірській школі совітських сексотів. «Цяпка», як сиділи ми в Штумі, розповідав також, що «Галя» одного разу пропонувала йому спільну втечу. «Орач» працював давніше в Союзі в Бірчі, родом був з Негрибки. Його брат також був в УПА. Боївка «Орачева» була бойова. Одного разу був бій у Турнинському лісі. Мороз страшний. Хлопці з його боївки лежали на стику з моєю чотою. Були добре озброєні: у всіх півкрісівки. Моя чота стояла тоді всередині нашої кругової оборони, була в одводі, що було дуже небезпечним завданням, бо вразі польського прориву на якомусь відтинку, я мусів його зліквідувати, а повстримати вояків, що вже передерлися через одну лінію, завжди дуже важко. Поляки тоді наступали батальйоном або ще більшою силою, а нас була ж всього сотня та боївка. І добре, що «Орач» був, бо в один момент поляки притиснули до землі чоту «Марка»¹⁴, але боїварі вдарили з тих півкрісівок і помогли моїй хоті поляків відбити. Утрати мав я все-таки великі: як виходили ми з кільця, то не дорахувався я одного роя. Упав ройовий «Борсук»¹⁵ родом з Вільничі, колишній поліціант. Сам упав, але врятував сотенного «Крилача», який на своєму відтинку вже не міг дати ради. Завдяки наступові «Борсука» «Крилач» зміг відступити. На його місце бунчужний «Буркун» приділив мені «Чумака», що якраз вернувся з лікування. Давніше він був у II районі. Показав себе дуже бойовим і був у мене до кінця. Походив з Тростянця. Тимчасом мені додали ще й хворого

¹³ «Орач» – Василь Гарабач, референт СБ I району в надрайоні «Холодний Яр».

¹⁴ «Марко» – Володимир Дашко, командир II чоти в сотні Володимира Щигельського – «Бурлаки».

¹⁵ «Борсук» – прізвище невідоме, ройовий IV рою в хоті Павла Охоти – «Остапа».

кулеметника «Пісню» з моєї чоти. Приїхав «Сопран» і каже, що нас забирають у інше місце. Якраз тривало виселення на Україну. Виїхали цілі Коровники (причина була скоріше в помилці наших боївкарів, ніж у тому, що так раптово й не знати чому помінялися настрої в цьому дуже свідомому селі). Тут удруге підмовляли мене, тим разом дівчина, кидати зброю й їхати на західні землі. Я знову відмовився.

Лежали ми й далі разом з «Піснею». Потім-потім, коли нас «косцюшківці»* обступили на Синаю¹⁶, «Пісня», який був дуже відважний, побачивши шапку-рогативку, що лежала майже між поляками, кинувся до неї, узяв, а потім давай пороти по них з кулемета. Зчинилося пекло. Побачив це згори сам «Бурлака», каже до мене:

– Там є й наші, там є й наші. Як гарно співають останню пісню.

Так, то мала тоді бути наша остання пісня. Ми були в дуже сильному кільці. Не знав сотенний, що між ворогом є якраз кулеметник «Пісня». Але, може якраз той випадок підказав йому думку дати розказ співати тоді пісень.

Нарешті я попросився в «Сопрана» вертатися до сотні, тому що по різних кривках міг скоріше попастися москалям чи полякам у руки, ніж у нормальнім бої. Бунчужним був тоді вже «Біс». Запровадив гарний порядок. Був дуже докладний у своїх звітах, проте одного разу зробив маленьку помилку в моєму прізвищі. Писав лист шифром, якраз поляки наскочили, помилився.

– «Остап», – каже на постою до мене, – замість Охота написав через помилку Охора в твоїм прізвищі. Чи маю все переписувати, чи так віддати?

– Нащо ти ся будеш мучити, чоловіче? Пиши Охора.

– То тільки пам'ятай, що як колись в житті прочитаєш десь у наших справах Охора, то то буде про тебе.

Зрештою, так і було. Потім *Дорога нікуди*¹⁷ подала моє прізвище як Павло Охора.

* «Косцюшківці» (поль. *kościuszkowcy*) – назва вояків 8 дивізії піхоти ВП ім. Тадеуша Косцюшка, яка боролася проти УПА на терені Закерзоння.

¹⁶ Синай – назва гори в південній Перемищині.

¹⁷ Ідеться про монографію А. Щесняка та В. Шоти *Дорога нікуди* (польський заголовок: *Droga do nikąd*), присвячену діяльності УПА на Закерзонні. У *Додаткові 33*, де показано особовий склад командування сотень, прізвище Павла Охоти значиться як Охора.

«Біс» упав над Брилинцями. Не знати, чи стійковий заспав, чи стійки були погано розставлені, але ВП напало на сотню несподівано. Командував нею власне сам «Біс», бо ні «Бурлаки», ні мене при ній тоді не було. Дістав наш бунчужний кулю. Як «Бурлака» про це довідався, то з жалю почорнів. «Біса» несли ми аж на Волю Володзьку, де був спільний партизанський цвинтар. Спочиває майже в рідній стороні, бо походив з Улюча.

«Бурлака» призначив мене командувати «напівхворими», бо в сотні завжди був хтось не до кінця придатний воювати, тож треба було ним опікуватися. Однак до бойових завдань мене ще не призначив.

Одного разу сотня перейшла в лісок над Сільцем. На постій прийшов до нас командир «Коник». Мене ще не знав, але довідався, що між стрільцями є колишній польський військовик, підійшов.

– Дістанете іншу роботу, – сказав, коли почув мою розповідь про запалення суглобів. – Будете в моїй диспозиції.

Разом зі мною мали бути при ньому ще й «Шах» – Кучерепа Іван з Мацькович та східняк «Лемко», колишній есесовець. Над Брижавою в III районі в «Коника» була своя криївка, щось як курінна канцелярія, ще, правда, недокінчена, але то вже мала бути наша робота. Забезпечував нас харчами й всім іншим станичний «Караван», що потім разом зі мною сидів. За документи канцелярії став відповідати «Лемко», мав вищу освіту. Звіти переписував на машинці я.

Так тривало десь з місяць. Дійшла справа до Бірчі. «Коник» перед самим відходом у наступ трохи порозмовляв зі мною. Ми полюбили один одного.

– Дамо раду, – сказав. – Мусимо то гніздо здобути.

І наш курінний пішов. Я з «Шахом» перейшов на Лімну. Довго ніхто з-під Бірчі не вертався. Нарешті прийшов «Старий», районий провідник. Повідомив про смерть «Коника», «Орського».

Як не стало «Коника», то почалося думання: хто на його місце? Усі думали, що «Бурлака» стане курінним. Прийшов сам «Орест» з обставою. На Грозьовій була відправа сотень куреня: «Громенко», «Ластівка», «Бурлака». Командиром куреня став «Байда»¹⁸.

¹⁸ «Байда» – Микола Савченко (Петро Миколенко) – від 1945 року член командування 26 Тактичного Відтинку УПА, від січня 1946 року командир перемиського куреня УПА і заступник командира Тактичного Відтинку.

Він був у карпатському рейді. Прийшов до нас з досить спокійного IV району, де був «Громенко».

«Громенко» мав тоді спокій, щойно в 1947 році йому припеклося від поляків. Натомість «Бурлака» був скрізь. Навіть пісню про це склали.

*У нашім Закерзонні
Сотні машерують,
Хоч два роки в полі
Поляки панують.*

*Одні машерують,
Б'ються з поляками.
Другі лавірують,
Любляться з дівками.*

*А сотня «Бурлаки»
Не один бій мала,
Сотні трупів вона
По собі залишала.*

*Куди не перейде –
Перемога всюди.
Бояться поляки,
Дивуються люди.*

*Але як згадаєш
Про нашого «Яра»,
То кожен питає:
«За що така кара?»*

*Було колись у полі:
Як зачнуть стріляти!
А наш командир «Яр»
Уже голову стратив¹⁹.*

¹⁹ Причиною частих облав на відділ УПА «Ударники 96а» командира Михайла Кучера – «Яра» була польська «втика». У липні 1946 року командування УПА VI Військової Округи «Сян» відсунуло його від керування сотнею.

*Шапку в руки схопив,
На голові чуприна:
«Хлопці, не стріляйте!
Окружені, згинем».*

*Але до дівчаток
То відвагу має,
І кожну зокрема
Інакше називає.*

*Як не «гарна любко»,
То «прекрасна сороко»,
Але найгарніше:
«Любка чорноока».*

Згадану тут сотню «Яра» потім розпустили.

Хлопці від «Бурлаки» вважали себе найкращими. З боїв завжди виходили ціло. Знову склали наші пісню, тим разом після Бірчі.

*Гей, чи на бункри, чи на шанці,
Ми у бою, мов би в танці.
Ціло вийдем завжди з бою
За твоєю головою.*

«Яр» був добрий командир, але звик до бою в лінії, бо був військовиком з регулярного війська, з дивізії. Якось почув я його розмову з «Лемком».

– Друже «Лемко», – каже «Яр», – от ви даєте мені сигнал зеленою ракетою починати наступ. А що буде, як зелена ракета не вистрілить?

– Буде друга, – відповів «Лемко».

Після реорганізації над Грозьовою я вернувся до своєї чоти в сотні «Бурлаки». Невдовзі потім був бій в районі лісів біля Монастирця, Розпуття, де поляки зробили на нас добру насідку. Сотні «Бурлаки» й «Крилача» везли по дві фіри амуніції. Хтось, мабуть, нас всипав (потім казали, що «Вишинський»²⁰). Поляки на диво сильно й зорганізовано на нас наскочили. Ми вже амуніцію

²⁰ «Вишинський» – Ярослав Гамівка, господарчий референт I округи ОУН на Закерзонні.

перебрали. Вони сіли нам спершу на тил, але потім заступили дорогу також спереду, тож ми звернули вбік. Треба було перейти поляну. Там «Бурлака» дістав кулю і впав. Поранило також чотового «Залізного»²¹. Тоді якимось автоматично я взяв хлопців під свою команду. Наказав кулеметникові «Медові» висунутися вперед і сипнути по поляках, а найближчим воякам наказав стати й взяти командира на руки.

– «Остап», не лишай мене, – шепнув ще «Бурлака».

І з бою ми вийшли. На охорону до санпункту в Брилинцях, куди його перевозили, вибрав собі також мене. На санпункті сотенного я залишив. «Бурлака» лікувався довго. Дістав у хребет. Здається, лікували його потім не наші, а польські лікарі. Командиром обох сотень на час лікування «Бурлаки» став «Криlach». Призначив мене чотовим у чоті, якою досі командував «Голий»²². Була трохи запущена, мала багато хлопців від «Яра», тож треба було її підтягнути.

Я взявся за чоту. Чотовим бунчужним був «Буркун», який потім після конкурсу на найкращий опис бою став бунчужним сотенним. Походив з Красич. Чоту ми підтягнули. Мав я за ройових «Чумака», «Мороза», «Борсука» і колишнього чотового «Голого». Кулеметниками були: у рою «Чумака» – «Верба», хлопець з Молодович, а писався Підбільський Володимир. Його брат Степан також служив у сотні «Бурлаки». «Вербу» потім всипали в рідному селі; у другому рою був «Мід», гірняк, бойовий, може не мав вигляду, але кулеметником був золотим (дав себе пізнати не тільки під Крецовою, але й в корманицькому бою)²³. Тоді я лежав між «Вербою» й «Медом». Ми мали становища в окопах. «Мед» сипав рівно й спокійно, але передпілля котлувалося. У почоті мав я, крім «Буркуна» як бунчужного, зв'язкового «Чемного», санітара «Скалу», політвиховника «Євгена»²⁴. Зробив

²¹ «Залізний» – Едвард Петрушевський, командир II чоти в сотні Володимира Щигельського – «Бурлаки».

²² «Голий» – прізвище невідоме, чотовий другої чоти сотні «Ударники 4, 94а» під командою Володимира Щигельського – «Бурлаки».

²³ Бій у Корманицьких лісах відбувся 24 червня 1946 року; унаслідок цього бою розбита була підстаршинська школа 28 піхотного полку Війська Польського.

²⁴ «Євген» – Йосиф Вівчаровський, політвиховник сотні «Ударники 4» під командою Володимира Щигельського – «Бурлаки».

я також перевишкіл, бо в чоті було багато новаків з досить кепського людського матеріалу. Тоді попав до сотні й «Чемний», писався Захарецький, походив з Лучич, а хлопчина був може 17-літній. Я відразу сказав комендантові жандармерії «Гакові»:

- По що ти його береш? Що з нього буде?
 - А буде нам грати в лісі, бо він уміє на гармонії грати.
 - Там, де кулемет заграє, там він не заграє, – відповів я.
- Я намігся – «Чемного» в лінію не дали.

Перевишкіл зробив я на Конюші, проте то вже не було то військо, що в 1945 році, яке вміло чотою розбити польський батальйон.

Наскочили на нас від Корманич поляки. Але була наша ціла сотня, розташована по хатах у цілому селі Конюші. Ми відступили, відстрілюючись, на Брилинці горами. А від Красичина інший польський відділ. «Марко» почав з ними перестрілку. Мав другу чоту, «Ванька» був уже спереду, а третя чота йшла за «Марковою». «Бурлака» відразу зорієнтувався й наказав зайти поляків збоку. Ми вдарили, але легко, а як стало вільніше, відійшли на Копистне, Грушову й на Макову, а далі в Турнинські ліси. Трохи ми там відпочили. Починався час плянових облав на нас.

Ішли ми з Турнинського лісу на Арламів. Це було вечером, хотіли щось з'їсти. Чота «Ваньки» спереду, я ззаду зі своєю. У селі спокій. Ми розквартирувалися по чоті на хату. «Ванька» послав «Степа» з роєм перевірити останні хати. А там засідка. «Степ» упав та ще кількох хлопців, між ними й мій стрілець «Лемко». Почався досить панічний відступ. «Бурлака» з почотом десь ділися. Я залишився з чотою сам. Насамперед треба було зайнятися раненим «Лемком».

- Друже «Кивай», – кажу до сотенного санітара, – беріть два найкращі рої і несіть його в I район.
- Він уже безнадійний, його треба добити, – каже «Кивай».
- «Остапе», не дай мене, – благає ранений «Лемко», – не дай мене вбити.
- «Кивай», то є розказ! Нема часу! – крикнув я до санітара.

Дали ми їм охорону й «Лемка» врятовано. На щастя, він був сильно спасений, то куля пішла в його сало на череві, не пошкоджуючи нічого всередині. А поляки занадто на нас не лізли, бо була ніч.

Перейшли ми Тисівські ліси, потім до Корманич, а по трьох днях з'єдналися з «Бурлакою». Подякував мені за холодну поставу в Арламові.

На Свято Зброї стався великий бій. Зійшлися три сотні в Турнинському лісі. Відпочиваємо. Була тоді з нами кур'єрка зі сходу «Долина», дуже відважна дівчина. Раптом стежі доносять про поляків. Нема куди відійти. «Бурлака» зарядив, що приймає бій. Кур'єрку дав до моєї чоти. Дівчина мала чотирьох хлопців охорони з десятизарядками. Бій тривав кілька годин, до самого вечора. Кругова оборона. Відбили ми кілька наступів. Поляки відступили, бо не дали ради. Через Турницю перейшли ми на Ямну Долішню, де заквартирували, доповнили амуніцію й пішли на Грозьову.

Одного разу «Рута», колишній комендант ПЖ у сотні «Бурлаки», а потім ройовий, довідався про гранати до гверів, які наша розвідка з Коровник рознюхала в Перемишлі. «Бурлака» дав наказ чоті «Залізного» (був потім ранений на Крецовій, його чоту перебрав я, а він, вилікувавшись, разом зі ще одним поїхали на західні землі на розвідку). Узявши мій рій та «Рути» чотовий вийшов з Корманич і дійшов увечері до Коровник, де вночі взявся за діло. Винесли ми з-під носа більшовицької застави стільки тих гвергранатів, що два вози їх тягли в Корманицькі ліси. Стали ми на Жупі в Корманичах, де розділили гранати по сотнях. То була дуже добра зброя.

Пізно восени 1946 року «Бурлака», який не знався на господарчих справах і не любив їх, бо любив насамперед воювати, послав мене магазинувати харчі. То було мені на догоду, бо недоліковані за першим разом суглоби давали про себе знати. Зимою додалися до того ще й чиряки, але такі й стільки, що не міг я носити пояса з гранатами. Лежав якийсь час у Куп'ятичах у родини «Рути». Сам давав собі застрики й трохи мені полегшало.

Тимчасом хлопці, призначені разом зі мною до заготівлі харчів, майже чота, збудували собі колибу в Корманицькому лісі. Якраз я долучив. Одного дня, уже в січні 1947 року, уранці стежа донесла про поляків. Перед цим прийшла зв'язкова «Оксана», про яку я потім довідався, що донесла. А за нею вслід ішли поляки. «Борсук» розповідав мені про чоту за час моєї неприсутности, а тут уже стріли. Нас з колиби вимело. Тільки кулеметник «Мід» їх стримував, хоч руки в нього побіліли від морозу. Але тримав за

причеп. Виперли нас з лісу на Тисову, потім на Макову, де впала на нас друга облава. Поляки тоді вже вмiли краще ганятися за нами.

Як наблизилися вибори «три рази так» у 1947 році, наш провід договорився з ВіН щодо пропагандивної акції сотні «Бурлаки» на Засянні²⁵. Ми спеціально підготувалися. Навіть вивчили пісню.

*Gdy naród w Warszawie wystąpił z orężem,
To wyście w Lublinie radzili,
Warszawa wołała: „Zginie lub zwyciężym!”
A wyście pepeer tworzyli.*

*O, cześć wam, panowie z Lublina,
Za mury stolicy zwalone,
O, cześć wam za rządy „batuszki” Stalina,
Za Orla skradzioną koronę.*

Заквартирували ми на малім селі Гелюшу. Прийшов посланець від поляків. Просив зорганізувати збори в Крамарівці, яка була великим селом. Ми його обступили, бо боялися наскоку. «Бурлака», «Олег» та інші мали слово, казали, що хоч ми є українці, то так само поневолювані москалями, як і поляки, що повинні боротися проти більшовизму разом. Люди повислухували, покивали головами, але проти уряду нічого не мали, бо він давав землю.

Відступили ми назад на Гелюш, де ночували в надлісництві. Жінка надлісничого зробила нам гарний обід, нарешті почала бідкатися, де покласти стільки люда. Ми пояснили, що спимо на підлозі. Почалася розмова між надлісничим і «Бурлакою», після якої господар сказав:

– Takich inteligentnych ludzi nie widziałem od 1939 roku, panowie.

Як ми заспівали про «скрадену Орла корону», то надлісничиха розплакалася, бо була свідомою жінкою.

Вранці відходимо. Страх за лісничого, що так гарно нас приймав.

– Jak my odejdziemy, proszę za trzy godziny dzwonić na milicję albo UB, – poradив сам «Бурлака».

²⁵ Відділ командира «Бурлаки» перейшов на лівий берег Сяну 23 січня 1947 року.

Завдяки тому простому виходові, мабуть, нічого нашому господареві не сталося.

Як на нас у 1947 році натиснули на правому березі, то раз самі перейшли на лівий, бо треба було шукати відпочинку. Там стояла 9 дивізія. Наша стежа зловила польського вояка, який ішов передати кличку другому відділові. Він кличку виявив, а ми над Сян, бо вже треба було вертатися. Хлопця ми пустили назад.

– I co ja teraz zrobie? – він знав, що чекає на нього кара.

– Mu mamy to samo, jakoś dasz sobie radę, – потішив я, як міг.

А поляки таки нас там зачинили. Обставили дорогу з Кривчі на Перемишль. Угорі «кукурузник»* дає знати про наші рухи. Нарешті сотню притиснули, але пішов дощ. І врятував нас. Уже вечір, то ще краще. Прийшли над берег і ніхто нас не побачив. А ззаду вже чути, що йдуть. Польська застава на дорозі, що доходила аж до Сяну, зійшла зі становища. Ми крикнули «Слава!» таким криком, що може й татари не постидалися б, і перейшли дорогу, а потім уже в Сян. Дістали ми кілька серій з того боку, що від застави, але наш кулеметник її згасив. Дістав тільки провідник «Ігор», але легко. А за нами, на тому вже березі – несамовитий бій, бо поляки налізли одні на других.

Потім на слідстві спеціально питався про те майор Гриценко: як нам удалося так виманеврувати поляків. А то вони більше самі себе виманеврували. Польських трупів було там дуже багато.

Проте на нашому боці вже починався кінець. Навіть не було часу зупи зварити, бо вже йдуть на нас. Дух трохи занепав. Почалася мала дезерція. «Бурлака» одного разу сам пустив трохи людей по хатах. Пішли ті, що хотіли. Після того зреорганізовано сотню. Зійшлися під Ліщавою з «садочком» «Ластівки»²⁶, марними вояками, усі майже з одного села. Звідси мали йти на Словаччину. То було запізно, якби воно було зроблене тоді, коли ми зійшлися вперше до виходу на Захід, то перейшли б без великих утрат, як «Громенко», що не чекав на наказ і пішов. А нам прийшов наказ вертатися до матірних районів. І тоді почалося пекло.

* «Кукурузник» – легкий розвідувальний літак-біплан.

²⁶ Ідеться про село Тисову Перемиського повіту, звідки походила більшість стрільців сотні Григорія Янківського – «Ластівки» та й він сам.

Дійшли до Борівницьких лісів. Там був бій. Перейшли ми на Борсуківці, але потім «Криlach» наказав вернутися по пшеницю на дорогу. Я послав рій від себе. «Рута» магазинував під Конюшею, то знав, де шукати. Проте як пішов, так не вернувся. А тут на нас наскочили. Упав сотенний «Криlach»²⁷. То було при переході дороги. Залишився при дорозі, взяли від нього тільки документи.

Переходимо дорогу Улчюч – Борівниця. Чотовий «Зимний» від «Ластівки» не дає ради перейти, бо дістав вогонь. Решта перескочила, хоч багато впало. Військо далі за нами. Аж вийшли ми на гору Синай. Зайняли там оборону. Усі подумали, що тут буде наш останній бій²⁸. Ощаджували ми набої, поляки били міцно, але стріляти вгору важко, а ми лежали в старих окопах. Почали ми співати пісень. Сміялися вголос з поляків, що воюють за Сталіна. Аж тут з західного боку перестали бити. Якби прірва. «Бурлака» зорієнтувався відразу: туди! Туди, але мене ноги вже не хотіли нести. Марш і марш, а вони були по запаленні суглобів невиліковані до кінця. І я почув: далі не дам ради йти. Пішов я до «Бурлаки» й зголосив свою ситуацію. «Бурлака» не був тоді у доброму настрої.

Потім зголосив відхід бунчужному «Буркунові».

- Де підеш? – запитася він.
- На Україну, маю там жінку й дитину.
- Я піду на Захід²⁹.

²⁷ Сотенний «Криlach» був убитий під час бою з ВП 13 червня 1947 року неподалік села Завадки Ліського повіту.

²⁸ Бій на горі Синай відбувся 15 червня 1947 року.

²⁹ Спогад Павла Охоти – «Остапа» на цьому місці вривається, він незакінчений. Запис відбувся восени 1991 року. Перерва в записі спричинена була тим, що автор спогаду, отримавши 13 та 14 томи *Літопису УПА*, де надруковані *Денники* сотень «Бурлаки» та «Криlachа», вивчав їх з метою пригадати собі минулі події та краще описати їх у спогаді. Був тоді людиною слабкою, з ущербленим після приступу серцем, тож праця затягнулася. Якраз тоді, 30 квітня 1992 року Павло Охота помер.

Автор спомину дуже переживав запис з 15 червня 1947 року у 13 томі *Літопису УПА: По дорозі дзедертирував чот. «Остап» та жандарм «Лісовик»*. Під час двох розмов зі мною постійно вертався до цього, переконуючи, що відхід був легальний, зголошений «Бурлаці» та бунчужному «Буркунові».

Певне пояснення щодо справи трактування відходу від сотні під час украї уже небезпечної ситуації напередодні відходу відділів на Захід дає примітка Редакції *Літопису до Персональних справ* відділу «Бурлаки» за червень 1947 року: *Записки часто загостро вживають терміну «дзертир», особливо в час бльокади військами*

Вірш, запам'ятаний Павлом Охотою – «Остапом»
з в'язниці в Штумі:

*Збудив нас гнів і гнет оков,
Злучила одна ідея.
За волю пролляли ми кров
Там у окопах-траншеях.*

*Ще свіжа в окопах є кров,
Земля зрошена слезами,
Зрадник «Вишинський» нас продав –
Тюрми забиті друзями.*

*І в тюрмах довгий шлях,
Перейшли Ряшів, Явожно,
Хоч волі позбавив нас враг,
Але духа зламати не може.*

*Не страшні нам Сконци, Дзюри, Дзядки,
Управляючі снапери,
За волю пролляли ми кров,
А силу дав нам дух Бандери.*

ПНР. Так само в іншому місці: Майже всі вояки були докраю вичерпані і звичайно відлучувалися від відділу через незалежні від них причини.

Причиною відходу чотогого «Остапа» від сотні була важка хвороба ніг, а не дезерція (Богдан Гук).

Іван Пелльо

– «Тарас»

Холодноярські спогади

(розповідь про Український Червоний Хрест у «Холодному Яру» в 1944-1947 роках)

I

Руське Село – це моє рідне село, де я прийшов на світ. Моя мати була полькою, батько, Мирослав, був українцем, але з цієї причини ніколи не доходило між ними до непорозумінь. З батьком та бабусею Марією говорив я українською мовою, з мамою – польською. Бабуся жила разом з батьками в нашому господарстві, що належало до багатих у селі. Напроти села Ненадова був у нас над Сяном великий шмат врожайної землі. Земля, правда, родюча, але з одною бідою: дуже часто заливала її вода під час повені, тож батьки, хоч і які кмітливі та працьовиті, довго не могли до чогось доробитися – усе Сян брав за собою. Проте річка мала одного прихильника. Був ним я. О, як подобався мені Сян... не вимовити. Спливло над ним моє найкраще дитинство, золоті літа.

Часто заглядав я до крип, ними ж можна було плавати річкою, тож одного дня пустився крипою в напрямку Дубецька. Мало бракувало й занесло б мене до Іскані. На щастя, завважили це руськосяни*, нарobili «непотрібного» крику та й під Дубецьком

* Руськосяни – здається, уживана лише від автора цього спогаду назва українців – мешканців Надсяння.

крипу разом зі мною перепинили. Дістав я за своє «прогрішення» від батьків: тиждень мусів дуже обережно сідати на стілець.

А раз Сян прийшов до мене, замість я до нього. Дощ ішов тоді кілька днів! Як з цебра. Родичі поїхали до Перемишля, удома залишалися бабуся і я. Аж раптом уночі задзвонили в селі дзвони! На Присаді (присілок нашого села) били на тривогу, бо Сян прорвав охоронні греблі й вдерся між хати. Бабуся виглянула в вікно й скрикнула: вода під порогом. Вона взяла кожуха, мене на руку, у другу лямпу й побрела по пояс у воді до Городища, горба, де колись був якийсь замок. Тоді вперше моя дитяча свідомість відкрила світ, то був перший свідомий контакт із ним. А Сян зробив того, 1925, року великі шкоди в селі й на полях. Вилив прийшов перед самісінькими жнивими й пропало все достигле в колосках зерно. Через ті Сянові виливи в моєму житті потім мали статися чималі зміни.

Руське Село – це було 87 родин, польських було може з п'ять, усі говорили «по-руську», як у нас казали. І от по кількох роках дитячого життя довелося його залишати. Батько вирішив-бо продати поле над Сяном. Купив поле по лівому боці річки, у Дубеччині. Так закінчилося моє чудове руськосянське життя. На новому місці батько побудував господарство, став гарно господарювати, але всі ми завжди згадували Руське Село. Наша родина почала ходити до малої греко-католицької церкви в Дубецьку, куди ходили всі інші русини з дубецької гміни, а могло їх бути десь 70 або трохи більше. Я дозрів уже до того, щоб піти в школу. До 4 класи ходив до польської школи на передмісті дубецькому, а класи 5-7 закінчив у Дрогобиччі. Українських шкіл в околиці не було. Зате велася для учнів греко-католицького обряду наука релігії українською мовою, бо цього собі бажали наші родичі. Учили нас отці Левицький і Стахняк. Натомість у вселюдній школі за навчителів мав я в Дрогобиччі директора Кульона, Віктора Міснякевича, Генрика Блонського, паню Ковальську, пана Ласку з жінкою. Він був українцем, а пані Ласка також. Обидвоє щонеділі ходили до нашої церкви в Дубецьку. Учили мене в обох школах досить добре, так що потім не мав я труднощів з вступним іспитом до української гімназії в Перемишлі.

До 1938 року українці й поляки жили в Дубеччині дружньо й мирно. Багато було мішаних подруж, які переважно польщилися,

хоч досить часто довго ще заходили до церкви. У 1938 році стало голосно про Карпатську Україну¹. На наших будинках і парканах у Дубецьку раптом появились антиукраїнські написи: „Precz na Karpacką Ukrainę!”, „Won z Polski!” У школі кричали за нашими учнями „ty Rusinie!” (у 1944-1945 роках Дрогобичка неславно записалася в історії: багато тамтешніх поляків ходило рабувати й вбивати наших селян).

Настав час, коли треба було мені готуватися до іспитів в українську перемиську гімназію². Біда могла бути тільки з іспитом з української мови, хоч батько навчив мене читати по-українському на газеті «Народна Справа»³ й календарі «Золотий Колос». Яюсь раз батько купив книжку про хитрощі Лиса Микити⁴. Дуже ми сміялися з того Микити довгими зимовими вечорами. По якомусь часі «Народну Справу» я читав вже сам.

Щоб підвчити мене до вступного іспиту, батько найняв дяка. Дяк трохи мене повчив по-церковному, але то була типово «дяківська наука». Батько, тяжко працюючи весь час, навіть не звернув уваги на те, як і чого дячисько мене вчило.

От я в Перемишлі, пишу працю на тему: як я провів останні вакації. Що його писати? Таж я ніде поза своїм селом не був, нічого не бачив – зранку до ночі помагав при господарській роботі. Треба було вигадувати. Вигадати то вигадати, але візьми й напиши про авта, залізницю, театр церковно-слов'янською мовою! Слів бракувало, їх навіть не було для такого вжитку! Писав-писав, по якомусь часі між церковними словами появились руські, потім польські, писані церковними буквами. Сам чорт цього не зрозумів би, тож уявляю собі, як зіпрівали над мою розповіддю доктор Грицак⁵ і професор Богдан Загайкевич. Я уявляв себе серед холодної Сянової води, тому що батько перед самим іспитом, як ми стояли

¹ Карпатська Україна – назва автономної української держави, створеної в 1938 році в складі Чехословаччини.

² Українська чоловіча гімназія в Перемишлі була створена 1895 року й існувала до 1939 року.

³ «Народна Справа» – ілюстрований тижневик для селянства, що появлявся в 1928-1939 роках, видаваний у Львові.

⁴ Ідеться про однойменного героя твору Івана Франка для дітей *Лис Микита*.

⁵ Євген Грицак (1890-1945) – професор Української Чоловічої Гімназії в Перемишлі в 1922-1939 роках.

на мості на Сяні, грізно глянувши на мене, сказав: «Як не здаш, то полетиш стрімголов з того мосту!» А з батьком не було жартів. На щастя, таких недопечених українців, як я, було ще кількох, з корінної Польщі. Вони складали в подібному «стилі» іспити, а мене рятувало ще й те, що добре написав з математики, польської мови, історії й географії. Висліди іспиту виявилися для мене задовільними: став я учнем української гімназії в Перемишлі.

II

У 1936 році почалася моя гімназіальна наука. Директором школи був професор Степан Шах⁶. Він зібрав навколо себе гурт дуже добрих високоосвічених викладачів. Німецької мови вчив професор Дубляниця, української – доктор Грицак Євген, укладач польсько-українського словника, дослідник української літератури. Він любив, коли учень самостійно висловлював свою думку. Характер у нього був холеричний. Питав швидко, нервово, швидко ставив двійки. Протягом одної години міг одному учневі поставити кілька питань, коротких, за кожним разом даючи оцінку, так що могло назбиратися біля себе по кілька двійок і кілька четвірок. Він мав на мене око, запам'ятавши церковно-слов'янщину з іспитів. На щастя, батько найняв старшого гімназиста Мельничука, а той за рік досить добре навчив мене по-українському писати й читати. Разом зі мною ходив син Грицака Павло. Другий син, Петро, був старший, учився в вищій клясі. Дуже добре обидва вчилися. Були веселої вдачі, якої колись був напевно й доктор Грицак, який, наприклад, умів поставити нам таке питання: «Гм, як ви скажете, де народився Тарас Шевченко? У Львові чи Кракові?»

Будучи в підпіллі, я довідався від наших кур'єрів про його смерть. Доктор Грицак у 1944 році втік перед фронтом на Захід. Хотів дістатися до Німеччини, але біля Праги зловила його комуністична партизанка. Зобачивши українські документи, довго не питали: убили⁷. Жаль мені стало цієї малої ростою, а великої

⁶ Степан Шах (1891-1978) – директор Української Чоловічої Гімназії в Перемишлі в 1931-1939 роках.

⁷ Професор Євген Грицак виїхав разом з родиною на Захід, остання вістка про нього датується 22 жовтнем 1944 року, коли-то він перебував у словацькому таборі для переселенців у Оремлазі, звідки разом з іншими особами був виведений совітськими партизанами й не вернувся.

духом людини, працьовитої, що швидкою ногою ходила по клясі, ставила короткі, нервові питання, а жінку мала на голову вищу від себе.

З-поміж інших учителів пам'ятаю прізвища професорів Греха⁸, Поліхи, Федевича⁹, Проця¹⁰, Вахнянина¹¹, Ліца¹², славному малярку Кульчицьку¹³. Було їх набагато більше, але «втєкли» мені з пам'яті. Професор Грех також учив української мови. Він умів робити «цікаві» конкурси. У конкурсі з його предмету перемагав той, хто вивчив напам'ять більше віршів. Хлопці й дівчата сиділи й цілими ночами «вкували». Релігії навчав нас отець Голинський, усіма шанований навчитель. Дирекція гімназії й Кружок Родичів подбали за поживу найбіднішим учням, а таких було немало.

Мешкав я тоді в Мужеському Інституті¹⁴ на вулиці Баштовій. Напроти нього, якихось 500 метрів далі, був Дівочий Інститут¹⁵. Старші хлопці й дівчата з обох шкіл часто вимахували до себе кольоровими хустками, умовляючись на рандки. Настоятелем Інституту був магістер Маринович¹⁶, а директором магістер Бачинський¹⁷, що його доня Ірина ще молодою й гарною панночкою часто виступала в нашій гімназії з концертами на фортепіані.

У Перемишлі була дуже добра атмосфера для нашого національного життя, хоч наглядала за нами поліція та всякі польські

⁸ Володимир Грех (1884-1950) – учитель української мови в УЧГ у Перемишлі в 1919-1939 роках.

⁹ Михайло Федевич (1887-1958) – учитель латинської та грецької мов в УЧГ у Перемишлі в 1918-1939 роках.

¹⁰ Михайло Проць (1897-1973) – учитель польської мови в УЧГ у Перемишлі в 1928-1939 роках.

¹¹ Богдан Вахнянин (1883-1940) – учитель математики, української та польської мов в УЧГ у Перемишлі в 1913-1925 роках.

¹² Казимир Ліц – учитель географії й історії в УЧГ у Перемишлі в 1928-1939 роках.

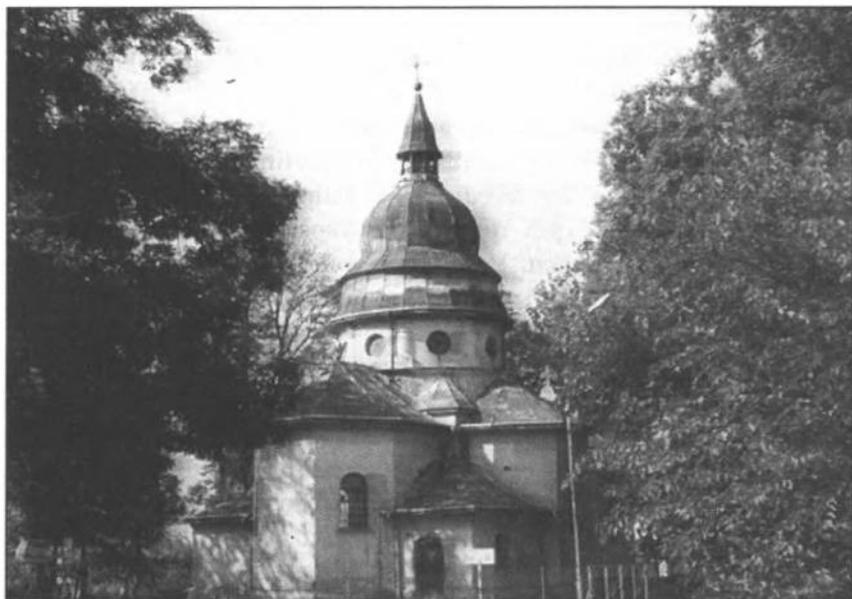
¹³ Олена Кульчицька (1877-1967) – відома художниця, у 1934-1937 роках викладала в УЧГ у Перемишлі.

¹⁴ Мужеський Інститут – назва бурси для учнів УЧГ у Перемишлі.

¹⁵ У 1885 році у Перемишлі створено Руський Інститут для Дівчат, у 1927 році перейменований на Український Інститут для Дівчат у Перемишлі, який був середньою школою високого рівня навчання.

¹⁶ Омелян Маринович – священик, професор, катехит Українського Інституту для Дівчат у Перемишлі в 1903-1927 роках.

¹⁷ Леонід Бачинський – директор-адміністратор УІД у Перемишлі в 1929-1939 роках; пластовий діяч.

Церква в Дубецьку, фото з 1989 року

державні служби. У місті відбувалося дуже багато наших культурних імпрез. І досі пам'ятаю чудову доповідь професора Огієнка¹⁸ на тему української літератури. Зі Львова й інших галицьких міст приїжджали театральні трупи зі своїми виставами, стягаючи багато публіки.

Серед учнів гімназії був Леськів Мирон, якого потім, уже в партизанці будучи, стрінув я в IV районі як заступника організаційного провідника «Бориса», а від половини 1945 року провідника «Ігоря» в V районі «Холодного Яру».

Першого вересня 1939 року мав початися четвертий рік шкільної науки. Родичі вже мали все підготовлене до мого виїзду в Перемишль, коли проголошено початок польсько-німецької війни. Слабка польська армія не зуміла довго протиставлятися могутньо озброєній Німеччині, а 17 вересня напав на Польщу також Со-

¹⁸ Іван Огієнко, або ж митрополит Іларіон – церковний і культурний діяч, мовознавець, історик церкви; у 1940 році став єпископом холмським і підляським; по II світовій війні опинився на еміграції, де й помер.

вітський Союз. До кінця вересня ці держави розподілили між собою повалену Польщу. Сян і Буг стали кордонними річками.

Українська інтелігенція Перемишля була загрожена совітським антиукраїнським терором. Чи не всі професори з гімназії перейшли на німецьку сторону, де були набагато кращі умови праці й національної діяльності. У Кракові появилася газета «Українські Вісті»¹⁹, Український Центральний Комітет²⁰, очолений професором Кубійовичем²¹, масово відкривалися все нові й нові українські школи в місцях, де існували перед війною, але також у тих місцях, де хоч колись і була в них потреба, то не можна було її задовільнити через несприятливу політику польського передвоєнного уряду.

Між іншим у Ярославі відкрилася українська гімназія²². Про це я довідався з нашої преси. Вістка була така важлива, що треба було її перевірити. Узнявши з собою свідоцтво та трохи хліба в торбину, я сів на ровера й попедалував до Ярослава. Заночував у Порохнику, перейшовши по дорозі страшенну градову бурю, а вранці поїхав далі.

У Ярославі застав багато наших утікачів зі Сходу, усі казарми, школи й більші будинки були зайняті німецькими вояками. Оглянув обидві ярославські церкви: велику та малу, що була біля цвинтаря в середмісті. Спочивали на тому цвинтарі німецькі та російські вояки з часу I світової війни.

У секретаріяті перевірили моє свідоцтво та прийняли до 6 кляси. Наша гімназія організувалася в будинку колишньої польської гімназії. Велику поміч дали при цьому УДК²³, громадяни міста та греко-католицька парафія. У вересні всі труднощі були подолані. Почалася наука.

¹⁹ Ідеться про «Краківські Вісті», пресовий орган Українського Центрального Комітету в Кракові, видаваний у 1940-1945 роках.

²⁰ Український Центральний Комітет, УЦК – суспільно-громадська установа заснована українськими діячами на чолі з проф. В. Кубійовичем у Кракові в 1940 році з метою представляти українські інтереси перед німецькою владою; УЦК існував до 1945 року.

²¹ Володимир Кубійович – професор-географ, суспільний і політичний діяч, голова УЦК у 1940-1945 роках.

²² У 1940 році в місті Ярославі була зорганізована українська гімназія, яка існувала до 1944 року.

²³ УДК, Український Допомоговий Комітет – назва теренових відділів Українського Центрального Комітету.

Проти Перемишля умови в Ярославі були набагато складніші. Був воєнний час, колишня професорська кадра розбрелася по світі. Ярославська гімназія стала збирати учителів з різних сторін Польщі, а учнів просто з різних країв та країн. Були серед нас переважно хлопці з Посяння, але також з Лемківщини, Карпатської України, Мадярщини, Чехії та Німеччини. Директором школи був на початку професор Євген Форостина, потім Маркіян Терлецький. Поміж учителями виявився мій учитель з Перемишля, доктор Євген Грицак. Були також: доктор Ярослав Бас – історія, професор Михайло Яськів – фізика, математика, професор Шанковський – географія, професор Володимир Волощанський – латинська мова, отець Степан Гриневецький – релігія, Мелешко – руханка.

Учні мешкали переважно в бурсі. Весело в ній було, хоч голодно й холодно. Зате між своїми. І досі пам'ятаю зі своєї кляси працювиту Ірину Бачинську, Зірку Дуду, Любов Белей, Зеню Петрівську, Стефу Гичу. Між клясовими примусами були Нестор Романик, Влодек Шанковський, Влодек Сухий, Павло Грицак, Ярослав Ткач. Пам'ятаю завжди усміненого Любка Калинича, Степана Місечка, Олега Кіндрачука, Антона Величковича, Влодка Кучерепу, Мірка Головатого.

З-поміж учнів перемисько-ярославської гімназії вийшло багато старшин і підстаршин дивізії «Галичина» та УПА, провідників та взагалі борців за Вільну Україну. У школі в 1940-1944 роках був зорганізований Курінь Молоді. Він підлягав мельниківцям, хоч була в ньому також бандерівська фракція. Особливо політикою я тоді не цікавився, але моя симпатія була на боці останніх. Учні поважної діяльності не вели, обмежуючись скоріше читанням та дискусіями. Поділ на обидві фракції пробігав більш-менш так: селяни за бандерівцями, сини й дочки багатших людей, міських – за мельниківцями.

Між викладачами не було видно якогось поділу на ті фракції, проте я додумувався про прихильність доктора Грицака до фракції бандерівців. Учителі старалися не роздувати політичної атмосфери в школі, справедливо вважаючи, що важливо насампередчити молоде покоління, а не довести до розпуску гімназії німецькою владою внаслідок якогось необережного мельниківського чи бандерівського кроку. А німці не аж так і прихильно дивилися на

Хата сім'ї Пелльо на передмісті дубецькому, фото з 1989 року

нас. Воліли б мати з нас робочу силу, а не еліту українського суспільства у важкий час.

Не були приємними також поляки. Дивилися на нас косо. Пам'ятаю, як обкидали камінням гравців перемиського «Сяну»²⁴, що мали матч з якоюсь німецькою командою. Раз польські фольксдойчі побили нашого учня.

У 1943 році на Посянні вже почався польський терор проти українців. Він долучався до адміністративного тиску. По урядах переважно сиділи поляки, накладаючи великі контингенти на наших господарів. Терпів від цього, між іншим, мій батько, загрожувала йому також смерть з боку польської партизанки. Якийсь час охороняло його те, що жінка була полькою. Через атмосферу в хаті пережив я з 1942 на 1943 рік глибоку психологічну кризу, погіршилася моя наука. Якось перемігши заломання, склав матуру в травні 1943 року. Пішов на неї голодний, у позичених

²⁴ «Сян» – назва українського спортивного клубу міста Перемишля, що існував у передвоєнні та воєнні роки.

штанах і в маринарці Славка Ткача. Зате ж склав «на добре», навіть українську мову, з чого був вдоволений доктор Грицак.

III

Цього ж 1943 року, у травні, поїхав я до Львова, де в секретаріаті Медичного Інституту склав усі папери, потрібні до вступу до тієї школи. Науку почав від 1 жовтня 1943 р. Разом з кількома іншими студентами замешкав при вулиці Кохановського, недалеко від Інституту Ветеринарії. Крім нормальних викладів, ходив я на практичні заняття до Клініки Дитячої Хірургії та Ортопедії, що нею керував професор доктор Груца, а потім доктор Гарлицький, обидва поляки. Професор Груца провадив студентів і клініку залізною рукою, багато можна було від нього навчитися, хоч характеру був холеричного й не раз треба було затискати зуби. Восени 1943 року цей славний хірург був примушений зі Львова втікати, бо почало на нього полювати Гестапо, маючи замір узяти як заложника, а потім, очевидно, зліквідувати.

Асистентами професора Груци, а потім Гарлицького були дві українки. Одна була з Києва, чудово говорила українською мовою, якої смак щойно тоді я почув. Друга, доктор Оля, походила з Харкова, також говорила тільки українською мовою. Особливо полюбив її доктор Гарлицький, завжди беручи за першого асистента при операціях. Кохалися в ній чи не всі студенти, переважно поляки, бо в Інституті вчилися переважно вони. Атмосфера в Інституті була дивна: польські студенти дуже цікавилися політикою, стараючись на кожному кроці шиканувати українців. Натомість до наших обидвох лікарюк ставилися добре, тому що вони походили зі Сходу, там велася антинімецька війна, у якій поляки вважали себе союзниками Росії та Світського Союзу. А про українців знали: це вороги москалів. Дивилися на нас, як на вовків, коли ми говорили між собою українською мовою.

По кількох місяцях науки пізнав я доктора Михайла Подільчака, відомого мені ще з перемиської гімназії. Він нещодавно закінчив медичні студії в Празі. Мав відбутися в нас практику. Часами була ця практика в нього ні то смішна, ні то трагічна, тому що польські асистенти різними способами навіть під час операцій старалися йому заважати, хоч Подільчак був чудовим спеціалістом уже тоді.

Наприклад, він шукає сліпої кишки в животі однієї пацієнтки, а гурт студентів підповідає: „Może to po prawej stronie? A może po lewej? A kto wie, czy nie koło czterech liter?”

У квітні 1944 року, на Великодні Свята, студенти з вулиці Кохановського підготували трохи святкового харчу, пляшку горілки. Увечорі запросили до нашого гурту співльокатора, німецького інженера Августа Кордера. Щось ми вже з'їли, уже й пляшку спорожнили, коли несподівано почулися вибухи бомб. Ще трохи й недалеко від нас так гримнуло, що шиби з вікон на нас полетіли. Алярму не чути, німецька протиповітряна оборона або заснула, або запила? Хвиля повітря від вибуху кинула нас на стіну, перекинула стола. Бомба трапила в сусідню кам'яницю. Сопітські літаки бомбили Львів ще й кілька наступних ночей. Наступного дня по першому налеті до праці викликано весь медичний персонал міста. У клініці було повно поранених. Лікарі весь день оперували, а студенти легко пораненим робили перев'язки.

Одного дня сопітські літаки розкинули над містом летючки, попереджаючи про великі налети 30 квітня – 2 травня. Давалася також порада покинути на ці дні Львів, виїхати. Я мав квиток на поїзд до Перемишля, але без плякарти. Кілька днів їздив на двірець, але купити її не зміг. А без плякарти не впускали на перон. Нарешті один урядник порадив підкласти під квиток 50 паперових злотих і так подати його на контроль. Удалося. Контролер відчув гроші під квитком, узяв їх, квиток віддав назад, а мене впустив на перон.

На перонах були самі люди. Ніде голці впасти. Чекаю годину, чекаю другу, а поїзду нема. Приїхало кілька зі сходу, ущерть набитих людьми. Товпа на перонах збільшилася вдвічі. Було 30 квітня 1943 року, у кожную мить могли надлетіти бомбардувальники. Нарешті появилася пасажирський поїзд до Перемишля. Набігу я вскочив у вагон. У цей же момент почув перші вибухи, алярмові сирени ззовні відізвалися запізно. Потяг затримався, люди з нього повисакували, аби скритися по перонах. Я скрився за стиртою старих дерев'яних підкладів. Дивлюся: біля мене лежить дівчина. Літаки розбомбилися надобре. Кавалки бляхи, дощок, цеглин летіли на перони, проте бомби не падали на сам двірець. Зі страху ми притулилися одне до одного. Аж тут наш поїзд рушає з місця. Узявши дівчину за рам'я одною рукою, другою багаж,

якось я ускочив. Правда, пропала валізка з новим убранням, але сидів біля гарної дівчини. Тимчасом горіла земля, горіло й небо, тому що літаки кинули на парашутах великі світила. Ясно, мов серед дня! На щастя наш поїзд віддалявся на захід.

До Перемишля ми добилися щойно вранці. «Панночка» ще міцно спала. Була дуже гарна. Удень це було видно ще краще, ніж уночі. Виявилось, що вона студентка медицини по шести семестрах, а в Перемишлі хотіла відвідати свою товаришку Мірку, доньку о. Крупи з Журавиці, разом вчилися в Дівочій Гімназії в Перемишлі перед війною. Нарешті я пригадав собі її, бо кілька разів бачив на терені Медичного Інституту. Жаль було розлучатися. Я не передчував зустрічі аж по 14 роках. Удруге ми зустрілися вже на 33 роки чесного й гідного співжиття. У 1960 році моя знайома з поїзду змінила у Варшаві своє прізвище з Галина Середоха на Галина Пелльо...

IV

Того ж самого дня поїхав я принагідною фірманкою до Дубецька, до батьків. Батько, мати, сестри Іванка й Ірина та молодший брат Влодек сердечно мене привітали. Вони непокоїлися совітськими налетами на Львів, але більше боялися польських нападів на Дубеччині й взагалі Посянні на українців. Принесли в цей терен терор хтозна чи не польські партизани, витіснені УПА з Волині. Наперед був індивідуальний терор: від травня 1943 року по січень 1944 року. Гинули тоді свідомі й багаті селяни, лікарі, священники, узагалі інтелігенція. Убили секретаря суду Долішнього, мого знайомого. Як почалася німецько-совітська війна мав я з ним розмову.

– Як німці й далі будуть так швидко йти на схід, то невдовзі дійдуть до Волги, – сказав я.

– До сраки дійдуть, а не до Волги, – відповів Долішній, хоч у політиці нічого не тямив.

Він узагалі не був політичною людиною. Співав у церковному хорі. Під час вакацій 1943 року я був у нього вдома. Після Служби Божої Долішній занепокоївся: де є Бронек Ткач, бідний хлопець, утримуваний ним. Не приїхав з Перемишля, де вчився. Долішній сів на ровер їхати по Бронка. За ним поїхало роверами двох

незнаних людей. За Дубецьком він зорієнтувався до чого йде. Скрився в хаті поляків, але його знайшли й вбили.

Убили поляки біля Дубецька свідомого селянина Даньчака з сином, який недавно вернувся з примусових робіт у Німеччині. На присілку Руського Села Присаді вбили братів Андрія й Мечислава Хомків, родину Дендурів із передмістя дубецького, які ні слова по-українському не вміли, їхній син Роман і донька навіть до русинського не признавалися, а що вже про українство говорити; Стася Іжегожака, він також ні в зуб по-нашому не вмів, але часом ще ходив до церкви. Перед кількома днями 16 родин згинуло в Іскані, на польському боці Сяну. Через погрози покінчив самогубством о. Гнатишак з Ходорівки. Тоді на час вакацій я виїхав до Перемишля, де замешкав у руськосянина Ісканина на Липовиці. Перечекав недобрий час.

Десь у половині липня Червона Армія прорвала фронт під Бродами й наблизилася до Перемишля. Мешканці Липовиці виходили на узгір'я дивитися на околиці між Перемишлем і Радимном. Там горіли села, чути було гарматну стрілянину. Німці останній тиждень відступали шосею на Дубецько – Динів. Видно було: їх армія вертається зі сходу в набагато гіршому стані, ніж як ішла туди всередині 1941 року. Проте це й далі була велика організована сила.

Наприкінці липня вирішили ми з сусідом з Дубецька Корасевичем (поляки ранили його в руку) вертатися додому. Навколо вже велися бої. Одного дня вилетів в повітря в Перемишлі міст на Сяні, випадково, мабуть, німецький сапер щось проґравав. Від налетів у саду біля Ісканина згинула пара молодих, які нещодавно одружилися. Уранці 17 липня 1944 року попрощалися ми з панством Ісканинами, перейшли Засяння. Ходила чутка про німецький замір боронити місто, але поки що виголоджені вояки тільки грабили селян з харчу й худоби. У Кунківцях затримала нас їхня застава, але, провіривши легітимації, тільки чемно провела через замінований терен. Німці тряслися зі страху, але ще стояли. А вже в містечку Кривчі зустріли... совітів. «Пастой!» Патруль переглянув наші папери й пропустив. Перед Бабичами почули ми стрілянину. На дорозі лежало кільканадцять руських трупів. Мабуть, жертви німецьких літаків, дуже активних у ці дні в повітрі. За Бабичами... жертви німецькі, кількасот трупів на полі, в автах, у скорчених

поставах. То не були жарти. Тут уже що кількадесят метрів треба було залягати, бо надлітали або німецькі, або совітські літаки. У Ненадовій знову побачили кілька розбитих німецьких авт, так само перед Дубецьком. Усюди багато трупів. Переходячи, побачив я жіночу постать, лежала при самоході, на боці. Ми обернули її навзнік і перелякалися. То була Галина Дутко, студентка на третьому році медицини у Львові, а раніше, у ярославській гімназії була курінною жіночого Куреня Молоді в 1940-1942 роках. Тіло перенесли ми з Корасевичем у корчі, біля нього поклали багаж. Недалеко мешкав старий українець, погодився повідомити її батьків. Тіло мали ми перенести до нього до дому, але раптом – налет, хата почала горіти від кулеметного вогню. Що робити з тілом? Підскочив до нас старшина з автоматом й наказав збиратися «вон», бо тут вогонь. Думав, що вернуся по тіло, але так не сталося. Мене арештували, проте я довідався, що потім якийсь руський водій повідомив Галинину маму й тіло дочки вона перевезла до Перемишля.

У самому Дубецьку зустрів нас наступний налет. Літаки совітські літали по кілька метрів над землею й стріляли навіть в окремих людей. Побачили ми смішну картину. Під високим каштаном зібралося кілька осіб. Літак летить з одного боку, вони ховаються на другий, він звідти надлетить – вони з протилежного боку вже сидять.

– Ви що? Подурили? Ховайтеся, бо він зараз всіх постріляє!
– крикнув я.

Вони вскочили в стодолу – німці обстріляли стодолу, люди перебігли в стайню – німці по стайні давай. А ми з другом по шию в річці.

Німці уже кілька днів не могли знищити дерев'яного місточка на річці. Так само й тепер. Часто атакували Дубецько й околицю німецькі вояки на мотоциклах і панцерках. Корасевич пішов до своєї мами в Підбуковині, я з ним. Там був спокій. Наступного дня, минаючи всякі стрілянини, прийшов до своєї хати.

Застав у ній батька й матір, рідня сиділа десь по криївках. Перше, що зробив, привітавшись: наївся, бо не знати, коли міг бути наступний налет, а з ним усяка біда.

Правда, не міг я докінчити їсти: у хату ввійшов руський старшина з двома солдатами.

- Кто ви? Аткуда? Дакументи єсть? – «спрашивають».
- Я тут живу, я в себе вдома, – відповів я.
- Пайдьош до праверкі.

Узяли й посадили в шопу, де була ще й пивниця. Два солдати з крісами біля дверей. Уранці знову налет. Від Бахірця підїхали під місто німецькі панцирки й мотоцикл з автоматниками. Між руськими зчинився рейвах, паніка. Мої стражники, добре набравшись вночі, десь зникли. Я це використав й вискочив надвір. У хаті чимскоріш скинув з себе «панський» одяг, одягнувши натомість робочі штани й сорочку батька. Мама принесла косу й камінь до коси, і з тим пішов я в поле... косити. А в повітрі все косять кулі й осколки! Ні на одному полі ніхто не косить, тільки я кошу! Скрізь по ровах криються солдати, всюди горить. Я кошу. Нарешті хильцем кількох підлетіло до мене. «Скривайся, йобанец, а то фашисти убють!» Я ні вусом не поведу – далі кошу, аж упріваю. Вони постукалися в чоло і забралися геть. Більше боюся руських солдатів, ніж німецьких мінометів. Обстріл урешті закінчився. Я в'яжу снопи.

Прибігла сестра Іванка.

– Іване, батька арештували енкаведисти, і маму, і братів, і Ірину, – майже крикнула мені в вухо. – А мені наказали тобі передати, що коли не зголосишся до них, то цілу родину розстріляють.

Сховавши косу, пішов до потока, де солдати тримали їх усіх. Першим побачив мене батько, махнув рукою чимскоріше втікати. Відійшов я збіжжям з кілометр дальше, маючи надію скритися в другому потоці. Де там! У ньому руські вояки пильнували з 30 коней. Відразу дали мені два відра й наказали носити коням воду. Коні зморені п'ють, як слони. Ношу й ношу. Наносив.

– Тепер сена давай! – кричать солдати.

– Це сусідське поле й сіно, не можу його красти, – старавсь я пояснити.

– Сейчас давай сено! – підскочив старшина з наганом. Був напідпитку, нічого з ним жартувати. Став я носити сіно. Уже не одна копиця пішла для коней. «Буде з сусідом велика авантура», – думаю собі.

Було вже добре пополудні, коли з'явилися два кінні солдати й запитали, чи не було тут такого панка в окулярах (я їх відразу сховав), бо шукають його від ранку, утік. Тимчасом я за відро і до потоку сам по воду, там відро кинув, побіг у жито і скрився. Аж

дивлюся – вони вже на конях, гаяються по потоці. Тоді я глибше в поле, але там замість жита низький овес, щойно десь 150 метрів від нього густі корчі. Трохи я туди підсунувся, але бачу – там хтось сидить. На колінах підійшов ближче: то німецькі вояки, махають до мене руками. Вони ні до чого мені, тож відходжу назад у жито. По різних житах пересидів до вечора, аж знайшла мене знову сестра, але вже Ірина. Сказала, що на просьбу польського солтиса

Іван Пелльо – «Тарас», Воля Володзька, фото з 1945 року

Пухиря руські випустили родину, зарікаючись при нагоді мене, «бандьору», мертвим чи живим дістати у свої руки. Батько давав пораду ще тієї ж ночі перейти Сян до нашого Руського Села, бо в Дубецьку нема мені рятунку.

Увечорі був я над Сяном. Він грізно шумів, вода була досить висока. Знайшовши в полі тичину від квасолі, тричі перехрестившись опівночі пішов у річку. Броду не намацав, а на середині втратив іґрунт під ногами. Кинув тичину й руками доплив до руськосянського берега річки. У селі родина Тицяків мене нагодувала й переночувала.

Став я скриватися в лісі з кількома іншими знайомими. У Руському Селі вешталися солдати. Крали курей, свиней, а потім міняли їх на горілку. Кінець серпня почався мобілізацією до руської армії й взагалі нападами червоноармійців та польської міліції на наші села. Молоді українці не поспішали гинути за Сталіна, але руські командири потребували багатьох мужчин, аби кинути їх під кулі німецьких кулеметів на Дуклі й Вислі. До половини грудня 1944 року напади повторювалися кожного дня: кого зловили, давали гвинтівку в руки, 2-3 дні вишколу й давай лити свою кров за чуже діло. Хто дався зловити, той вже не вертався додому. Наша група нараховувала вже 15 чоловік, стільки скривалося в Руському Селі по домашніх криївках.

А всього в селі було щось 70 номерів, бо було переселення з-над Сяну в 1940 році. Проте і з того числа згинulo під час війни й безпосередньо по ній понад 20 осіб.

Сиділи ми в лісі, клали великі вогнища, щоб не замерзнути, але ніколи раніше і ніколи потім я не змерз так, як у цю осінь і початок зими 1944 року. Від грудня ввірвався контакт з родиною. Батька арештували в Перемишлі й до кінця 1947 року тримали в в'язниці. Мати, хоч була полькою, чудом врятувала дітей від нападу польської банди. У квітні 1945 року перейшла за Сян, до Руського Села, а потім до П'яткової Руської.

V

По відході совітської армії до офензиви з-над Висли на захід, наші села на Дубеччині залишилися практично без ніякої оборони. Червона Армія, хоч і масово брала собі рекрута, усе ж самою присутністю стримувала польські відділи й банди від відкритих виступів проти нас. Тепер різної масти військові організації були безкарні, гуляло, як хотіло МО.

У грудні 1944 року був заарештований станичний Руського Села Петро Гулькевич, бо від кінця жовтня цього ж року почали вже по наших селах Посяння організуватися Самооборонні Кушеві Відділи²⁵. Нещодавно ми довідалися про існування строго законспірованих боївок нашої Служби Безпеки. У Іскані, Полхові, Руськім Селі, П'ятковій зорганізувалися незабаром відділи СКВ по 12-15 осіб. Мали одно завдання: боронити перед нападами поляків. Мали проблеми зі зброєю, брак було їм вишколу. У руськосянській групі було всього три кріси, наган і пістоля. Можна такою зброєю було лякати вночі противника, але нічого не можна було звоювати. Польські сусіди з-за Сяну любили кожної ночі й кожного дня постріляти по нашому селі, а ми їм відповідали з трьох крісів, що нічого проти кулеметів і автоматів не могли вдіяти. Тимчасом польські напади почали частішати. Приходили

²⁵ Самооборонний Кушевий Відділ, СКВ – назва нерегулярного бойового відділу з 30-50 стрільців, який становив охорону терену перед раптовими нападами ВП або партизанки, а в разі потреби брав участь у військових акціях як допомога регулярним сотням УПА.

з-за Сяну, але й з Дилягової, Борівниці, Бірчі, Тарнавки, грабували й вбивали.

Не уникнув я тоді дурного арешту. Одної неділі пішов на обід до мого знайомого. Аж упадає один поляк, що ми його називали Мазуром і переховували перед німцями, роздивився, сказав: „A to dalej lece”, і пішов, але за годину впала міліція й казала мені збиратися до Дубецька

– Dlaczego się chowasz? – питаються на постерунку.

– No, zabili tutaj tylu ludzi, że się boję – перерахував я різні жертви.

– Ale musisz pójść do Wojska Polskiego. Potrzebujemy oficerów. Za dwa tygodnie.

Підписав я документ про зобов'язання піти до ВП. І мене пустили. Мали минути два тижні, і мав я сам зголоситися. Звичайно, почав скриватися, але замість у Руському Селі, ховався по інших уже місцях.

Якось по Йордані 1945 року був таки у рідному селі, у Тицяка (його син «Деркач» був потім в УПА у «Громенка», шевцював, страчений в Ряшеві). Раптом від Ісканина прилетіла дівчина.

– Поляки йдуть! – крикнула.

Усі втікають. Поляки зайшли від лісу. А всі туди втікають. Я почув стріли саме звідти, тож подумав втікати разом з трьома іншими хлопцями у колишню казарму совітської погранзастави. Скочили ми на горище, хоч від стелі було з 4 метри. Один на одного і якось влізли. А поляки вже надбігли. Ми скрилися за грубим комином. Уся зброя знайдена там – коса. Не знати як, але й вони залізли на горище. Один підійшов до комина, але не побачив нас і вернувся.

Ми вилізли, побачили чотирьох убитих хлопців. П'ятьох інших вони вбили в лісі. Нападниками була МО і відділ Батальйонів Хлопських²⁶. А Руському Селу так віддячився за опіку згаданий раніше Мазур, що його потім зліквідувала боївка «Затоки»²⁷. Убиті мали по 13-17 років, з УПА нічого спільного не могли мати. То були брати Мирон і Богдан Ісканини, Тхір Славко, Нагайський,

²⁶ Батальйони Хлопські, БХ (поль. Bataliony Chłopskie) – назва польської підпільної мілітарної організації, створеної на початку 1941 року.

²⁷ «Затока» – прізвище невідоме, командир боївки СБ у V районі надрайону ОУН «Холодний Яр».

Копко Іван, Пелльо Григорій, Іван Гілкевич, Бобенко Антін (поляк) та інші, яких не пам'ятаю. Поскладавши разом тіла вбитих і потішивши якимось батьків, разом з кількома іншими пішов я й далі скриватися в лісі. Запалили ми вогонь. Прийшов з боївкою «Затока».

– Ну і що? Діждалися? – запитався, тому що він уже раніше намовляв нас іти з собою в ліс, а наше руськосянське СКВ замість відразу піти в ліс, укривалося в селі.

Тоді ми з ним зібралися й пішли. Зайшли десь над П'яткову. До хати, де ми затрималися, прийшов з великою плахтою на спині селянин. Кинув її з розмахом на землю – висипалася купа крісів, але всі дуже заржавілі.

– За дві години все має блищати, – «Затока» кивнув головою в напрямку купи заржавілої зброї.

Мені дісталася десятизарядка, але набоїв до неї було лише кілька. Таким чином діставсь я в ряди УПА.

Після убивств у нашому селі всі хлопці, здатні носити зброю, пішли до УПА. У лісах біля Явірника Руського, Волі Володзької, П'яткової, Жогатина, творилася якраз сотня «Громенка». Треба було організувати нові сотні. Наше командування усвідомило собі, що окремі розкинені по селах рої СКВ не спроможні чинити поважніший опір переважаючій ворожій силі, що її якраз поважно підсилили відділи 27 дивізії АК з Волині. Усім українським селам Надсяння загрозила тоді цілковита загибля.

Найгрізнішим і найлютішим бандитою на всю околицю був «Сліпий»²⁸ із Борівниці. Боївка «Затоки» перейшла між Жогатин

Іван Пелльо – «Тарас», Жогатин, фото з 1945 року

²⁸ «Сліпий» (поль. „Ślepy”) – Ян Котвицький, комендант постерунку МО у селі Борівниці, у 1945 році очолював значний військовий відділ, відомий з низки антиукраїнських акцій та погромів у селах Надсяння; точніше про нього див. «Наше Слово», № 12 за 1992 рік.

і П'яткову. Командир сказав, що будемо робити засідку на банду «Сліпого». Зачатували ми, але «Сліпий» поїхав іншою дорогою. Так само наступним разом. Нарешті на закруті між П'ятковою й присілком Жогатина, над річкою, засіли його втретє. Було нас десь під 20 хлопців. Кількох послали над річку, щоб їх затримали, якби хотіли відступити туди. Кількох засіло в хаті біля моста на річці. Решта залягла в снізі. Банда надїхала возом. Наші стрільці відкрили вогонь. Віз повернувся, бандити почали втікати під ліс, але там уже відізналися укриті хлопці, так що 7 грабіжників з МО упало. Ні один не втік. Потім, однак, виявилось, що то не був «Сліпий», але поліція з Сівчини біля Бірчі, яка, забравши коні в Жогатині, їхала рабувати Мутвиці. У Бірчі мали потім грабіжники великий похорон, бо полягли „śmiercią bohaterów”.

«Сліпий» вислизнувся, але хотів тепер нас зловити, а при нагоді вбити, кого й де міг з-поміж українців. У селах Нетребка й Рибне впало від його куль 28 осіб. У інших селах було також багато жертв, тому що банда «Сліпого», переїжджаючи якимсь селом стріляла в кого попало. Наші мали кілька перестрілок зі «Сліпим». Ми радше оборонялися, ніж наступали, бо «Сліпий» мав біля 70 чоловік у себе, а нас рятував один кулемет. Ним стрілець «Рибак» кілька разів добре оганявся від «Сліпого». Одного разу він хотів нас заскочити в Іскані. Вїхали в село саньми, але ми чекали, тож зараз відіззався кулемет. Поляки лишили сані з кіньми, а самі пішки втекли. І далі мстилися на цивільних людях. Важко було зрозуміти навіщо він так робить. То була якась дурнувата ненависть, а політичної мудрости не було в тих учинках ніякої. Дивне було те, що не реагувало на численні вбивства Військо Польське ані духовенство. Мабуть тому, що «Сліпий» був у терені ніби за міліціанта, а може і за святого?

У березні 1945 року відділи польського підпілля вдарили на Сівчину, Березку й Бахів. Згинуло понад 400 українців. Поляки мали велику перевагу в зброї, амуніції, вишколі людей, кількості підстаршин. У нас сотня «Громенка» була сьак-так готова до боїв щойно в квітні, крім неї були тільки дві слабкі чоти СКВ.

Після нападу на Бахів мешканці цього села запросили нас на нараду, виступили з великими претензіями, що ми не боронили їхнього села. Тоді ми запитали, скільки стрільців дало село до самооборони, хоч ще перед нападом мали ми з селянами розмову

на цю тему, пропонували ми допомогу в організації самооборони. Однак майже ніхто з них не зголосився до СКВ.

Я тоді був уже по вишколах у П'ятковій, на Полховій, Липі, Котові. Брало в ньому участь кільканадцять хлопців. Бракувало вишкільників, справжнього не було ні одного. Ройовий «Буряк» раз узяв протипанцирну гранату в руки, щось хотів показати й мало всіх не повбивав. Вчасно я забрав йому з рук небезпечну штуку й викинув у криницю, яку граната й розвалила.

Одного разу хлопці, збиті в купу, стріляють ніби з одного коліна. Кажуть, що так треба робити, щоб збільшити прицільність вогню. Навіть мені, неостріляному занадто, було воно дивним.

– А що буде, як підійде ворог і з пепешки по вас потягне? Відразу всіх покладе, а не дай Боже з кулемета, – прокоментував я таку тактику.

Щойно на початку квітня, як «Громенко» надобре став організувати сотню, прийшов добрий вишкільник на псевдо «Гад». Як прийшов, люди від «Затоки» казали вважати, аби не втік. Не знати чому так казали, проте справді: у 1945 році «Гад» зрадив і перейшов до поляків.

Тимчасом я вже мав кількох ранених до опіки, а дійшло до того таким способом. До П'яткової, де стояв рій СКВ, прийшла одного разу, у лютім, молода гарна дівчина на псевдо «Оксана»²⁹. Зголосилася до командира «Затоки»: районний «Борис»³⁰ наказує, аби стрілець «Жук» (моє перше псевдо) був перенесений до санітарної служби Українського Червоного Хреста³¹. Отже я пішов з «Оксаною» на присілок Мутвиці, що біля Жогатина, де була станиця УЧХ. У кількох хатах лежало шістьох пораних і хворих стрільців. «Оксана», районна провідниця жіночої сітки ОУН, показала мені нову працю, розповіла що і як повинно відбуватися,

²⁹ «Оксана» – Марія Ріпецька, районна УЧХ у IV районі надрайону ОУН «Холодний Яр».

³⁰ «Борис» – прізвище невідоме, районний провідник у IV районі надрайону ОУН «Холодний Яр».

³¹ Український Червоний Хрест, УЧХ – виник у квітні 1918 року в Києві за ініціативою Всеукраїнського З'їзду Лікарів, існував до 1921 року. Відновлений був у 1941 році у Львові; разом з виникненням УПА зорганізовано в ній також УЧХ, якому підпорядкована була повстанська Санітарна Служба, або ж Служба Здор'я.

якщо йдеться про моє функціонування в загальній структурі організації.

– А як з ліками й биндами?
– запитав я в неї, чорної красуні.

– Нема, – розвела руками «Оксана».

Потім трохи покрутилася і дала мені кілька биндів, трохи аспірини, якісь старі мазі в коробках, пляшку йодину. Нічого більше не мала сама.

Бинди походили, мабуть, зі старих запасів Червоної Армії

з 1940 року. Щоб зробити перев'язку, треба було їх випрати, а потім випрасувати. Дівчата, зробивши це, добре помитими руками звивали бинди в кружки. Цього ж дня зробив я пораненим перші перев'язки. Нічим було зарадити лише пораненому кулеметною кулею в кістку стопи: пошкоджений був суглоб. У лікарні рану в суглобі можна було підлікувати, але сама кістка, будучи розторощеною не давала б усе ж такі можливості рушатися нозі в суглобі.

Уже перша перев'язка повністю вичерпала запаси бинду. Довелося його вдруге прати, варити, прасувати, але це було допустиме тільки один раз та й то з причини браку газу і биндів. «Оксані», дуже розумній, енергійній дівчині, не треба було двічі казати: вона зразу написала штафету до своєї подруги «Богданни»³², що про неї досі я нічого не чув. Однак швидко встановив з нею, надрайоною фармацевткою, тісний контакт. Разом з «Нехристом»³³ надрайоною аптекою завідувала «Богданна». По кількох днях «Оксана» й «Богданна» принесли до Мутвиць торбу биндів і газу, риванолу, окисненої води, застрики кофеїни

Іван Пелльо – «Тарас», фото з 1946 року

³² «Богданна» – Олександра Гайдукевич, санітар, завідувачка магазину ліків у Ляхаві, від літа 1945 року – надрайонова референтка фармації надрайону «Холодний Яр».

³³ «Нехрист» – Ярослав Совган, до осені 1946 року окружний референт фармації, відтак окружний референт повстанської Служби Здоров'я (УЧХ).

й камфори, аспірину, йод, лікувальні мазі. Поки що це задовільняло мої потреби.

У Мутвицях не мав я медсестри. На зміну приходили дівчата з присілка й самого Жогатина. Під час дижурів училися праці з хворими, вимірювати температуру, робити перев'язки, масажувати тіло хворих, які довше лежали. Навчилися тримати руки в постійній чистоті, робити левативу, варили їжу, прали.

18 квітня 1945 року дістав я приказ узяти ліки й зголоситися на Волю Володзьку. При хворих залишилася перешколена мною дівчина. А на Волі вже стояли дві боївки СБ, «Затоки» й «Біса»³⁴, потім надійшла ще боївка з Перемищини, чота «Хрін»³⁵, чоти «Бартля»³⁶, «Залізняка»³⁷ й «Чайки»³⁸ з сотні «Громенка», яка майже була готова вести регулярну діяльність у полі.

Уночі, 19 квітня, вирушили ми в похід. Ішов дощ, глина під ногами. Одяг швидко перемок. Обійшли Жогатин, Явірник Руський, Гостру Гору, яка потім стала упівським цвинтарем, Волю Володзьку, де у школі відбулася відправа командирів під проводом «Громенка». Там я пізнав цього сотенного. «Громенко» поклав на стіл мапу, показав, де що є. Від Чорного Потоку мав наступати «Хрін», чота «Залізняка», при якій я був, мала охороняти західній напрямом, від цвинтаря мав іти наступ «Громенка». Мали ми знищити бандитське село Борівницю, чого вона собі дуже заслужила.

Відправа закінчилася по півночі, уже 20 квітня. Наше військо пішло зайняти позиції навколо Борівниці. Наша чота трохи запізнилася з вини провідників. Ми підходили на становища, коли «Хрін» уже почав наступ. Тоді ми бігом. Чота «Залізняка» затрималася, а «Громенко» подався зі своїми в напрямку шосе й косте-

³⁴ «Біс» – прізвище невідоме, командир боївки СБ у III районі надрайону ОУН «Холодний Яр».

³⁵ «Хрін» – Степан Стебельський, спершу чотовий у сотні «Хоми», відтак від 1945 року командир сотні у складі лемківського куреня Василя Мізерного – «Рена».

³⁶ «Бартель» – Дмитро Біль, ройовий, а згодом чотовий сотні під командуванням Михайла Дуди – «Громенка» на терені 26 Тактичного Відтинку УПА «Лемко».

³⁷ «Залізняка» – прізвище невідоме, командир III чоти сотні Михайла Дуди – «Громенка».

³⁸ «Чайка» – прізвище невідоме, командир чоти в сотні Михайла Дуди – «Громенка».

Автор споминів зі своїми санітарами «Котом» (ліворуч) та «Чорним» (праворуч), село Пашова, 1947 рік

ла. Ще встиг я підмовити «Залізняка» зійти трохи над яр, де міг безпечно опікуватися пораненими, коли в нашу сторону почали втікати перші вояки «Сліпого». Чота їх поклала, трохи залягло, решта подалася взад. Дали сильний вогонь з кулеметів. Найсильніший пункт був на костельній вежі, звідки стріляли по нас два кулемети. «Хрін» ішов уперед. Стрільянина тривала до 10-ої години ранку.

Дістав я першого раненого. Куля вдарила в руку, зробив я перев'язку. Прийшов наказ перейти до «Затоки», який стояв за річкою і обстрілював костел, де скрилася банда. Далеко не відійшов, коли почув страшний крик на старих становищах. Се-

рія з кулемета розтрощила кістку передрам'я стрільця «Кавки» з Лубної. Рука вище ліктя висіла на шкірі. Треба було стримати кров і забандажувати, тому подався я з санітарем на місцевий цвинтар. Упали ми за якийсь гріб, серія ранила санітара в ногу. Негрізно. Зійшли ми знову вниз. З-під костела йшов сильний вогонь. «Затока» крикнув не пхатися туди, бо поляки обстрілюють з костельної вежі. А треба було стягнути вбитого стрільця Коростяньського з позиції. Я витягнув руку до нього, а серія збила пісок кілька сантиметрів від неї. Підлетів допомогти стрілець «Хрущ» з Присади – дістав у голову й ногу, потім ще у литку. «Затока» наказав лишити убитого Коростяньського, а рятувати «Хруща». Бандажів уже не було – здер я з себе сорочку й зробив з неї перев'язку.

Бій уже затихав. Костел боронився й далі, але село було спалене. Банда втратила свою базу й багато людей. До наступу на Борівницю, зрештою, могло б і не дійти, якби не постава поляків. На кілька днів перед боєм районний провідник «Борис» і командир

«Біс» пробували домовитися зі «Сліпим», останній раз пропонуючи перестати нападати на наші села й вбивати людей. Потелефонували до нього з жогатинської пошти, де працювала наша дівчина Катруся (пізніше моя медсестра). Вона допомогла з'єднатися з Борівницею, попросила «Сліпого». Розмовляв «Борис», але на свою пропозицію почув: „Masz, chamie, parę karabinów i naganów, i chcecie z nami walczyć?! Czym prędzej rzucajcie te chamskie graty i wón na waszą Ukrainę!” Такий був кінець розмов. Поляки не могли отямитися з ненависти й шовінізму.

Опам'ятання прийшло відразу після наступу на Борівницю. Наприкінці квітня провід польського підпілля наладнав зв'язок з проводом УПА. Відбулося кілька стріч (перша в Селиських)³⁹. Сторони – тобто ВіН і УПА – домовилися про ненапад, невизнання комуністичної влади й Війська Польського. Домовленість була дотримувана до жовтня 1945 року, поширилася також на інші райони Закерзоння.

Після знищення борівницької банди санітарний пункт перенісся з Мутвиць до жогатинської школи. Стан санітарної служби дуже непокоїв провід ОУН і командування УПА. По суті, цілу службу УЧХ треба було створити від самих основ. А в «Холодному Яру»⁴⁰ не було лікарів, вишколених санітарів та медсестер.

У травні «Скала»⁴¹, колишній студент IV року медицини, разом з «Оксаною» зорганізували перший санітарний курс для 10 дівчат з села Іскані. Здавалося, для нашого IV району це буде якраз, але десь у липні Іскань була виселена, наші курсантки поїхали на схід. Тож у серпні відбувся під моїм проводом наступний курс, для 10 дівчат і 6 стрільців. Тривав 10 днів для перших, 7 – для других. Потім дівчата мали нагляд по санпунктах, а хлопці по чотах. На курсі вони пізнавали основи медичної опіки над пораненими й хворими.

Опікувався я в Жогатині кількома інвалідами, наприклад ранений під Борівницею «Кавка» ніяк не давав ампутувати собі руку, носив її на шкірі аж до 1947 року. Таких інвалідів здатних помагати

³⁹ Зустріч і переговори між командуванням ОУН і АК відбулася в Селиських Березівського повіту 29 квітня 1945 року.

⁴⁰ «Холодний Яр» – криптонім надрайону у складі I округи ОУН на Закерзонні, цей надрайон охоплював терени від Перемишля, через Бірчу, майже до Сянока й Ліська.

⁴¹ «Скала» – Богдан Гук, надрайоновий, згодом окружний референт УЧХ у I округі ОУН Закерзонського Краю.

Присада, тобто лівобережна частина Руського Села над Сяном. У цьому місці в 1947 році переправлялися через річку українські переселенці з акції «Вісла»

мені в різних справах, трималося тоді 6, було також 4 поранених у бою. Вони лікувалися десь місяць і вернулися до служби.

Поки що я справлявся зі своїми завданнями, трактуючи себе за санітара, а не лікаря. Лікарів у нас не було, у «Холодному Яру» взагалі працювали тільки студенти по 2-5 семестрах медицини. «А що буде, як привезуть мені важко поранених? Як я їм поможу?» – думав я досить тривожно під цю пору. Нізвідки було взяти лікарів. Силою їх у підпілля не затягнеш. Треба було самому давати раду, читати медичні книжки, практикувати на живих людях. Лікар «Шувар»⁴², правда, написав санітарного підручника, але це був скоріше порадник, замалий для нормального обслуговування поранених в шпитальних криївках.

Зліквідувавши Борівницю, мали ми спокій у цілому нашому терені; якоюсь небезпекою могла ще бути Діялгова, де тримався елемент подібний до борівницького. Спокій тривав від 20 квітня по

⁴² «Шувар» – Євген Лужецький, курінний лікар перемиського куреня УПА під командуванням Петра Миколенка – «Байди».

1 вересня 1945 року. Цей справді мирний час, коли ніде не появлялося ні військо, ні міліція, наше командування використало, аби скріпити як саму бойову силу, так і базу для неї. СКВ перейшли повністю в структуру УПА. Повністю була створена сотня «Громенка».

По селах навколо Жогатина, Явірника Руського й Волі Володзької творилася справжня незалежна повстанська республіка, що ми навіть звали її жартома «Вільною Україною»⁴³. Скрізь були вибрані свої солтиси, станичні й харчові організували припаси, вели жнива, створено адміністративну поліцію, будувалися скрізь магазини й криївки, де треба було мати запаси хоча для втікачів з Павлокоми, Лубної та інших вибитих польськими бандами сіл. Відкрито школи, бо від 1944 року не велася наука, зібрано вчителів. У кожному селі був створений санітарний пункт, що обслуговував як УПА, так і цивільну людність. На збірні пункти люди мали наказ здавати зброю, назбиралося її досить багато. Видавалася повстанська преса, кожного тижня появлялася інформація у бюлетенях. Здобули ми радіо, яким чехи поінформували про падіння Берліна та кінець II світової війни, офіційної, бо поляки війну проти нас замість закінчити, то щойно починали. Німці піддалися наперед американцям та англійцям, а потім москалям. Нарешті появилася інформація про вибух якоїсь величезної американської бомби в Японії. Ми ніяк не могли розібрати, що воно за бомба.

Я постійно закріплював свій відтинок, санітарні курси. Дівчата збирали зілля по лісах, сушили їх. Це був дуже гарний час. Людям трохи засяяло сонце після страшної зими й весни 1945 року. Селяни вже думали: настала справжня вільна Україна, державна. Відбувалося багато культурних імпрез з нагоди національних річниць і інших свят. Тільки в липні стався прикрий випадок. У Борівницькому лісі була криївка, де одного разу перебував з кількома

⁴³ Існування значних теренів у Надсянні неконтрольованих польською державною адміністрацією та військом підтверджують такі поважні автори як П. Мірчук у книжці *Українська Повстанська Армія*, виданій 1953 року в Мюнхені; автори *Дороги нікуди*, А. Щесняк та В. Шота, коментуючи цей факт, стверджують: *Хоча Мірчук, поширюючи впливи «української республіки» на весь «Закерзонський Край», міцно перебільшує [...], то все ж ситуація була справді грізна.*

Існування «Вільної України» на описуваних Іваном Пелльом теренах підтверджується також у більшості інших спогадів.

стрільцями політвиховник з сотні «Громенка» «Лагідний»⁴⁴. Хтось про це доніс. Військо обступило криївку. Стрільця забрала б наших вояків та пораненого «Лагідного». Ми довідалися про бій, разом з боївкою «Біса»⁴⁵ пішов я туди. Знайшли ми убитих стрільців, витягнули «Лагідного». Стрільців похоронили на нашому цвинтарі, а його взяли до санпункту на Волю Володзьку. Наш політвиховник довго лікувався, мав важкі рани: наскрізний постріл у груди через легені, осколкові рани на спині й раменах, ногах, кільканадцять дрібних поранень на всьому тілі. Більшість з них була спричинена зачіпними гранатами, тож і негрізна. Більшість осколків тиждень після цього бою я вже витягнув, але «Лагідний» був усе-таки дуже ослаблений, утратив-бо багато крові. Отвори від кулі на грудях і спині закрив я тампонами, які затримували повітря в легенях, бо при віддиху воно тікало, хворий аж синів. Санітарка Катруся й Оля Коштовська масували йому тіло й замащували шпиртом, щоб не відлежувалося, щоб не було запалення легенів. «Лагідний» висох, як тріска, але на третій тиждень почав уже краще їсти, звичайно, то були легкі на травлення страви. Отримував вітаміни А, Б, Е, скріпляючі застрики. Рани поволі гоїлися, але він таки часто плював кров'ю, коли відкашлювався. Інші ранені досить швидко видужували. Діставали добрий харч: молоко, масло, яйця, інколи курку.

У третій декаді серпня треба було хворих перекинути до криївки в ліс під Порубами. «Лагідний» лишився в селі, тому що він уже ні за що у світі не хотів сидіти в жодній підземній криївці. Господар зробив йому подвійну стіну в своїй коморі, де він собі лежав. Катруся відійшла тоді до криївки в Жогатині, де лежало 4 стрільців з чиряками.

Криївка біля Порубів не була занадто безпечна. Узяв я своїх інвалідів «Чубатого», «Сливку», прорили ми додатковий триметровий коридор, пересунули вхід, з дощок зробили комин для свіжого повітря, укритий в кущах, а накінець добре замаскували

⁴⁴ Описувана подія мала місце 20 серпня 1945 року. Стрільць «Гончар» виявив ВП криївку, де перебував рій «Нежонатого» з чоти «Бартля» (сотня «Громенка»).

⁴⁵ Стрільці «Залізник», «Чайка», «Леськів», «Теплий», «Гірка», «Ягода», «Крук» і ройовий «Нежонатий» здалися без бою. Оборонявся й був ранений лише політвиховник «Лагідний».

верх і вхід до криївки, хоч ще не мали занадто великого досвіду в цій справі. Однак криївка була на 6 стрільців замала.

VI

1 вересня 1945 року почався наступ ВП на нашу «Вільну Україну», нашу повстанську республіку. Десь 6 вересня «Громенко» під час відправи в Володжі дав наказ змінити місце перебування сотні. Шикувався бій за Жогатин. Вифасували ми по півбуханця хліба (два дні нічого ми не їли). Я трохи в маршу підскубував, але під Жогатином почалася стрілянина, щоразу міцніша. Наші стрільці прорвали польські окопи, влетіли в село, але поляки трималися в яру, школі й кількох інших будинках. З яру наші хотіли їх вигнати малими гранатами, вистрілюваними силою сліпого набою з приставки на дуло кріса. То була ще німецька винахідка. Крик у яру знявся, можна було їх докінчити, але раптом з-над Явірника, де стояло ВП, надлетіли гранати з польських мінометів. Вогонь був такий прицільний, що мали дев'ятьох стрільців поранених у ноги. Аж тут і коло мене, усього кілька метрів зірвався в гору набій, другий ще ближче. Я швидко перекоотився на інше місце, а вже на моє попереднє впала міна. У бою згинув чотовий «Завзятий» і один ройовий. «Громенко» побоювався помочі з навколишніх сіл, обставлених ВП, і треба було відступити, хоч від повної перемоги відділяли нас лічені хвилини. Так що вибити поляків з трикутника Жогатин – Явірник – Воля Володзька, де була наша головна база, не вдалося. ВП ще з місяць там квартирувало.

В тому часі я перебував з раненими у криївці в лісі біля Порубів. Однак ВП волочилося скрізь по лісах, у будь-яку хвилину можна й треба було сподіватися його відвідин і в нас. Надворі була спека, тож я трохи сумнівався щодо нашого останнього маскування, траву й корчі треба було б підливати, а як це зробити, щоб себе не виявити? Висихали свіжо насаджені корчі й трави. Одного вечора взяв я «Сливку», «Чубатого», «Кавку» та санітарку «Гелену» з 6 хворими і пішли ми, забравши кілька коців, в Грушівський ліс і далше в сторону Улюча. Уранці там були. Дорогою зустрілися зі стежею боївки «Біса». Нас попереджено не йти близько під Улюч, бо там військо. Ми замаскувалися в гущавнику. Лежимо, їмо сухарі, запиваємо принесеною з потоку водою. Одне слово, відпо-

чиваємо. Коло 14-ої години пополудні перейшло біля нас військо. Потім я заснув, бо останні три ночі не спав, заснули й хлопці, а пильнувала нас тільки «Гелена». По якомусь часі почув я: «Друже „Жук”, чую, що військо йде до нас». Усіх ми побудили. Протерли очі, а от кілька метрів далі ходить по лісі 3 жовнірів, один з них звернув просто на нас. Побачивши, кого має перед собою, а це з відстані може трьох кроків, почав нервово клацати замком. Я скочив. Однією рукою – за цівку кріса! Другою – автоматом йому по голові! Жовнір упав на землю, але вже другий збирається в мене стріляти. «Чубатий» з ним зчепився, той жовнір пустив кріса й втік. Сліду не було вже й по тому, що я мав з ним справу, а третій був чи не найдалше. Залишили зброю. «Чубатому» дістався кріс, а десятизарядка попалася боївці, з якої зразу прибігли до нас, побачивши, як утікають жовніри. «Біс» відвів нас лісом аж над Ляхаву. Там було безпечніше. Недалеко стояв «Хрін» зі своєю чотою, з ним був також районний провідник «Старий»⁴⁶, районний референт УЧХ «Скала» з двома санітарами.

У Ляхавському лісі були ми три дні, бо в IV районі й далі було багато війська. Ранені тут добре відпочили. Командир «Хрін» розстарався для нас за добрий харч. Нарікав на свою руку, поранену в жовтні 1944 року в бою з більшовиками під Ліщавою. Прощаючись зі мною, «Скала» передав трохи бандажів та гази, застрики цінного для нас, лапідухів, цібазолу. Якраз його не ставало, вийшов на лікування «Лагідного».

Вернувшись на Волю Володзьку, відпустив я 4 вилікованих вояків до служби в сотні. Інваліди були й далі при мені. Їх родини були вже вивезені в Україну, а вони, як і вся решта українців, уважали, що наша Україна є там, де ми народилися, тож не хотіли її нізащо покидати. Затримались ми трохи в Дилигівському лісі, біля чоти «Лева», були зі мною ті, хто міг уже ходити. Без охорони. Одного ранку алярм. Застава донесла про поляків. Усі відступають. Один ройовий крикнув, проте, вертатися. Упорядкував вояків і давай шукати тих поляків. Виявилось, що вони швидше втекли, ніж наші. Чотового «Лева» нелегко було заскочити, він отямився

⁴⁶ «Старий» – Іван Гарабач, провідник III району в надрайоні ОУН «Холодний Яр» у 1945 і до липня 1946 року, згодом надрайонний референт СБ I округи ОУН Закерзонського Краю.

в пору. А згинув він під час наступу на Бірчу в січні 1946 року. Ми дуже за ним жаліли.

Клопіт з «Лагідним» тривав далі, тому що одна рана на грудях не хотіла гоїтися. Він не хотів сидіти в криївці, отже доводилося часто змінювати місце постою, а під час маршу хоч-не-хоч рана мусіла докучати. Уже вийшла мені газа й бандажі, понад місяць не було вісток від «Оксани», «Богданни» й «Нехриста», видно, заблюкувало їх військо. Поміч прийшла від пароха з Улюча. «Гелена» принесла від нього торбу перев'язкового матеріялу. Боже, який я був за це вдячний!

Одної ночі прибїгла Оля Коштовська.

– З «Лагідним» дуже зле. Ходить швидко! – сказала.

Прийшовши до криївки в хаті, де він був, я поміряв температуру: 41 градусів. Недобре. «Лагідний» був слабкий, дістав застрик кофеїни й камфори, 2 таблетки сульфаміду. Пульс був ледь чутний, але минуло 30 хвилин і став ритмічним, трохи сильнішим, а гарячка опала до 39, а потім 38,5 градусів. Минула година – «Лагідний» заснув. Катруся й Оля та я пересиділи при ньому всю ніч. Я з обов'язку, медсестри так само з обов'язку, але неабияк підсиленого закоханістю в «Лагідному», дуже пристійному молодцеві. Вони втримували його при житті й разом при своїм санітарнім пункті. А тепер видно було, що «Лагідний» вже смерті не піде в руки. Ще кілька днів і покращав у нього апетит, організм перемагав рани. Наш політвиховник нарешті почав міцніше на ноги вставати, а під кінець грудня 1945 року пішов до сотні, де став вишкільником. І пережив. У 1947 році перейшов рейдом з сотнею «Громенка» на Захід.

У другій декаді вересня ВП відступило з нашого району. За час його присутности неабияк піднесли голову банди з Диялогової, Бартівки, заселеної поляками Павлокоми та засянські. На початку жовтня вдарили на ті три села з'єднані сотні перемиського куреня. Протягом одної ночі зліквідовано бази частих нападів на наших селян, причому тільки в Павлокомі були під час акції якісь дві чи три випадкові жертви з польського боку, тому що курінний наказав знищити ті села лише як бази. З нашого боку згинув мій санітар, було 4 ранених, що їх примістив я в криївці біля Порубів.

Коло 20 жовтня зв'язковий від «Громенка» повідомив мене про наказ зголоситися з медсестрою й відповідними матеріялами на

Іван Пельо з дружиною Галиною, Варшава, фото з 1978 року

присілку села Доброї над Сяном. Наступного дня ми з Катрусєю там були. Агентство ОБГ («одна баба говорила») поінформувало нас, що вночі на Бірчу помашерував курінь «Прута»⁴⁷ з України, а сотні «Громенка» й нового командира «Барона»⁴⁸ пішли на Кузьмину, де також квартирував більший відділ ВП. В одній з хат присілка підготовлялися ми з Катрусєю прийняти поранених. Господарник з Доброї передав нам кілька простирал на

бандажі, коців, приставив також кілька возів до транспорту.

Пополудні слідуючого дня з-під Кузьмини надійшла чота від «Барона» й переказала нам 4 поранених, а по двох годинах прибули ще поранені з-під Бірчі й ще кількох з-під Кузьмини. Курінь «Прута» Бірчу взяв, але як курінний жалів свого бунчужного «Чорноморського», раненого кулею в живіт. Раптом привезено раненого сотенного «Громенка» й 4 стрільців. Усього було 13 людей до опіки. Поробили ми їм перев'язки. Стан «Чорноморського» й «Громенка» був дуже тяжкий. У першого не було надії вижити: рана в живіт вирвала кишки. Він відпочатку був непритомний. Наш сотенний був поранений в мошонку, мав перерваний сечовий провід, сеча виливалася й забруднювала рану, мошонка пухла. Негайно треба було вставити йому катетер, якого я ніколи й не бачив, не знав, як його вставити. Кур'єри з IV й V районів відразу пішли зі штафетами: роздобути навіть з-під землі катетер! А я з Катрусєю взявся за «Громенкову» рану. Ми обмили її з болота й піску, змили окисненою водою, поклали бандажі. Сотенний дуже терпів, а мав терпіти ще більше. Дістав застрики

⁴⁷ Наступ рейдового куреня УПА під командуванням курінного «Прута» на Бірчу відбувся 22 жовтня 1945 року.

⁴⁸ «Барон» – прізвище невідоме, командир сотні УПА «Ударники 96а», загинув під час наступу на Кузьмину 23 жовтня 1945 року.

кофеїни, камфори, прантосіль, інших я не мав. До рани конечно потрібний був добрий хірург, а не такий лапідух, як я. Пішов я до «Прута» запитати, чи нема в нього лікаря. Нема. Стрінув провідників «Бориса» й «Старого», та їм не це клопіт: навколо повно війська!

– Збирай ранених і давай на Солонський ліс дорогою Креців – Голучків – Семушева! – кажуть.

Мої підопічні відразу знайшлися на возах. Надворі спека. Маємо охорону: рій «Байрака» і неповну чоту з куреня «Прута». В околиці появляється ВП. Безпосередньо не наступають, але обстрілюють з кулеметів і крісів. Попереду стрільці ройового «Байрака». Дійшли ми під високу гору, де розходяться дороги: одна на Добру і Креців, друга на Улюч. Послані туди стежі приносять вістки про військо на обох дорогах. Доходить стрілянина на присілку, звідки ми щойно виїхали. Вирішуємо з чотовим розібрати вози й перенести їх і ранених на гору. Настав вечір, а по ньому пекельно тяжка ніч. На горі треба було все складати до купи. Горою йшла дорога на Креців і Семушеву. Ледве живі від втоми виходимо з «Байраком» на дорогу, аж там чується гуркіт багатьох возів. Військо? Ні, думаємо. То певно «Прут» десь набрав стільки возів, тягне якесь «баракло», тобто здобуті в Бірчі міномети. Стоїмо з «Байраком» на краю дороги й видивляємо в темряві очі, щоб побачити когось знайомого. Аж тут хтось питається:

– Do Tużawy Wołoskiej w lewo czy w prawo?

Ми оніміли. То не «Прут» з куренем, а ВП! На щастя, «Байрак» походив з цієї околиці й знав дороги.

– Jedźcie w lewo! – крикнув воякам.

Трохи ми почекали, а потім виїхали возами з лісу на дорогу. Ранені нарікають, просять пити, хочуть того й сього. Бігаємо з Катрусєю, даємо води, найбільш пораним таблетки на успокоєння, просимо бути спокійними. Аж перед нами знову якісь вози. Знову польські, але скручують вліво. Креців. Може з 50 метрів від нього видніють танки. Деякі кричать, що це польські танки, а з нами кінець! «Байрак» заспокоює: це німецькі танки ще з війни. Нарешті повертаємо на дорогу до Семушевої. Минаємо Голучків.

– Десь тут треба буде скрутити в доріжку вліво, буде там велике господарство, де затримаємося, – сказав мені на вухо «Байрак».

– Мушу піти на розвідку в село, бо не знати, чи дорога на Семушеву безпечна.

При возах лишається 5 стрільців з кулеметом. Починає розвиднюватися, а стежа не вертається. Жінки з села принесли молоко, хліб, сир, помагають годувати поранених. «Чорноморський» непритомний, «Громенко» – спить. Під першим усі перев'язки закривавлені. Знову виходжу на дорогу виглядати «Байрака». Показується якесь військо, десь рій. Підійшли ближче. Пізнаю ройового «Гордого» (Іван Федак, мій знайомий з Павлокоми).

– «Байрак» не вертається, тут уже день, а в мене повно ранених на возах, «Громенко», «Чорноморський». Що тут робити? – питаюся в «Гордого».

– Я шукав своєї сотні, іду з-під Кузьмини. Упав там сотенний «Барон».

І тут почувлися стріли з-під Крецова. Мабуть, курінь «Прута» пробивався в Солонський ліс, бо мав туди перейти. Вирішили ми не чекати «Байрака», а їхати разом на Семушеву – довше з раненими на дорозі стояти не можна. «Гордий» перебирає до себе стрільців «Байрака», що залишилися з нами на охороні. Уже при виїзді на дорогу до Семушевої, побачили ми недалеко від Тиряви Сільної групу війська в силі чоти. Йшла в нашому напрямку, тож ми трохи підігнали коней, а тут ззаду побачив я другу групу вояків. Нерви полізли мені до горла, але виявилось: чота «Прута», та сама, що помагала нам виносити вози на гору біля Доброї. Хто перед нами – не знав я й далі, тож по конях, ранені в крик, але встигли ми вїхати в село. А за нами вже стріли, навіть вибухи гранат. Ми знову по конях – у Солонський ліс, угору! На краю села затрималися, розділили ранених по хатах. Катруся почала змінювати бандажі. На короткий час опритомнів «Чорноморський», був уже зовсім слабкий. Попросив пити, а потім знову втратив свідомість. Ми його обмили й заново забандажували. У «Громенка» щораз більше пухла мошонка. Він несамовито терпів. Скінчивши, я глянув у свою санітарну торбу – там майже не було бандажів. А мали ми доїхати на кінець Солонського лісу, аж під летовище між Пашовою і Безміховою, понад 10 кілометрів. Попросив дівчат з села постаратися за бандажі або принести принаймні кілька простирал. Знайшли старі бандажі. Наказав прати, варити й прасувати – як завжди в таких випадках. Як господині хати, де ми перебували, те

побачила й почула, зараз принесла простирала й давай їх ножичками різати. Придалося.

Закінчили ми з раненими, як прийшли стрільці від «Прута», який зайняв половину Семушевої при дорозі Тирява Волоська – Тирява Сільна, принесли дуже закривавленого стрільця, а самі, слова не сказавши, забралися геть. Довідався тільки його псевда: «Каштан», ранений від польської гранати. Я схопився за голову: усі підготовані бандажі підуть на його рани! Глянув на Катрусю й господиню – білі, як папір. Діти в крик і плач, бо на підлозі калюжа крові. Довго дивитися по собі не можна було. Газдиня зараз пішла по воду, газда виніс з комори великого стола. Застеливши блят простиралом, поклали ми раненого. Як нагрілася вода, обмили рани окисненою водою, а по краях шматкою, замоченою в самогоні. Рани були страшні: вирване з ями око висить на якихсь шматках, перерваний ніс, відірване праве вухо, велика рана на грудях і нижче лопатки. Через рану на грудях видно ребро. З правої долоні звисають самі кістки. Двосеместровому докторику в цій ситуації лише б проклинати. Як скінчилася окиснена вода, промивали ми риванолем. Рани позатикали грубими звитками газу, відтягли око, забандажували всю голову, повідтинали шматки шкіри й непритомного «Каштана» поклали на ліжко. Дістав застрики кофейні й пронтосіль.

Біля полудня малий відділ ОРМО хотів вдертися в село на відтинку, де ми квартирували. «Байрак» уже вернувся з Голучкова, мав я з ним «мужеську» розмову, а потім він разом з «Гордим» відбили поляків. По полудні почався мінометний обстріл від сторони Тиряви Сільної. Запалилося кілька хат. Казав я підготувати фірманки, перенесли на них ранених. Не знав я плянів командира «Прута», тож скориставшись порадою селянина щодо безпечної дороги, поїхав валкою возів Солонським лісом. За нами горіло вже чи не ціле село. Долучив цілий курінь, стрільці не повстрималися, щоб не виляяти нас в живий камінь, бо через наш поспіх не встигли пообідати. «Прут» залишив нам рої «Байрака» й «Гордого» з двома кулеметами, а ззаду ще й цілу чоту.

Поляки завважили рух возів. Полетіло за нами кільканадцять мін, хоч у ліс не полізли. Втрат не було. Їхали ми дуже поволі, на дорозі було повно колод, гілляк. Настала темна ніч. Ранені мучилися. Над Тирявою Волоською помер «Чорноморський»,

«Каштан» уже доходив до краю витрималости на біль. Але що робити – така то доля раненого партизана.

У лісі над Пашовою очікував нас районний УЧХ «Мелодія»⁴⁹ з санітарами «Котом»⁵⁰ і «Чорним»⁵¹. Мали з собою гарячий чай. Ранені змогли напитися. Долучила боївка «Орлика»⁵². Разом повкладали ми ранених на землі, де простелили коци. Пішов я до командира «Прута» й зголосив смерть «Чорноморського». «Прут» послав по тіло 5 стрільців. Потім «Орлик» з санітарами «Мелодії» забрали 9 ранених і віднесли на ношах до санітарних криївок у ліс над Раковою, два легко ранені долучили до «Байрака». «Чорноморський» знайшов собі останній спочинок недалеко від летовища, у Солонському лісі. Поставили ми хрест на могилі, дали таблицю, що там лежить якийсь, нами похоронений, польський підстаршина. Потім поляки робили там різні патріотичні зібрання.

У лісі при «Громенці», «Каштані» й ще одному стрільцеві залишивсь я та Катруся. По годині вернули санітари й боїварі. Перенесли їх трьох до колиби в гушавину над потоком. Була дуже безпечна й фахово зроблена. Мала три ліжка, тож я з санітаркою мали спати на дошках по рогах. Послав я штафету за допомогою до надрайонного лікаря «Вуйка»⁵³, але він, замість прийти й допомогти, подався десь на північ. Аж потім виявилось, що він ніякої медичної освіти не має, лікарем тільки себе зве. Будучи потім в IV районі, в листопаді, зустрів одного ранку в Солонському лісі групу провідників, серед них були «Григор»⁵⁴, «Щипавка», «Рен». Зголосив я прихід провідникові «Григорові», бо «Рена» ще не знав. Потім виявилось, що то якраз вели на суд «Вуйка», бо він уже не зміг скривати браку лікарських компетенцій. Отримав смертну кару. Не знаю, чи це слушно, хоч у наших умовах, коли щоденно

⁴⁹ «Мелодія» – Богдан Крук, надрайоновий референт Служби Здоров'я у надрайоні «Холодний Яр».

⁵⁰ «Кіт» – Степан Шевчик, санітар у IV і V районах надрайону ОУН «Холодний Яр»; убитий 11 квітня 1947 року в санітарному пункті.

⁵¹ «Чорний» – прізвище невідоме, санітар УЧХ у IV і V районах надрайону ОУН «Холодний Яр».

⁵² «Орлик» – Степан Куцик, провідник IV району в надрайоні «Холодний Яр» від травня 1945 по жовтень 1946 року.

⁵³ «Вуйко» – Антін Пула, спершу курінний лікар куреня «Рена», відтак до осені 1946 року окружний референт УЧХ I округи ОУН Закерзонського Краю.

⁵⁴ «Григор» – Мирослав Гук, провідник I округи ОУН у Закерзонському Краю.

гинули люди, удавати лікаря замість справді помагати, було великою провиною. «Вуйко» колись був настоятелем бурси в Ярославі, де я вчився. Я знав про нього від початку, але не міг додуматися розміру брехні. На одній з відправ у нього, замість про медичну службу, годував нас кілька годин круглими й піднесеними словами про Україну. Промовець був з нього добрий. Потім якось узяв від мене медичну книжку для санітарів з руської армії. Мабуть, хотів підвчитися. І не встиг. І так дуже потрібна книжка пропала як камінь до води.

«Громенко» був дуже знесилений від болю, зойкав. Негайно треба було його оперувати. Того самого дня в Раковій відбулася нарада з участю провідника V району «Ігоря»⁵⁵ з Бережан, провідника «Орлика», «Одуда»⁵⁶ та мою. Вирішили зараз купити хірургічні інструменти й перев'язковий матеріал, катетери. Наступного дня боївцям з боївки V району вдалося купити в Сяноці кілька інструментів, в тім і 2 катетери; на третій день боївка привезла з Ліська лікаря. Операція відбувалася в будинку на порожньому летовищі під охороною чоти «Сукатого» й боївки «Орлика». Пивницю будинку доведено до порядку. Внесено два столи, накриті чистими простиралами, на окремому столі лежали інструменти. Перед полуднем принесли «Громенка». Ватою й газою, намоченою в шпирті, змив я нижню частину тіла. Тимчасом лікар-поляк, привезений СБ «Орлика» з-під Ліська, помив руки, наперед милом, потім ще й шпиртом, і почав операцію. Асистував друг «Мелодія». Я приспав сотенного хлоретером. Лікар зробив отвори з обох сторін мошонки – вилилося понад літр ропи й сечі. Відтак він помпкою очистив мошонку, узяв катетер й старався ввести його в міхур, аби сполучити обидві частини сечового проводу. Піт йому очі заливав, довго не міг цього зробити, але нарешті вдалося: катетер опинився в міхурі, з якого зараз пустилася ним сеча. Лилася досить довго, бо хворий кілька днів не віддавав її. Усі аж усміхнулися, побачивши калюжу під столом.

⁵⁵ «Ігор» – Володимир Кіт, родом з Бережан, провідник V району в надрайоні «Холодний Яр» від листопада 1945 по вересень 1947 року.

⁵⁶ «Одуд» – Мирон Леськів, заступник провідника й організаційний референт V району надрайону «Холодний Яр».

Лікар приклеїв катетер приліпними тасьмами до сечової цівки, ще витиснув трохи ропи, а в хірургічні рани по боках всунув виварені дрени викросні з презервативи, аби стікала ними ропа. Як тільки ці дрени були закладені, «Громенко» прокинувся.

– Ох, легше мені, не чую тиску мочу! – аж крикнув.

Перенесли ми сотенного на віз. Боївка відвела лікаря, якому ми щиросеречно подякували. «Мелодія» разом зі мною завіз «Громенка» до колиби, де він випив кілька ковтків чаю з рум'янку, прийняв застрик з цібазолу й нарешті заснув.

Натомість почав йойкати «Каштан». Мав 40 градусів температури. Забагато. Зробили ми перев'язку. Рани мав чисті, крім ями ока, де трохи ропи назбиралося. Недобре. Радимося.

– Треба йому дати кілька застриків цібазолу, – сказав «Мелодія».

Виварив я штрик, а «Мелодія» дав застрик. Що чотири години протягом двох днів діставав такі застрики. Більше цібазолу не було, а небезпека для мозку від ропи з ока була велика. Усю ніч просиділи ми з Катрусею біля хворих. Обидва мали високу гарячку, третій, поранений в ногу, лежав без клопоту.

Після чотирьох днів «Громенці» треба було змінити катетер. І то я це мав зробити. Витягав катетера дуже обережно, потім зіпріваючи й лякаючись за результат, рухом обертотвим заложив в сечову цівку другий виготовлений катетер, бо першого треба було переварити. Удалося. Потім що кілька годин обертотв я катетером, аби не вростав у тіло. З кожним днем менше ропи витікало, а більше сечі. У всіх хворих збільшився апетит. Санітар «Кіт» приносив з села легкі страви: росіл, куряче м'ясо. По 12 днях вийняв я катетера. Пухлина мошонки зменшувалася, перестала витікати ропа. По 15 днях винесли ми «Громенка» на руках наверх, трохи походили з ним, тримаючи попідруки. Він забажав собі коца й з годину пролежав на нім, дихаючи свіжим повітрям.

Минули три тижні. Катруся і я нарешті могли чергувати на зміну, а то раніше сну нам майже не було. І «Каштан» почав уставати на ноги, він і «Громенко», тримаючись за руки, могли вже трохи ходити лісом. Увесь час треба було на обох багато санітарних матеріялів, «Мелодія» ледь наставав, бо все треба було купляти, а грошей не було аж так багато. Час від часу щось підкидали «Оксана» й «Богданна». «Мелодія» забрав стрільця

з раненими ногами. У другій половині листопада 1945 року приїхали стрільці й забрали «Громенка» возом до його сотні в IV район. «Каштан» наперед пішов до криївки «Мелодії», а потім замешкав у селі, нарешті став у Раковій харчовим. Як кінчався місяць, вернувся я до свого IV району. На Волі Володзькій та в лісі біля Порубів лежало 8 хворих, між ними 2 з легкими ранами, ще лікувався «Лагідний», а потім, як я згадував уже, в грудні вернувся до сотні. Під мою неприсутність санпунктом завідували «Оксана» й «Чубатий», помагала Оля.

Десь у половині грудня наша боївка привела двох німецьких підстаршин з санітарної служби, утікачів з лагру в Пикуличах. Помогли їм втекти наші з розвідки. Німці заквартирували на Волі Володзькій, а наші провідники розмовляли з ними, переконуючи до служби в УЧХ, тому що вони обидва мали великий досвід з Вермахту. Як прийшло латинське Різдво, дівчата з Волі підготували малу ялинку, Катруся постаралася за спеціальний приділ з магазинів (навіть самогон), тож запросили ми обох німців, провідників «Бориса» й «Одуда», «Нестора» (Роман Сорочак) й місцевого кущевого на малу гостину. Німці, як увійшли, то збентежилися тим, що побачили на столі. Знали ж: українці святкують пізніше, отже це для них так усе встроєно. А в Пикуличах ніхто харчами їх не розпещував. Незабаром до стола присівся курінний капелян «Кадило»⁵⁷, Оля з Катрусею та великий гуморист «Чубатий». Пішла в рух чарка самогону, потім вареники, м'ясо й все, що було на столі. Почалася бесіда. Нарешті ми заколядували *Бог предвічний*, а німці віддячилися своєю *Stille Nacht, heilige Nacht*, зійшовши накінець вже на *O Tannenbaum, o Tannenbaum, wo sind deine Blatter*, а ми на *Нова радість стала*. Забули ми про війну, смерть і рани. Я став гадати про родину, але мої чорні думки перервав «Чубатий».

– Друзі, було нам приємно вшанувати наших гостей, але треба йти в ліс, бо розвідка донесла про поляків від сторони Жогатина, Явірника й Улюча, – сказав, вернувшись з села.

Усі розійшлися. Я з «Чубатим» пішов до хворих. Алярм був

⁵⁷ «Кадило» – Василь Шевчук, греко-католицький священик, у серпні 1944 року став курінним капеляном перемиського куреня УПА.

негрізний. Один з німців мав потім у нас псевдо «Сян»⁵⁸, став нашим лікарем, так само як і другий⁵⁹.

На пару днів перед нашим Різдом отримав я штафету від окружного референта УЧХ з побажанням з нагоди свят і наказом перейти в V район на місце друга «Мелодії», що переходив у Бескид на надрайонного УЧХ.

VII

До складу V району входили села й містечка між Тирявою Сільною та совітською границею на лінії Ліщовате – Стефкова. Район був одним з більших у «Холодному Яру», на його терені були нафтові копальні. На півдні були міста Сянік і Лісько, де квартирували великі відділи ВП, станиці міліції знаходилися в Ропенці, Тиряві Сільній, Залужжі, Вільшаниці. Людність була значно більш мішана, ніж у IV районі – усе це ускладнювало працю. Кожна вістка про появу нашої сотні чи набагато меншого відділу зразу підривала на ноги ВП та МО.

Прийшовши напочатку січня 1946 року в новий район, зголосивсь я до провідника «Ігоря». Незабаром прийшов «Мелодія», а в розмові не скривав невдоволення наказом з округи перейти в Бескид. Я це розумів: він у V районі знав уже все, так само, як і я в IV районі.

Перед відходом показав мені дві великі санітарні криївки. Одна над Семушевою, друга над Раковою, в Солонському лісі. Крім цього, мав ще кілька менших при совітському кордоні, недалеко від Ліщоватого й Стефкової, переданих йому куцевим «Скакуном»⁶⁰ після переселених до УРСР наших людей.

Великі криївки мали повні магазини м'яса, засоленого в бочках, масла, цукру, каші, чаю і всього потрібного до довшого перебування в них кільканадесяти хворих людей. У Раківському лісі працюю-

⁵⁸ «Сян» – Вільгельм Вельтке – німець, військовий лікар Вермахту, згодом сотенний лікар у сотні Михайла Дуди – «Громенка».

⁵⁹ Ідеться про Гельмута Кравзе, німця, лікаря Вермахту, відомого як «Маріян», сотенний лікар у сотні Ярослава Коцьолка – «Крилача».

⁶⁰ «Скакун» – Микола Чупа, кушевий I куша V району в надрайоні «Холодний Яр», I куш охоплював м.ін. села: Дзвиняч, Лісковате, Середниця, Бреликів, Орелець.

вала добра медсестра. Обидві крійки мали по 12 ліжок. Менші крійки при совіцьким кордоні забезпечував усім необхідним енергійний і вмілий «Скакун», що походив з Середниці. До праці зі мною дістав я колишніх санітарів «Мелодії»: поважного й кмітливого «Кота» та безтурботного веселого «Чорного».

Зима й початок весни 1946 року проминули досить спокійно, ознайомлювався я з тереном та людьми. Навесні почалося виселення сіл на південь від Солонського узгір'я: Руденки, Безмігової, Монастирця, Лукавиці, Залужжя та кількох інших ближче Лиська й Сянока. На місце наших виселених людей влада чимскоріш давала польських колоністів, які й самі поспішали перейти на готові українські господарки. Колоністи зразу творили по селах постерунки МО і ОРМО.

У селі Монастирець була гарна медсестра «Ластівка», родом також з цього села. Як виїжджала на Україну написала мені штафету: «Буду, „Тарасе”, ластівкою літати понад Солонським лісом. Ти мусиш жити! Буду молитися за Тебе!»

Мав я тоді цікаву пригоду. Мій інвалід, псевдо «Великий», хоч хтозна чи не був найменший у цілому курені «Прута», з якого перейшов до нас, будучи пораненим на Бірчі. Правда, мав я з ним справу ще в IV районі. Був ранений в руку й ногу. Вилікувався, але вже до служби не міг іти. Перейшовши у V район, попросив я провідника «Ігоря» десь його примістити. І «Великий» став помагати кушевому «Малому»⁶¹ в селах Ракова – Пашова – Станкова – Завадка. Узимку його привозять. Відморожені ноги, ранений в руку. Як прийшов до себе, розповів про свою пригоду. «Малий» послав його по харчі. Обступили його в Завадці поляки з Ропенки. Зловили й завели на постерунок в Ропенці. Він був веселої вдачі, а якомсь і міліціанти мали добрий гумор. Забрали пістолю, чоботи й плаща. Чимсь «Великого» пригостили, то він став розповідати й показувати, як був зловлений німцями на роботі й як він їм утік.

Оповідуючи про це міліціантам, підійшов до вікна й показав, як він це зробив. Підійшов до вікна, отворив його і нормально босо

⁶¹ «Малий» – Володимир Кметь, кушевий II куша в V районі надрайону «Холодний Яр», у складі куша були м.ін. села: Пашова, Станкова, Завадка, Безміхова Горішня, Безміхова Долішня, Тирява Волоська.

вискочив надвір у сніг, а потім снігом побіг через Станкову на Ракову.

Отак психологічно поляків «підготувавши», утік «Великий» з самого постерунку в Ропенці, хоч відморозив руки й ноги.

Перейшовши в V район мав я милу несподіванку: зустрів товариша з перемиської гімназії Володимира Сорочака, був сотеним. Мав сотню з двох чот, призначену до праць мінерських і взагалі технічної диверсії, зокрема на залізниці. Справлявся дуже добре. У 1946 році його сотню розв'язали, а він лишився без приділу. Ходив сам. Нарешті дістав наказ зголоситися до командування відтинка «Бастіон». Він трохи перелякався, бо треба було б пояснити, що робив протягом півтора місяця.

– Дай мені посвідку, що я був хворий, – сказав, прийшовши й розказавши, що з ним діялося.

Я таку посвідку дав. «Ворон» пішов і став командиром сотні, а потім куреня. Під псевдом «Беркут» мав під собою відтинок «Данилів», сотні «Давида», «Чауса» та «Яра».

Як стали наші села з північного боку порожніми, а потім заселеними польськими колоністами, почалися їх майже щоденні «шпацери» по Солонському лісі, які довели до того, що мусів я наперед зліквідувати криївку над Семушевою (медсестру з неї звільнив «до цивіля») й перенестися восени 1946 року до крийвок у Раковій і Пашовій, збудованих улітку цього ж року. Незабаром поляки зловили одного стрільця, що там лежав і з його допомогою стару криївку виявили, але не знищили. А той вояк утік назад до нашого району. Узимку була облава. Застала нас недалеко крийвки. Ми влізли до тої старої крийвки. Був з нами той стрілець. Скрився там зі мною «Орлик» з боївкою. Криївка мала два приміщення. І ціле щастя, бо ми забарикадувалися в другому, а поляк хоч увійшов до крийвки, обшукав перше приміщення, нічого не побачив і не знайшов.

– Kurwa mać, tu nikogo nie ma! – сказав до своїх.

А ми всередині сиділи тихо, показуючи жартома винуватому стрільцеві, що коли нас викриють, то має дві гранати в руки й гайда!

Неприємно закінчилася, зате, історія з моєю медсестрою «Галею», дуже симпатичною і вмілою санітаркою, але трохи надмірно необережною, що для санітарної крийвки було найнебезпечніше

з небезпечного. Обслуга такої криївки не могла собі дозволити вивішувати коци й білля на деревах поблизу криївки, а «Галя» саме так робила. Вітрити такі речі дозволялося тільки вночі. Одного ранку я, «Кіт», «Чорний», «Медвідь» (Микола Терепенко) і «Квітка» з боївки «Орлика» йшли з Семушевої й застали біля криївки отак порозвішувані простирала, коци й рушники. Серед білого дня! А підходячи до криївки, минули якесь 200 метрів від неї кільканадцять вояків ВП. Ішли яром в напрямку криївки. Ми вернулися і чимскоріше обстріляли їх збоку з автоматів. Поляки відскочили кількадесят метрів назад, але потім вискочили наверх яру й кинулися за нами. Відстрілюючись, ми відтягали їх на Монастирець. Так це тягнулося з 2 кілометри. Недалеко від села, ми скрутили в потік і знову повернули на Солонське узгір'я, де стрінули кушевого «Олега»⁶², «Зенка» (Влодко Андрусечко), «Крутія» та ще трьох інших боївкарів і «Пімсту» з кулеметом. Ідучи лісом аж під Тиряву Волоську й огризуючись, поляків ми згубили.

«Галя» була дуже інтелігентна, її батьком мав бути якийсь священник з Галичини. У нашому терені з'явилася чи не в грудні 1945 року. Зустрівши її в V районі, я ще тоді побачив, що вона не вміє затирати слідів за собою, а була зима. Відтак наступний випадок. У селі Раковій стоїть сотня «Бурлаки». Повідомив нас про це в криївці, де була й «Галя», «Чорний», вернувшись з Ракової. Вона швиденько стягнула з якогось раненого маринарку, узяла його пістоль і пішла в село. Так сказав мені «Чорний», як я також вернувся звідкись до криївки. «Галя» була потрібна – пішли ми шукати. Якось знайшли, я її висварив, потім почув за Раковою стріли, мабуть, «Бурлака» напоровся на військо. А моя медсестра спокійненько сіла писати штафету проти мене до «Нехриста», мого зверхника, що я її переслідую. «Нехрист» про це мені сказав.

Наступну розмову з ним я мав уже після того, як провітрювала коци перед носом ВП. Загадав я в «Нехриста»: або вона, або я, бо не хочу брати на себе відповідальності за викриття криївок через її необережність. І в серпні 1946 року «Нехрист» відіслав її в Перемишчину. А у квітні 1947 року почув я про впадку якоїсь дуже важливої

⁶² «Олег» – Микола Кормош, кушевий у III куші в V районі надрайону «Холодний Яр», куш охоплював м.ін. села: Тирява Долішня, Лішна, Биківці, Вільхівці.

шпитальки в Перемищині⁶³, потім 11 квітня 1947 року, впала криївка «Нехриста», забили «Богданну» й «Нехриста», кількох стрільців⁶⁴. Щойно по роках я довідався, що спричинила це, будучи втикою, саме «Гаяля».

Наші есбісти обсервували коменданта УБ з Ліська. Він приходив на Руденку до дівчини. Під час забави в селі наші коменданта зловили. Тримали щось два місяці. Він видав цілу сітку інформаторів з повіту, у кого є фотоапарат, радіостанції тощо. На його документах двічі лікувався в польських лікарнях тяжко ранений «Бурлака».

Центральним місцем району була для поляків нафтова копальня в Ропенці. Вони тремтіли, щоб її врятувати, тож навіть домовилися з нашими не нападати одні на одних. Узагалі V район не знав якоїсь великої українсько-польської ворожнечі, нападів на наші села, як у IV районі тут узагалі не було. Не один раз переходив я коло міліціантів в селах Станкова й Завадка.

– Czołem! – вони.

– Czołem! – я.

І перейшли.

У Семушевій була спеціальна група наших підпільників, які переробляли нафту на ропу. Постачав нам її не хто інший, як сам директор копальні. Нафта йшла по всьому Закерзонні, використовувалася при освітлюванні і отоплюванні криївок, у друкарнях, до чищення зброї. Переробляв її якийсь старший чоловік. Як прийшло виселення, хотів виїхати, але, мабуть, хтось його видав і пішов до Явожна.

Одного разу військо застало нас кількох у криївці в Раковій. Вона була на підвір'ї одного господаря. Вояки стояли вже кілька днів і не видно було кінця, а ми не мали що їсти й пити. Раненим треба було затикати вуста рушниками, аби не стогнали з прагнення. І от «Чорний» одного разу підозрів, що жовніри варять їсти в баняці на підвір'ї.

– Треба їм того баняка вкрати, – голосно висловив свою думку.

⁶³ Імовірно, ідеться про знищення ВП великої санітарної криївки на горі Хрищатій 23 січня 1947 року.

⁶⁴ Ідеться про санітарну криївку біля села Берендьовичі.

Раз він киває на мене: ходіть! Стражник пішов на другу сторону хати. Ми вискочили, перелили зупу з їхнього баняка в наш і давай назад до криївки. То було вночі. А вранці чуємо крики жовнів і курвування один на одного, що хтось з'їв сніданок, привезений вночі автом. Котрийсь вояк пішов на карну муштру, а мої ранені нарешті дістали щось їсти.

Бракувало мені тоді в V районі основних лікарських матеріалів, наприклад, гіпсу. А як без нього скласти кістки? Наказав я нашим дівчатам в Раковій збирати коріння гав'язу, відділяти чорну верхню верству від червоної, мити, а потім терти на масу й зі свіжим маслом підсмажити на пательні. Поклавши таку теплу масу на полотно й притуливши до рани, мав я впевненість, що за якийсь час вона ствердне на камінь. Навчив мене цього способу один знахар з Пашової.

Траплялися венеричні хвороби. Легший тип лікували ми листками сосонки, даючи пити вивар з неї, натомість проти гонореї потрібні були застрики цібазолу або, менш сильні, таблетки сульфаміду.

Від серпня 1946 року спокій в V районі скінчився, ВП та МО щораз більше напливали на терен і нищпорили. Транспорт поранених з II, III і IV районів на фірманках став просто неможливим. Тільки під неprisутність війська й при сильній охороні можна було їх до нас перевезти возами. У липні два тижні ішов дощ. Якраз тоді найшло до сіл багато війська, тож треба нам було сидіти по криївках. Ніби й нічого, але виявилось, що, наприклад, криївка в Раковій страшенно протікає. Підставляли ми відра й миски, але на ліжка хворим усе ж капало й капало. Дійшло до того, що весь наш одяг і постіль були мокрі, на підлозі калюжі води. На щастя, не мав я тоді важко ранених. Під цю пору вже не можна було носити в село прати одяг, бо він був часто закривавлений, а кожна червона кривава пляма могла нас здеконспірувати.

Якось тоді сотні «Бурлаки» й «Крилача» були заскочені в Крецові й Завадці, узяті в кільце, де зазнали, прориваючись, важких втрат. Цілий тягар оборони V району перед повним знищенням повстанської адміністрації спочив на боївці СБ, якої провідником став «Аркадій»⁶⁵, а комендантом і далі був «Орлик», та на куцах

⁶⁵ «Аркадій» – Іван Кривуцький, референт СБ V району в надрайоні «Холодний Яр» від вересня 1946 по вересень 1947 року.

«Скакуна», «Малого», «Зенка» й «Олега». Попри величезну перевагу ВП район аж до половини квітня 1947 року був у наших руках.

На перше листопада припадало Свято Героїв. Мало відбутися в лісах між Юрковою, Грозьовою і Арламовом. Мали зійтися обслуга всіх районів усіх рівнів і всі сотні. А якось довідалася про це польська розвідка. Ішло нас з V району щось 17 підпільників туди. Біля Ропенки нас побачили ормовці, тож біля Тростянця була вже перша сутичка. Вони відскочили. У Грозьовій плян передбачав квартирування наших. Стежа донесла, що є наші, навіть військову кухню мають, варять сніданок. «Ого, а то в „Ластівки” порядок», – подумав я. Зійшли ми нижче, були ми в польських мундирах.

– Со? Так gano і już do żarcia? – справді досить неприємно відізався до нас... поляк.

– No, zjadłoby się coś – видушив хтось із наших.

– A z której kompanii?

– Z trzeciej!

– A to nie u nas, idźcie do swojej kuchni, spierdalać!

Ми радо відвернулися й пішли боком. Підійшли під ліс. Там сповільнили ходу, але поляки, бачимо, щось скоро біжать в яр біля нас. Зорієнтувалися. То ми пішли в ліс, а вони весь день його чесали. Кілька разів доходило до короткої стрілянини, але ми відскакували. Так цілий день. Нам легше було відірватися й уникнути стрічі, бо ні в кого галузка під ногою не тріснула, а вони ходили, як череда.

Звечоріло. Але збоку – знову військо. Ускочили ми в потік, а вони за нами якесь 50 метрів. Ми вбік, а спереду появилася інша польська група. Як заграли кулемети! Усі їхні! Десь, однак, узялися й наші сотні. Ударили збоку. «Слава!» Як прийшли ми пізніше, знайшли кільканадцять трупів і ранених. Дехто просив пити. Польським воякам ніколи ми пити не жаліли, гірше було вже з польською безпекою. Тих так добре наші не трактували.

Тимчасом наша база постійно зменшувалася, зокрема після виселень на Україну, коли багато відважних цивільних підпільників виїхало, багато й арештовано. Улітку та восени не вдалося нам зробити відповідних запасів зерна й м'яса. Люди збідніли та й було їх менше. Провідник «Ігор» старався пожвавити діяльність районової адміністрації, але це давалося дедалі важче.

Я 2-3 рази на місяць старався переходити з Ракової до «Скакунового» куща та криївок на його терені, де на лікуванні було кількох стрільців. Одного разу ночував в селі Дзвинячі в одного газди. Уставши вранці, збирався вже йти в ліс, коли вбігла до сіней дочка того господаря й крикнула:

– Скривайтеся! На подвір'ї повно вояків і вже тут ідуть! – Газдиня швидко вигорнула з-під широкого ліжка й казала туди лізти, а потім застала цибриками й горшками, накинула перину на сплячих дітей. Дочка взяла мого плаща й торбу, занесла до стайні. А поляки вже розсипалися по хаті, шукають, питають про бандерівців. Довго це тривало. Надійшов обід, газдиня давай їх частувати пирогами й горілкою. Жовніри пороздягалися, сидять, відпочивають. Надійшов вечір – вони ні кроком з хати. Я все під ліжком. Увечері привели солтиса та ще кількох селян і давай їх бити буками. Слідство за бандерівцями. По кілька буків дісталось й хатнім дівчатам, але ніхто ні словечком про мене не обізвався. Настала ніч. Поляки поставили коло хати сторожу, навіть їхню кличку я почув, а сам радів, що нічого вранці не встиг з'їсти й не було чути «потреби». Уранці збірка компанії перед хатою. Командир наказав ще раз перешукати всі хати. Знову прийшли вояки й давай заглядати по всіх кутах, але дві газдівські доньки пішли по розум до голови: давай зачіпати вояків, що останнім неабияк сподобалося. Пообмацювали тих дівок, пообцілювали й вдоволені, попереджаючи про замір прийти «на рандку» пізніше, вийшли надвір. Я зразу вискочив з-під ліжка й до стайні, де понакривався снопами. Не всі вояки були такі елегантські: кількох селян скатували, а кількох узяли з собою.

Восени треба було вибиратися з Солонського лісу й скористати з криївки «Скакуна», як я вже й згадував. У глибоких ярах і гущавниках Ліщоватого, Дзвиняча й Стефкової він збудував кільканадцять малих, але добре скритих криївок. Недалеко був совітський кордон. Проте взагалі з криївками було погано, бо постійна присутність ВП чинила небезпечним кожен вихід на поверхню, а треба ж було виносити сміття, доносити харч і ліки, заходити до хворих, щоденно нанести свіжої води. Санітарі «Кіт» і «Чорний», крім санітарних завдань, виконували функції харчових для всіх криївки і добре вони намучилися. Сидячи довше в криївках, я зміг краще їх пізнати. «Кіт» був старший, вернувся разом

з «Чорним» з рейду в 1944 році в Чорний Ліс. У своєму районі знав усі стежки, був поважний і інтелігентний, дуже за нашими людьми, вивезеними на Україну жалкував, журився, що так багато скрізь війська, що нізвідки нам помочі ждати. А «Чорний» був його запереченням: веселий, легко йшов через життя, що має бути, то буде, казав. Скільки вони ранених перенесли на своїх плечах, скільки мішків картоплі й зерна, скільки вирили криївок! Як настала акція «Вісла», десь мені поділися й вже ніколи з ними я не зустрівся. Скільки ж ми разом стежин витоптали?! Як ще були чинні криївки в Раковій і Пашовій, ходили ми через Пашовський ліс, шосу Ропенка – Вільшаниця, Магуру, потім понад Середницею, Волею Романовою на східній кінець Дзвиняча. Понад 10 кілометрів між військом, засідками, ярами, негодами. Ішли ми завжди цілу ніч, тож не можна було йти безперервно. Щоразу стоїш і слухаєш, а нерви тремтять. Не знати й досі, як у нас ті нерви витримали. А в Дзвинячі «капралював» над усім мій інвалід «Чубатий», що прийшов за мною в V район разом з «Кавкою» й «Сливкою» в жовтні 1946 року з IV району.

Пізня осінь принесла на підпільників та селян всякі недуги, насамперед туберкульоз, егзему та шкірні хвороби, зокрема сверблячку. Кинулися також венеричні хвороби, принесені вояками ВП, які гвалтували наших дівчат і жінок. Серед цивілів поширився плямистий тиф. Під цю пору проти туберкульозу не було ліків. Треба було краще харчуватися, а харч був у нас щоразу скупіший. Проти егзему потрібні були масти, також у нас дуже дефіцитові. З венеричних хворіб можна було лікувати далеко не всіх, бо це лікування брало страшенно багато дорогих ліків. Не було на них грошей, а коли й були, то важко було купити, тому що аптеки були під обсервацією УБ, щоразу впадали жінки, які ходили їх купляти, а потім поляки дійшли навіть до того, що продавали їм підроблені ліки. Тиф появився після довгого перебування ВП по бідніших селах. У селян вояки брали все, не питаючи, а відходячи, залишали за собою порожні комори й голод та хвороби. Районний провід, спостерігаючи небачену досі хвилю захворювань, підозрював, що як тиф, так і венеричні хвороби ВП поширювало спеціально. Це було правдою. Були випадки затроювання вояками джерел, криниць; дійшла до мене також інформація про спеціальний «тифно-венеричний» відділ ВП та його призначення. Я міг селянам

подавати лише інструкції, як запобігати хворобам, які ліки купляти, але сам лікувати їх не міг, бо не було чим. Якщо хтось купив собі сам застрики, то я робив йому ін'єкції. Учив теж лікуватися зелями. Разом з «Котом» зайнявся я виробом масти проти сверблячки. Сприяли їй насамперед жажливі санітарні умови, у яких жило все стрілецьтво УПА, підпільники, боївкарі. Не було мила, ніяких препаратів до дезинсекції, узагалі не було одягу на зміну, особливо спіднього. Зимою й аж до весни 1947 року майже всі чухалися, удалося мені опанувати ситуацію щойно в березні. Господарники почали виробляти своє мило, але на масову продукцію замало мали матеріялів. Зима принесла ще й чиряки, масово. Дозрілі видушував я, околицю рани замащував шпиртом або самогоном, клав газу з іхтіолом або маззю власної роботи з живиці. Легше було лікувати чиряки, ніж егзему, яка трималася хворих довше.

Десь у жовтні з'явився в мене в Раковій курінний «Байда» з чиряками на ногах. Якраз тоді сотенний «Бурлака» пішов на Динів, на аптеку⁶⁶. «Байда» дуже бідкався, чи акція вдасться, а також і денервувався, бо «Бурлака» пішов без порозуміння із ним. Замість втрат, стрільці принесли досить багато санітарних матеріялів. Узимку був неприємний випадок зі стрільцем від «Крилача». Я заопікувався ним у Раковій, стрілець був ранений в ноги й рам'я, страшенно заболочений, на ранах глина, через яку витікала кров. Умили ми його з «Котом», вичистили рани теплою й окисненою водою, забандажували. Дістав також застрик анти-тетануса, таблетки сульфаміду, пронтосілю. Однак по кількох днях став сильно гарячкувати. Дістав два останні, одержані поштою від «Богданни», застрики цібазолу, кофеїну й камфору. Сиділи ми при нім три ночі. Застрики не помогли, з ран стікала ропа. Стрілець помер. Похоронений на цвинтарі в Раковій, звідки й походив. Мав десь 18 років.

⁶⁶ Акція куреня «Байди» на Динів мала місце 17 листопада 1946 року, мала на меті здобути медичні й санітарні медикаменти для потреб УПА.

VIII

Зима з 1946 на 1947 рік була для нас страшна. Голод, великі сніги й морози, всюди військо, мало наших людей, хвороби. Протягом усього 1946 року й до квітня 1947 року провідник «Ігор» збирав нас на регулярні відправи, де ми обговорювали ситуацію в терені. Усі ми розуміли, до чого йде. Ми ще контролювали наш район, хоч можливості були щораз менші.

Ситуація в моїх криївках ставала критичною. Під час облав харчів не ставало майже зовсім, хворі отримували раз на добу тарілку супу й напйток з сушененини. Побільшало стрільців з венеричними хворобами, хоч командування строго заборонило сексуальні зносини з незнайомими дівчатами. За порушення цього наказу грозила смерть. Однак зараження були. У своїх звітах не виявляв я хворих на «французьку» хворобу, стараючись якомога помагати їм, проте на одного хворого йшли десь 3-4 коробки цібазолу.

У лютім була достава медикаментів, між іншим було кількадесят пляшок якогось препарату на зміцнення чоловічої потенції. Тут не обійшлося без смішного випадку. Цей препарат був рідиною, мав горілчаний запах і смак. Як тільки «Чорний» з «Котом» принесли медикаменти й розповіли про препарат, усі мої оздоровленці й інваліди з «Чубатим» на чолі почали ті пляшечки «пахати». І оком не змигнув, а вже кілька пляшечок було порожніх. Я заборонив випивати, але потім все ж пляшечки гинули, так що треба було решту перенести в іншу криївку й використовувати як шпирт до замашування шкіри і до дезинфекції.

У лютім забрав я решту хворих з Ракової (криївка була невідна: посередині села), Пашової й трьох криївок у Борсуківцях. Усі хворі пішли до «Скауна». Було їх всіх 13 разом з інвалідами, але потім знову використав я криївку в Раковій для 3-4 стрільців, через що під час акції «Вісла» гризла мене совість.

Великдень 1947 року був дуже голодний, як і ціла весна. Голод і воші панували в моїх криївках. Голодували всі, але не знав я, як можуть витримати голод та воювати, та ще й як воювати (!) сотні? Ми передчували: це наші останні дні на нашому улюбленому Закерзонні.

Під час Великодня стрінулися обговорити ситуацію в терені й взагалі в підпіллі «Ігор», «Одуд», «Орлик», «Малий», «Зенко», «Скакун» і я, тобто «Тарас». Це було на Борсуківцях, присілку Станкової. Мав прийти ще й «Нестор», але запізнився. Ми вже знали про впадку великого санітарного бункра в Beskidі з 17 пораненими, між іншим упав там мій добрий шкільний друг з Ярослава Славко Крента, а також доктор «Рат» з жінкою⁶⁷. Не могли ми вже рахувати на ліки з надрайонової аптеки в Перемишлі – вона також упала. Там, у І районі впала також велика санітарна криївка «Сопрана», тобто мого шкільного друга Влодка Сухого. То були катастрофічні для нас вістки. Під час відправи «Ігор» міцно тиснув на «Зенка» за активізувати кущеву сітку в селах біля Ліська. «Зенко» послався на те, що там уже більше поляків, ніж українців, а всі свідомі підпільники сидять по в'язницях. Перед святами впав кущ «Олега» (Семушева, Залужжя, Голучків), згинув добрий підпільник зі Станкової «Євген». Висновки з наради такі: підсилити працю, більше переконувати людей до нашої справедливої боротьби.

Кілька днів пізніше згинув під Яблінкою генерал Свєрчевський. Рунула на нас маса війська, не було вже часу на ніщо. Заспівали ми собі пісню, з якої пам'ятаю лиш кілька рядків.

*Тож ловімо, друзі, хвилини поки живем,
Бо за тиждень, за день, за годину – вже нас не буде.
Не закриють рамена коханки, блисне стріл, кінець тут,
Тож гуляймо, друзі, аж до ранку, поки ми ще тут.*

То вже були справді останні дні Українського Червоного Хреста «Холодного Яру», преславного краю Закерзоння. Служба УЧХ робила все, що можна було зробити, працюючи в умовах важкої партизанської війни, веденої з десятикратно сильнішим і безпощадним противником, який розпоряджав усіма модерними засобами ведення війни. А що ми мали? Наш УЧХ у «Холодному Яру» не мав навіть одного лікаря з повною медичною освітою. Узагалі

⁶⁷ Ідеться про знищення 23 січня 1947 року відділом ВП санітарної криївки на горі Хришатій, де згинув в нерівному бою м.ін. санітар Ярослав Крента – «Арпад», «Рат», повстанський лікар німецького походження, а всього 23 особи медичного персоналу й хворі.

бракувало лікарів, медсестер, санітарів і санітарок, працювали ми в умовах постійного браку основних медикаментів і санітарних засобів. А де ми працювали? По виритих у землі ямах, у лісі, під убогими селянськими стріхами. УЧХ не міг тоді належно протиставитися недугам і задовільнити всі потреби воюючої УПА. Не міг.

Акція «Вісла» застала мене в «Скакуновому» кущі, у Дзвинячі. У цьому селі та біля Волі Романової й Ліщуватого зібралось насдесь 16 підпільників; у Солонському лісі перебувала боївка «Орлика», 12 хлопців, що з-поміж них пам'ятаю псевда «Шумний», «Медвідь», «Крутий», кулеметник «Пімста», «Квітка», «Словак», «Максим». Напочатку березня впала криївка наших спецкур'єрів у Раковій. Командир їхній, «Чумак», та кількох його людей загинули.

«Скакун» домовився з дівчатами в селі, що коли помажуть вапном кілька штахетин від сторони лісу, то це буде значити: у селі військо. А ввечері в тому ж самому випадкові мали заслонювати вікна червоними шматами. Військо сунуло безперервно, з повним озброєнням. У повітрі патрулювали наші терени літаки. Уранці, 28 квітня 1947 року, наша група вийшла на край Дзвиняцько-Стефківського лісу. Ми не могли повірити своїм очам, коли глянули на Дзвиняч: у селі повно війська, виїжджали й приїжджали військові машини, всюди стрілянина, плач наших людей. Велике нещастя творилося на наших очах. Аж тут від сторони Стефкової затеркотіли за нами пепешки й кулемети – більшовики. Ми тільки що встигли скочити до криївок, а вже перейшла над нами розстрільна руських вояків. Друга розстрільна йшла від сторони Волі Романової.

– „Lew”, „Nestor”, „Skakun”, „Taras”! Poddajcie się! Mamy was! – жовніри зі дві години ходили по лісі й так гукали. Нарешті відійшли на Стефкову. Увечері ми вилізли наверх. Пішли на край лісу. Не чути нічого, нема світла в хатах, тільки несамовитий жалісний вий собак. Села Дзвиняч і Воля Романова замовкли. Убила їх акція «Вісла». Ми здогадалися, що так само буде й по інших селах. Важко, але до свідомости поволі доходило, що військо вигнало всіх наших людей з їхньої землі! За те, що хотіли на ній вільно й по-людському жити! Перейшли ми на Середницю й Ванькову. Так само – порожньо. Страшно. Потім знайшли летючки з закликами піддатися й сподіватися на справедливі

вироки. Що було робити? Кинулись ми магазинувати збіжжя, картоплю, сіль, знаряддя, жорна, але вранці вже почали нас обстрілювати совітські прикордонники. Знову до криївок.

Прийшов до нас зв'язковий від «Ігоря», «Клен»: «Скаун», «Тарас», «Лев» і «Нестор» мали зголоситися до його бункра, названого «Тета», в Солонських лісі. Уранці ми там були. Застали окружного господарника «Вишинського», провідника «Ігоря», «Одуда», «Вовчука», «Нестора», надрайонового провідника «Старого», зв'язкових «Клена» й «Білого», зв'язкового провідника «Ігоря», «Сміхура»⁶⁸ і ще зо три особи, усього десь під 12 осіб. «Тета» мала одну велику кімнату, дві менші, магазин, туалет та біжучу воду з потоку. Була добра. У ній ми сподівалися трохи перечекати, хоч не знати на що сподіватися. Я взяв з собою наплечник з ліками, що його на тиждень перед акцією отримав від «Скали», але недовго ним тішився. Удень сиділи ми в «Теті», а вночі ходили по лісах і селах, шукаючи поживи для вкрай зголоднілих шлунків. Усюди сиділо військо, мали ми з ним кілька перестрілок, але щасливих. Жовнірів легко було почути, бо вони часто курили цигарки й голосно розмовляли. По лісах ходило досить багато розбитків з наших сотень. Ми перепроваджували їх до криївок «Скауна» або тримали кілька днів у селянських криївках, а потім показували, як перейти на Україну, трохи погодували, я легше пораним старався робити перев'язки, хоч замість гази щораз частіше вживав листя, а замість ліків наливки з різних трав.

Тимчасом поволі наближалася небезпека й над нашу «Тету». Яюсь я побачив, що «Сміхур» сидить у маленькому покоїку над польською книжкою, якимсь підручником з перших клясів початкової школи. Він перебирав літери й за складами читав.

– Що то «Сміхур» так слєбізує? – звернув я увагу провідникові «Ігореві».

– А, трохи навчитися хоче, – злегковажив мої підозри провідник.

І от, 21 травня, уночі, зі стежі вернувся провідник «Одуд» зі своїм зв'язковим «Кленом». Я мав дижур разом з провідником «Старим» при кухні, зварили ми картопляну зупу. «Одуд» і «Клен» з'їли по тарілці, а потім лягли спати, бо були дуже втомлені. Я зі

⁶⁸ «Сміхур» – Іван Савка, родом з Тиряви Волоської.

«Старим» і далі дижував. Десь о 5 годині ранку «Одуд» почав страшенно кричати:

– «Сміхур»! Не засипай мене! «Сміхур»! Не засипай мене землею!

Кричав так міцно, що всі попрочидалися.

– «Одуд», чого дерешся? То вже ранок! – я потормосив його й нарешті довів до свідомости.

– Де є «Сміхур»? – уже притомним голосом запитав «Одуд».

– Мені снилося, що він присипає мене землею.

Так само запитався й «Ігор». Де «Сміхур»? Ми перешукали всі кімнати. Не знайшли. Надійшов «Вишинський» і сказав, що дозволив йому вночі вийти на поверхню. Говорячи, був дуже зденерований.

– «Одуд» і «Клен», вийдіть на верх і відшукайте «Сміхура», повинен недалеко бути, – сказав «Ігор».

Вони вийшли, але довго не верталися. Тоді «Ігор» скомандував:

– Убирайтеся й швидко наверх, у ліс!

Я трохи забарився з одягом, який був мокрий після прання й не хотів налізати на тіло. Тож біля виходу був останній я, якраз впали «Одуд» і «Клен».

– Беріть торби, плащі й нагору! – крикнув їм.

А нагорі вже почалася стрілянина. «Клен» був уже за спиною. «Одуд» і далі шукав своєї дір'явої торби. Вийшовши з криївки, скочив я під велику ялицю, звалену біля входу.

– *Poddaj się! Poddaj się, skurwysynu!* – кричали до мене й до кожного жовніри й убеки.

Відстрілюючись, перелазив я через гілля ялиці, за хвилину ще «Клен» та «Білий», а жовніри вже б'ють дулами по плечах і торбі, хотіли взяти живими, тож скочив я в глибокий яр, замаскований густими кущами, про цей яр і не знаючи. Кілька разів здорово перевернувся, ззаду з'їжджав вниз на моїй спині «Клен» і ще хтось. На дні яру ми станули й кинулися лісом в сторону Вільшаниці. Коло криївки й далі була стрілянина.

– Дістав я в ногу! – крикнув «Нестор», коли в яру вибухнуло кілька гранат.

«Клен» і я допомогли йому вилізти на дерево, бо втікати вже не міг. У яру була мряка, то давало нам шанс. Видряпувались ми вже на верх яру, а там застава. Поляки пустили серію з кулемета, але

й зразу кинулися втікати. Ми побігли даліше. Перед нами знову було військо, але нас не побачило.

– Кидаймо торби й плащі в куці, а самі на дерева! – сказав я «Білому».

Заривши речі у куц, обняв я грубу ялицю і хоча була без гілляк низько при землі, поліз нею вгору. Як був уже в половині дерева, глянув униз: «Білий» далі щось вовтузився. Уже мав я знову його підігнати, коли обскочили дерево поляки. Кілька разів крикнули: „Stój!” «Білий» кинувся в корчі. Пішли услід серії, але врятувався. Трохи зачіпило йому руку.

Я виліз на сам верх ялиці, де були густі гілляки. Там замаскувався й прив'язався ременем. Став обсервувати ліс. «Тети» не було видно, всюди ще мряка, нарешті почулися жовніри й глухі вибухи гранат усередині криївки. «Певно розкопують. „Одуд”, певно, впав, може ще хтось, бо перед входом лежать якісь три стрільці» – думав я, думав, і не знати коли заснув. Як оглянувся навколо себе, то не знав: плакати чи сміятися. Моя ялиця стоїть сама, вища від інших навколо себе, сонце вгорі, мряка зійшла вниз, а мене видно з усіх сторін, як лелеку на комині. Усюди тихо, військо відійшло. Я спав досить довго, бо сонце вже хилилося до заходу. Див, що не впав з дерева, бо мій ремінь був старий і протертий. Роздивившись, побачив порожню шосу Ванькова – Вільшаниця, але на містку через широкий протипанцирний рів з часу війни стояли два жовніри. Скоро зліз я вниз, узяв плаща й торбу з корчів і скрився глибше в ліс. „«Сміхур» зрадив, що з хлопцями? Хто згинув, хто ні? Куди пішли? А я теж кудись мушу піти, куди?” – думалося.

Вирішив піти довгим горбом між Стефковою і Середницею в сторону совітського кордону, на Дзвиняч, тобто до «Скакуна». Став докучати старий «друг» голод. Наблизився до містка з двома вартівниками, переліз попід ними на чотирьох, був уже зі 100 метрів даліше, біля корчів, коли жовніри мене побачили. Відразу пустили кілька серій з автомату, але самі не пішли в корчі. До Дзвиняча з 8 кілометрів, а дуже хочеться пити. Уже й ніч. Зійшовши ярмом трохи вниз, почув, як там тече вода. Проте корито вузьке й дуже глибоке. Ходив я й ходив, аж натрапив на стежечку, вела до самого джерела. Нагнувшись до нього, зачерпнув шапкою і пив, пив, пив.

Рано-вранці був я на Дзвинячі. Два совітські солдати при кордоні несли на дрючку ліхтарню, освічуючи собі дорогу. Поток

уздовж кордону спустився в долину, де спіткав увесь кущ «Скакуна» та «Чубатого», «Сливку», «Кавку», «Максима» та ще кількох інших. «Чубатий» зараз почастивав вівсяним плячком, потім печеною картоплею. Як надійшов «Скакун», я розповів про знищення «Тети» й смерть «Одуда». «Скакун» слова не міг вимовити, як це почув. Зійшли ми до криївки, бо вже стало зовсім дніти. Увечері прийшов «Клен», потім «Білий». «Клен» підтвердив смерть «Одуда», але не знав, чи впав ще хтось. Щойно тепер дійшов до мене біль у плечах від ударів прикладами й дулами, а до свідомости жаль за «Тетою», яка 3 роки служила проводові V району в «Холодному Яру».

«Сміхур» підло зрадив. Ще того самого дня що й «Тету», видав криївки в Пашовій, Раковій, згинули командир боївки СБ «Орлик», «Квітка» і два інші есбісти, знищені потім були магазини кущового «Малого» й «Нестора», згинуло кількох підпільників, а сам «Малий» пішов з сотнею на Словаччину. У Пашовій мали бути в криївці «Кіт» і «Чорний» з трьома хворими, але не знати, що з ними сталося. Криївка була знищена, то, мабуть, згинули.

Як минули 3 дні від загину «Тети», «Скакун» став висилати стежі на цілий V район. Раз пішли ми разом. Був ще «Лев». Наперед зайшли до «Тети». Біля неї та в криївці не знайшли тіла «Одуда». Криївка була розвалена мінами, частина розкопана лопатами. В одному з приміщень був архів V району та частина архіву надрайону, письмові матеріали, книжки, радіо. Це все забрало УБ. Ми взяли трохи збіжжя, картоплі, залізну кухонку, а чого не взяли, то спалили. Пополудні пішли в ліс над Тиряву Волоську шукати «Орlikової» криївки. Була знищена, усередині лежав розірваний гранатами «Орлик» і ще один есбіст. Помолившись за їхні душі, пішли далі. Під вечір були ми в Раковій. Колись дуже веселому селі, подібному до мого руськосянського, тільки Сяну йому бракувало. Розкопану криївку «Чумака» бачили здалека. Налізли на нас злодії з сусідніх польських уже сіл. Почувши серію, пустилися втікати. В одній з хат в напрямку на Пашову мала бути більша криївка, на 6 ранених. Хата була зовсім розшабрована, але криївки ніхто не виявив. Увійшли. Усередині нікого, під час виселювання, мабуть, також. Залишилося півмішка картоплі, трохи квашеної капусти, солі, горнець вівсяної муки, по кутках лежали знаряддя. У малій шафці «Лев» винишпорив навіть трохи сухарів. Потім воду в відрі,

свічку, а навіть запальничку... Боже! Що то був за вечір! Вирішили ми тут заночувати. Замаскувавши вхід, взялися варити картоплю, яку з капустою з'їли й запили чаєм з ягід. Така вечерея вимагала ще сну.

Наступного дня увечері узгір'ям подалися на Пашову. Там у stodолі мала бути криївка (на границі Ракова – Пашова). Спокій. Stодола спалена, криївка розшабрована. То була моя санітарна криївка, господар звався Мороз. Столи, ліжка, шафки попалені, білизна забрана, так само аптечка й пошкоджений німецький скоростріл, переданий «Крилячем». Тут скривався два тижні «Вишинський», не раз бував «Ігор» зі «Сміхуром», «Одуд». Не знайшли ми нікого з наших і, на жаль, ніяких харчів. Відійшли ми зарослим потоком, що плыв з Солонського лісу, якраз переходили біля господарства поляка Станислава С., коли я почув: – Пане «Тарасе», ходіть тут на хвильку до stodоли.

«Засідка?» – подумав я. Однак то був наш добрий знайомий. «Скакун» убезпечував, а я пішов на цей голос.

– Тішуся, що живете, друже «Тарас». Тут недавно було військо, хвалилися, що під Руденкою вбили вас, «Ігоря», «Одуда» і ще кількох, цілий штаб якби, – казав мій знайомий. – Добре уважайте, бо під лісом напроти середущої Ракової стоїть засідка, а військо пішло на Безміхову.

– Пане Сташку, дуже вам дякую. Думаю, що ще побачимося у кращому часі, – подякував я за ті інформації та за буханець хліба й солонину.

– Мене, певно, вивезуть на захід. Бувайте здорові.

Так і сталося. Його вивезли. Ще восени 1946 року міліція тримала його півроку в арешті. Нікого не видав ні словечком. Одного разу його мати мала великий чиряк в устах на язичку, Сташек прийшов просити за поміч. Я їй поміг дуже просто, але потім пішла слава по всьому селі про «лісового дохтора», люди всюди стали мене просити лікувати їх та рідню. У Раковій ні разу не було «впадки», хоч була не одна криївка, а люди знали про нас. Не раз бував у тутешніх криївках «Рен», «Григор», «Байда».

Переглянули ми криївки в Солонському лісі. У другій знайшов я двох хворих, були дуже слабі. Криївки були селянські, але також вміло замасковані, у добрих місцях. Хворі поїли картопляну зупу, пили чай з овочів. «Скакун» та «Лев» відійшли тієї ночі на Дзвиняч,

а я кілька днів лишився при хворих, бо мої обов'язки щодо них не закінчилися. Вони й далі були моїми хворими, вимагали опіки. Коли по 5 днях трохи віджили на Сташковій солонині, узяв я їх у рейд під совітський кордон. У Дзвиняцьких ярах ще трохи відпочили, а потім перейшли границю, ідучи на Нижанковичі, звідки обидва походили.

Треба було також перевірити, що діється в кущі «Олега». Стежа вернулася без інформації, нікого не зустріли. Повно поляків усякої масти й професії. Друга стежа спіткалася в лісі над Тирявою Волоською з есбістами «Медведем», «Пімстою» і «Словаком». Вони сиділи разом в одному з невиявлених «Сміхуром» бункрів. Розповіли про смерть «Орлика» та «Квітки». Як ВП обступило криївку, «Пімста», напівголий, устиг ще вискочити, але «Орлик» з «Квіткою» залишилися. Відстрілювалися, так що «Орлик» згинув, а другий був поранений. У такому стані військо взяло «Квітку» до Ропенки, де прив'язаний до стовпа, згинув у важких муках. Тимчасом «Пімста» у другій криївці знайшов наших, дістав мундир і міг далі воювати одягненим, як Бог велів.

Стежі «Скакуна» ходили також у II, а навіть III райони. У половині червня група «Скакуна» у складі «Чубатий», «Сливка», «Кавка», «Максим» та кількох інших перейшла за кордон коло Лішоватого. Він мав встановити контакт з тамтешньою УПА. Згинув «Скакун» у бою з НКВД.

IX

Дзвиняцькі криївки лишилися для 3 підпільників: мене, другим був зять Пштура з Ванькової, колишній український поліціант, і стрільця від «Крилача», якого недавно стрінули ми в лісі біля границі. Він отримав рану в бою під Борсуківцями, міг ходити, але довгий марш ще не був йому під силу. Пштурового зятя, якого далі зватиму просто «Пштуром», я взагалі досі не знав. Раненого стрільця по перев'язці залишили ми в криївці, а самі вирішили заново обійти весь V район у пошуках зв'язків та з надією знайти харчі й допомогти стрічним перейти кордон. У лісі над Раковою порозмовляли з добрим знайомим «Медведем». Він та інші боївкарі, що вціліли, показали нам тіла 4 хлопців з куща «Малого», що впали в бою над Раковою.

Між мертвими пізнав я «Каштана» з куреня «Прута», його рани не залишали сумніву, кого маю перед очима. Дістав гранатою. У ямі недалеко від місця смерти ми поховали наших друзів. Тіла накрили, нагортаючи голими руками, землею, листям та галуззям. Потім помолилися за їхні душі. Увечері «Медвідь» відійшов до своїх, якими став тепер командувати «Шумний». Він за всяку ціну старався дістати контакт з іншими районами, розсилав стежі, але без успіху. Ми тоді не знали, якого удару завдала нашій сітці зрада «Вишинського».

З нашим третім другом сталося, мабуть, нещастя, бо раз пішли ми з «Пштуром» на розвідку в якесь село, раптом почули стріли в яру, де він лишився. Як вернулися, його не застали ні мертвого, ні живого. Одного дня пішли ми з «Пштуром» до Ванькової, аби переночувати в криївці його тестя, якого я знав, його син Влодек ходив зі мною до перемиської гімназії, потім став політвиховником одноі з сотень у Бескиді й цілий час там воював. Був уже ранок, по господарстві Пштура вешталися якісь люди, тож чимскоріш до криївки, дуже малої: 120 × 180. Бракувало повітря, тож віко залишилося трохи відхиленим. Уранці почули ми розмови польською мовою. «Пштур» побачив через отвір військо. Рушитися не можна було. І так 3 дні. Без їжі, без повітря, з військом над головою. Можна було здуріти. Одної ночі я вже хотів вискочити й бігти в поле, але «Пштур» притримав.

Як вояки відїхали, рушили ми в ліс від сторони Ропенки. Там випадково знайшли криївку: лави до снання, трохи картоплі, житньої муки. Зразу розмішали її з водою й запхали шлунки. І знову сиділи 3 дні, чекаючи на чийсь прихід, бо сліди вказували на чись недавнє перебування в криївці. Уночі перейшли на Станкову, набиту військом, виявилось, тож звернули на Ракову, до нашої криївки в стайні, де недавно ночував «Лев», «Скакун» та я. Тут з'їли решту сухарів, запили чаєм з сушенини й гарно переспали наступний день. Уночі вийшли. Відкрили криївку, де недавно було 2 хворих, які перейшли зі «Скакуном» на Україну. Застали стрільця з сотні «Крилача», що нам недавно згубився. Був слабкий, тож відразу з'їв кілька печених бараболі з моєї торби. Потім я зварив ще й свою «залізну барабольну порцію», десь з 10 картоплин, і дав йому наїстися. Потім кинув у воду ще й сушених яблук, отримали ми прекрасний компот, яким знову догодили зголоднілому молод-

цеві. По 3 днях такої курації він хоч трохи зміцнів, зміг перейти до Дзвиняцьких ярів, хоч наприкінці дороги вже треба було його тягнути за собою. Проте, як добули ми наші запаси, що склалися з решток картоплі, брукви, бобу й трохи капусти, ячменя й вівса й цілих жорен, то він по кількох днях уже скріпився. Походив з-під Стрия, дуже тужив за родиною, тож однієї ночі, подякувавши за гостину, пішов через кордон на Україну.

А ми вирішили піти в IV район, тягнуло мене в рідні сторони. Була друга половина червня 1947 року, гарне літо, сонячне. Хотілося жити. Біля Борсуківців почули гостру стрілянину, тож звернули вбік. Стрілянина тривала далі, видно, пробивалася якась сотня. У Станковій само виття собак, всюди порожньо. В одній хаті кавалки ззеленого хліба. Умитий у воді, він дуже смакував. День пересиділи в лісі, а через три ночі перейшли Борівницький ліс, спалений Явірник Руський. Коли вже були дуже втомлені, досягли Лубенського лісу. Дорогою з П'яткової на Явірник сунуло військо: колони авт і танкеток. Хотілося відпочити, крім цього, наші чоботи вже злітали з ніг. У лісі нікого не зустріли. Одної ночі, йдучи на Лубенку, почув я голос ударів праником по білизні, хтось прав у потоці. То був старий дядько. Я підійшов, поклав йому руку на рамя, кажу «дядьку...», а в нього якби грім стрілив, так скочив і разом з сорочкою зник у кущах.

У Лубенці сліди по війську, порожні, але й напівпорожні консерви, газети «Польська Збройна», по датах ми пізнали, що ВП стояло тут два дні тому. Прочитали також про «великі бої з УПА» на всьому Закерзонні від Команчі по Грубешів. «Громенко» й «Бурлака», мабуть, пробилися на Словаччину. За кілька днів вночі вже були ми над руськосянським берегом. З Городища обсервували ранком польські села по другім боці Сяну. На польській стороні річки нормально жили люди, ніхто до нікого не стріляв, люди працювали на полях, їздили вози й авта. Інший світ. А сотні наших родин важко мучилися на західніх землях, тисячі дівчат і хлопців марнувало молодість. За тим, хто лишився, убеки, військо й ОРМО ганялися як за стеклими собаками. Ми задумалися: що нам робити? Після виселення воювати вже не мало мети. Сотні розбиті або перейшли на Україну й Захід, сітка зліквідована, база знищена. Уцілілі підпільники ходили в мряці, мов привиди. Нашу землю стоптало польське військо, міліція, польські колоністи йшли хви-

лею, щоб укорінитися і вже ніколи не віддати криваво здобутої землі українцям. Ми її боронили, але не змогли перемогти кільканадцять разів сильнішого противника. Заплакав я гірко на моєму Руському Селі, на страшній руїні. А колись ішов звідси спів аж до Іскані, Солоного, понад Сяном співали до пізньої ночі всі села аж до самого Перемишля. Посяння – то був один спів! Тепер руїна та мовчання. Я подумки перебирав постаті й прізвища, питався в кожного: де ти є? Де ти Богдане Ісканине, де Ти, славний «Рубаче», Іване Гулькевичу, де ви, брати Нагайські? Більшість згинула в боях саме за цю прекрасну землю.

Увечері вирішили перепливти Сян. Вода була велика, крипи не було, тож ми пождали, а на третій день вода опала. Дійшов я до рідної хати за річкою. Темно, нікого не чути. Пішов, отже, до стайні, маючи надію побачити коня й корови. Забувся, що ще в 1944 році забрали їх руські солдати. Вискочив на мене пес, люто гавкнув, але зараз почав лизати по руках і скавучіти. Пізнав! Пізнав! То був наш пес, але тепер уже на чужій службі. У хаті засвітилося, тож у жито. Хтось вийшов на ганок, зайшов до стайні, відізався до пса. То був чужий голос людини, яка зайняла нашу хату й стала мешкати, не питаючи господаря за згоду. Таке право завоювання.

Треба було вертатися на той бік Сяну, але щось стрілило мені до голови, лишилися днювати в збіжжі біля рідної хати. Ніде ні корчика. Настав день. Початок липня. Спека страшна. Жуючи різні трави, аби обдурити спрагу, думав я: чому так міцно той братній народ, поляки, так нас зненавидів? Ще кілька років тому ми жили в згоді. Увечері дійшли над берег. Перейшли Сян убрид, а там добралися в ліс між Руським Селом і Ісканею, пересиділи день в надсянських корчах. Мали з собою трохи картоплі з поля. В одній з цілих криївок трохи поспрятували, уранці спекли картоплі й знову до криївки. Удень ходили лісом люди, тож ми спали, а вночі наносили свіжого чатиння, соломи. Криївка зробилася приємнішою. «Пштур» думав-думав, нарешті видумав зайти до своїх рідних Кашиць. Затримувати його я не міг. Узяв торбу печеної картоплі та ще трохи моркви й брукви. Одного вечора ми гарно попрощалися. Над Сяном я пустив «Пштура» самого. Мав над берегом іти на Кривчу, Крамарівку, а далі – уже й до Кашиць рукою подати. Зустрілись ми аж в 1960 році в Перемишлі.

Тепер був я самісінький. Прикро стало, що «Пштура» нема, бо він був добрий друг. Лісами вернувсь я знову до Дзвиняча. По дорозі зустрічав щораз більше польських селян з-за Сяну, ішли косити збіжжя, залишене нашими людьми, косити трави на луках. З Дзвиняча пішов на Волю Романову оглянути велику криївку в одному яру, зроблену нашими селянами перед виселенням. Плянував залишитися в ній зимувати. Проте на місці ствердив: кепсько замаскована, тож небезпечна.

Несподівано наліз на мене в одному потоці біля Дзвиняча стрілець з куща II району. Називав себе «Хомко». Восени 1946 року був ранений і лікувався в моїй криївці в Семушеві, тепер мав також рану на руці, яку я забандажував у криївці. Кілька днів ходив я по різних яругах, шукаючи наших розбитків. Знайшов кількох, допоміг їм, але траплялися часто й польські жовніри. Одного дня напекли ми торбу бараболі, кілька плячків з муки перемеленої на жорнах, а ввечері з такими запасами перейшли в Ліщовацький ліс, бо жовніри, що тут недавно крутилися могли нам накоїти біди. Засіли в густому гущавнику на кілька днів, але вони щось заблизько нього стали крутитися, нарешті одного вечора польська стежа таки нас побачила. Дістали ми вогонь. Пішли під сам кордон. Протягом дня обсервували прикордонний терен і рух совітських пограничників. Аж тут знову військо. На щастя, випав дощ, то не лізли в гущавники, але довелося рішати: переходимо кордон, маючи надію знайти на тому боці якийсь зв'язок. Як ми переходили, ляляло, як з цебра. Щастя ми за границею не мали. Ще того самого дня наші сліди вистежили совітські пограничники й уже не давали нам спокою. Скрізь було повно червоноармійців і енкаведистів, тому що наші сотні переходили кордон. Дощ був дощукульний, але він нас урятував. Об'їдали ми колоски, часом по садах нагибали яблук, була ще картопля в торбі. Люди були там дуже залякані, мало що вміли про повстанців сказати. Найчастіше радили шукати їх на півдні, у Карпатах. Не занадто нам і вірили – ми були в польських мундирах. Минув тиждень від переходу, а зв'язку й далі нема. Тимчасом сили й здоров'я вже бракувало. Обсіли нас чиряки. Мундири порвані, чоботи протерті. Виглядали ми, як діди. Нарешті звернули в напрямку польського кордону. Великим колом обійшли Лютовиська, і навіть не оглянулися, а вже були по польському боці. Тут було більше лісів, менше людей,

більше війська й ормовців, мало соломи й стирт. Я в Бескиді ніколи ще не був. Доріг ми уникали, ще більше людей, бо польські мешканці були озброєні й часто за нами, двома кістяками, стріляли.

Біля Хмеля перейшли Сян. За Затварницею трапилась нам нагода заповлювати: на поляні паслося кілька лань і олень. Надійшли ми проти вітру. Не почули. Двома стрілами забив я дорослу ланю. Як ми її жалували, яка була гарна, жаль було різати кусниками то молоде звірятко, що так ще хотіло походити, але ми самі вже були до смерти голодні. Кілька кусників з'їли сирими, а решту пекли протягом кількох вечорів у корчах. З'їли ми майже все м'ясо. Додало сил. Прекрасна ланя врятувала нам життя.

Трохи ми відпочили, полікували вкриті міхурями ноги, позашивали мундири. Перейшли річку Ветлинку. Орієнтувались трохи в терені, бо перед переходом кордону знайшов я в Дзвинячі кавалок мапи і то якраз з тієї околиці, де ми тепер були. Хотіли ми дійти до «Хринових» лісів, до Хрищатої. По лісах лежали тіла наших вояків, але живого не зустріли вже ні одного. Більшість з зустрінутих упала в бою: на це вказували сліди. Десять за Тісною знайшли двох наших мертвих вояків. Кинули ми пепешки, бо не мали аmunіції, взяли їхні кріси, стягнули також чоботи. Не було іншої ради, якщо ми й далі хотіли ходити ногами по землі. У ямі в потоці ті вояки знайшли собі вічний спочинок. Присипали землею й камінням, аби дикі звірі не розтягли їхнього білого тіла. Помолившись, пішли ми в напрямку славної Хрищати. Ішли ми та й ішли, вибилися з сили, аж котроїсь ночі, дець перед Команчею присіла нас висока гарячка-трясавиця. На якийсь час тратили ми й притомність. На щастя, поблизу був потік, стали в ньому мочити шматки й робити оклади на голову й груди. Утратили порядок днів і взагалі часу. Лежали в куцах, мабуть, кілька днів. Урятували нас якісь дві жінки, говорили лемківською мовою. Відразу додумалися, хто ми й чого нам треба. Увечері принесли овечого молока й бриндзу. Ми не мали сили їсти. Жінки стали нас годувати, як дітей. По кількох днях прийшли ми до якоїсь сили, могли встати на ноги. Жінки відраджували йти в напрямку Команчі: військо.

Була половина серпня 1947 року. «Хомко» по тій хворобі майже цілком оглух, з одного вуха витекала йому рота. А я розбив об якусь гілляку окуляри, а був короткозорий. Добра була з нас тепер пара!

В одній рамці понад половина скла залишилася, отже, обв'язавши його подвійною ниткою, заткнув до кишені. Носив, і у разі потреби прикладав до ока й так зорив. Рішили ми вернутися в Солонський ліс. Але десь пропала наша мапка, рятував нас тільки компас. Між Тісною й Балигородом перейшли річку Гочевку, оминувши Березку, перейшли Сян коло Бібрки й опинилися нарешті біля Руденки. Мали щастя, не досягла ні одна куля, хоч обстрілювали нас кілька разів. То була розпука – та дорога. У Руденському лісі хотіли відпочити, бо зовсім уже не мали сили. У мене появилася думка самому покінчити з життям, якщо не можна його врятувати, то принаймні не розтягати задовго смерті. Однак перемогла воля, натренована ще під час нашої партизанської війни: треба вижити. На кущах повним повно було чорних ягід. У садах – яблук, грушок, сливок. Набили ми повні дві торби й пішли вночі в ліс над Раковою.

У Солонському лісі почувалися, як удома. Мали надію зустріти когось з кущів або СБ. Хотіли дійти до старої санітарної криївки, але побачили її розваленою, зате цілою була магазинова криївка «Нестора», а в ній трохи підгнилої картоплі, трохи сушеніни, каші, лямпа, стіл. Я трохи побоювався, що «Нестор» лягатиме за використання його запасів, коли вернеться, хоч і знав, що він зі «Старим» пішли після знищення «Тети» на Перемищину. «Хомко» приніс води з потоку, став варити кашу, а я компот з яблук. Без соли і товщу, але страва була гаряча! Наступного дня мочили ми ноги в потоці, лікуючи їх від міхурів з дороги, зшивали мундири й чоботи. Зате чиряків нічим було лікувати, а мали їх повно. Білизну прали в потоці чистою водою, а потім поливали окропом – і все. Воші на нас шаліли. Нарешті «Хомко» знайшов у якійсь пивниці старе відро – це й був вошам кінець; могли ми одяг виварити, а з ним і воші.

Минуло з 7 днів, пішли ми оглядати Солонський ліс. Зустріли в ньому старенького діда, що втік перед виселенням. Він сказав, що вцілілі есбісти та члени куща «Малий», Зенек і інші долучили до якоїсь сотні й пішли на Словаччину. Аж вірити нам не хотілося, бо це означало: ми тут самі. Обійшли цілий ліс – нікого не зустріли. Справді самі. Була друга половина вересня 1947 року. Пішли ми в Дзвиняцький яр. Сягнути рукою – Україна, але не наша, совітська. Прийшовши, наступного дня від самого ранку обсервували ми пограничну полосу від Стефкової по Ліщовате. Ніякого

більшого руху не було видно. Спокій. Наступного ранку в Дзвиняч наїхало кілька возів польських шабрівників. Вивозили все, що було по наших людях.

Пішли ми трохи селами. Одного дня майже посеред білого дня заскочила нас у центрі Середниці, на рівнім терені далеко від лісу, банда озброєних людей. Обстріляли нас. А ми – у ліс. Земля мокра, я не бачу, голодні – як утікати? Поляки погналися за нами, кричали, тож треба було час від часу відстрілюватися. Нарешті крикнув я «Хомці» кинути «консерву», бо вже могло бути погано. Як «консерва» вибухла, погоня залишилася ззаду, так що втекли ми в Ліщовацький ліс, де впали в корчі на краю, не маючи сили й кроку далі ступати. Відпочивши трохи, перейшли трохи далі. Заснули на землі, не мали ми сили розпалити вогню. Аж тепер виявилось, які ми слабкі.

Кілька днів нікуди не виходили з Дзвиняцьких ярів. Варили картоплю, чай. Ночами копали картоплю, збирали яблука по садах. Так до половини жовтня. Однак наше здоров'я вже більше хилилося до назви хвороба, ніж здоров'я, мундири й чоботи – діра на дірі. А зима мала бути гостра. Родини далеко. Журба насіла нам на голови. Одного дня «Хомко» зібрався на щирість і сказав про свою родину десь біля Коросна. Батько українець, згинув на німецькій війні в 1939 році, мати полька, мала жити з бабунею й далі в своїм селі. Якщо до кінця жовтня не буде зв'язку з нашими підпільниками, то «Хомко» піде до родини, може вдасться йому залегалізуватися. Перейшли ми на Волю Володзьку, маючи торбу печеної картоплі, трохи яблук, малий бляшак варити воду. Йшли ми може з тиждень, ночами. Скрізь працювали на наших полях поляки. Коло Володжа хотіли перейти Сян, але наскочило військо. Утекли ми в Грушівський ліс. Криївки тут були виявлені, хоч тут колись «Скала» мав гарну санітарну криївку. Обійшли околицю Грушівки, Яблониці – ніде зв'язку. Тоді попрощалися. «Хомко» пішов шукати родини.

Тієї ж ночі обійшов я Явірник Руський, а потім заглибився в Диялівський ліс. Удень став обсервувати дорогу Явірник – П'яткова. Уночі перейшов до лісу Лубенки, ноги ледве мене тягнули. У старій криївці зробив порядок, наніс нового чатиння, сухої трави й сіна. Можна було жити. Був я вже цілком сам. Знайшов картоплі, трохи брукви й капусти. Уночі вперше від двох

тижнів наварив собі зупи. Так і жив. Була вже половина листопада. Що з собою зробити? Одного разу, переходячи Ісканським лісом біля ісканського мосту над Сяном, побачив, що з польської сторони річки щоденно переїжджає багато возів в обидві сторони. Уранці люди їхали на наш бік на поля, а ввечері верталися на свій, польський. «А може хтось зі знайомих або кривних моєї мами, буде їхати? Їх же не виселяли» – подумав я. Мати ж полькою була. Кілька днів сидів у куцах і обсервував. Одного ранку пізнав на фірманці Яська Дибая з Дубеччини, їхав зі своїм старим батьком на поле над самим Сяном. Їх родина була якимись кривними моєї мами, ми добре зналися.

Скинувши з себе військову блюзу, ремінь, кріса, вийшов до них кущами. Не знав, як зареагують. Якби виявилися нельояльними, то довелось б покінчити стрілом з пістолі, яку заховав у кишеню. Утекти б не втік – не було сили.

– Wujku, Jaśku! – крикнув я, коли їхні коні переходили коло кущів, де сидів.

Вони обернулися, спочатку не пізнали, але потім прибігли.

– Chwała Bogu, Janek, żyjesz!

Ми привіталися й пішли глибше в лози.

– Matka cię już od dawna szuka, – сказав вуйко. – Ojciec wyszedł niedawno z więzienia.

– Zawiadomcie matkę, że żyje i chce potajemnie wrócić do rodziny, bo zimy sam nie przeżyje, – попросив я.

Поділилися зі мною їжею й стали далі орати, а я вернувся в ліс. За два дні мали дати знати мамі про мене. А наступного дня вуйко мав принести ще їсти й старий одяг. Як я це дістав, був на сьомому небі. А ввечері наступного дня помолився Богу, аби дав мені вернутися до мами, до родини.

По кількох днях Дибай поінформували про можливість вертатися додому в найближчий торговий день, коли всюди буде крутитися багато людей. У п'ятницю Ясько з тіткою приїхали, узяли мене на воза й через Іскань, Бахів поїхали на Перемишль. Хоч і як важко було в лісах скриватися, але жаль стало їх покидати, бо були рідні й криво ми за них стільки літ боролися. Від Кунківців почався великий рух фірманок і авт. Минали ми близенько жовнірів і міліціантів. Я був поголений, мав на собі нормальний одяг, проте страх Божий був на мені. Недалеко мосту в Перемишлі я і тітка

зійшли з воза. Біля Головного Двірця спостеріг я, що переді мною іде якийсь офіцер польського війська. На нім гарний мундир, наглянсовані чоботи, задоволена міна... «Вишинський!» – перелетіло подумки. Так, то був він. Уже мав я підійти, зрадивши появи свого, але раптом думка: «Чого в тебе така повна пика?» Відвернувся і якось минув його. Про зраду довідався я аж по роках⁶⁹.

Баштовою горою, звернули в Пельчара, потім Татарську біля Дівочого Інституту. Тут побачив я батька, був згорблений, засушений. Дав мені рукою знак і ми пішли на Знесіння. Тут батько й тітка перейшли за пліт у якийсь город до старої хати. Там чекала на мене мати, батько, сестри Іванка, Ірина, брати Влодек і Генек, дуже зворушена тітка Дибайка, яка не зважала на перемішану історію двох народів і також рідно зі мною привіталася.

Вирішили ми, що буду далі скриватися. Іншого виходу не було, коли хотів я уникнути комуністичного польського «суду», який зважав тільки на те, що я українець, і за це судив би, не за що інше.

X

Уся родина жила тоді в страшній біді. Сестри Іванка, Ірина, а інколи й брат Влодек ходили до школи часто тільки на скромнім зупнім сніданку, бракувало хліба.

Зима 1947 року на 1948 рік видалася дуже гостра. Не було в нас теплої одежі, нічим хату ogrіти, а часом не було на чім і їсти зварити. Усе майно залишилося, загарбане, у Дубеччині. Батько з Влодком не один раз ішли ввечері на станцію збирати розкинене вугілля. Хата була така стара й знищена, що могла її перекинути сильніша буря. Якби не мати, що була полькою, то хтозна чи не пропали б ми, коли ще додав я родині свій тягар. Мати почала судитися за поле, загарбане сусідами в Дубеччині, мала на це право. У 1951 році більшість поля вернулася до нас, але довелося батькові продати його за безцінь.

⁶⁹ «Вишинський» у травні 1947 року зрадив і перейшов на польську сторону, співпрацював з ВП і УБ, м.ін. передав польській стороні структуру ОУН, УПА Закерзонського Краю.

У Перемищині ситуація українців була жахлива⁷⁰. Польська влада загарбала всю нашу землю, громадське й церковне майно, знищила установи, вибила інтелігенцію й свідомих селян, а решту вивезла у різні сторони. Знищено наш віковий доробок. Від часу татарських нападів українці не зазнали такого лиха й знущань, такого грабунку, як після II світової війни від комуністичної польської влади. Часто траплялися випадки, що порядні поляки помагали українцям урятуватися. Наприклад, у 1945 році моїй матері помогли поляки в Дубеччині.

От так і почав я нове життя. Містилося воно в малій нашій хатині, у малій комірчині на горищі. Навколо хати самі кущі й дерева, дикий город. Моє здоров'я було на краю. Найгірше з легенями. Мати приносила від сусідки козяче молоко, варила лен, зілля підбілу, рум'янку й липи. На них я вертався всю зиму до здоров'я. Весною навіть уже виходив у город на свіже повітря. Дуже боліло мені те, що сестри й брат мусять так важко жити й працювати. А я ні в чому не можу їм допомогти, якщо не рахувати шкільних задач для сестер. У школі гуляла червона пропаганда. Сестри ніяк не розуміли, про що їй ідеться, а я пройшов у лісі добрі «екзамени з комунізму».

Так сидів я два роки, хоч як дошкуляло постійне перебування в одній кімнаті. У лісі принаймні можна було собі вільно ходити. А тут сиди й пильнуй, чи хтось тебе не бачить або не чує. Багато тоді я думав. Найстрашніше було усвідомити те, що комуністи позбавили нас нашої землі. Пропало наше Посяння, Лемківщина, Холмщина. Комуністична Польща з москалями уклала прокляту угоду за нашими плечима, щоб нас вигнати, знищити. У нас про згоду на виїзд не питалися, а відомо, що це була наша найдавніша земля й українці ніяк не хотіли її покидати. Ми її боронили, але не вистояли. Подумки збирав я докупи втрати в моєму районі. У квітні 1947 року впав з трьома кур'єрами в Раковій чотовий «Чумак». У Голучкові згинув активний член куща «Олега» Оренчак зі Станкової. Кілька днів пізніше впав цілий кущ «Олега», тобто 5 осіб, а в травні в Солонському лісі поляки виявили при допомозі зрадника «Сміхура» районну криївку, убили заступника

⁷⁰ За деякими даними у Перемишлі після акції «Вісла» залишилося всього лиш 7 українських родин.

провідника «Горя», мого сердечного друга та двох зв'язкових. Цього ж самого року, 21 травня згинув у криївці командир СБ «Орлик» – Степан Куцик, один есбіст був поранений, другий, «Квітка», помер від ран у Ропенці. У червні згинули мої санітарі «Кіт» – Степан Шевчик з Ракової та «Чорний», він також був з цього ж славного села. А скільки ж наших видав «Вишинський»? А жертви з санітарних криївок на Перемищині? А в Бескиді на Хрищатій? Страшні думки про нашу поразку!

У 1949 році батько винайняв щось наче хату: один великий покій з кухнею й спіжаркою, крім цього видержавив одну пивницю і колишній австріяцький бункер, де став тримати корову, свиней і кіз. Разом з ними жив там і доглядав їх також я протягом двох років. Без світла й сонця. Як я тоді тужив за зеленим вільним Солонським лісом! Батьки пробували мене залегалізувати, проте тато довідався від довіреного адвоката, що безпека має мої знімки й розшукує мене. Тож далі сидів я в пивниці, куди раз у день мати або хтось з рідні приносили їсти й пити. Бункри були величезні, міг би я їх досліджувати, як лябіронт, бо залляні водою коридори тягнулися далеко, але всюди були глибокі ями з водою і болотом. Якось впав я до такої ями, не мав світла, утратив зовсім орієнтацію. Якби не кудкудакання курей вранці, то хтозна, як вернувся б назад.

Напочатку 1950 року вийшов з краківської тюрми наш стрико Василь Гнат, людина свідомо, діяльна. Заходив до нас і підтримував мене на дусі. Сам утратив двох синів в нашій війні: Влодка й Славка. В'язниця не змінила стрика: він просив мене допомогти переносити вночі під совітський кордон пачки патріотичної преси з Заходу. Я погодився. Кордон був тоді ближче від Перемишля, ніж потім, коли його пересунуено трохи на схід. Одного разу на домовленім місці застав я пачку ще з попереднього разу. Її ніхто не забрав. Звідтоді перестав я доставляти ту пресу, уважаючи, що щось може статися, що можлива є засідка.

У 1951 році батько купив під Перемишлем зруйнований до фундаментів великий дім з великим городом. Міг це зробити, продавши наше поле на Дубеччині. У пивниці зробив місце для кіз, двох корів, коня й пари поросят. Потім з цегли з розібраних стін батьки побудували собі малу хату, куди перенеслася жити родина, а я мешкав у пивниці зруйнованого дому. Тут було краще, ніж

у бункрі, було місце, де ходити. Працюючи біля худоби, не звертав уваги на повільний плин часу. Ночами міг виходити в сад і дихати вільним повітрям, наче в Солонському лісі.

Так тривало до квітня 1952 року, коли-то приснився мені дивний сон. Я бачив, як ідуть дві «баби». З лица одна була подібна до «Вишинського». От котрась показує на мене рукою й голосно каже по-польському, що за місяць за тим паном прийдуть і його арештують, уже він у те вікно виглядати не буде. Я прокинувся й зразу пригадав собі сон мого друга «Одуда» у «Теті», коли «Сміхур» уже вів на нас убеків. Подібність була така велика, що цього Божого попередження злегковажити я не міг. Обчислив собі, коли мине місяць від дати сну й підготовився до наскоку убеків. Вони й прийшли! Між 20 і 22 травня чекав я на них у кущах біля руїни дому, сам виглядав дуже марно, у руці вила й мотика для праці в полі. Раптом – їдуть два самоходи, один вантажний, другий особовий. Переїхали за нашу хату, але зразу й вернулися, вїхали в нашу браму. З вантажівки випали вояки й розстрільною підступили під дім. Я взяв вила й мотику на рам'я й пішов сміло між них. Долучив до робітників, які йшли до праці на журавецькій станції, та й дійшов до... найближчого лісу. А тимчасом убекі ревідували нашу хату. Попали їм у руки шкільні зошити сестер, де були записані моєю рукою різні вправи з «історії робітничого руху». Убеки запитали де той, хто ті уроки писав. Ніхто не признавався. Убеки нічого більш не знайшли, хоч шукали понад 5 годин. Відтак забрали з собою найслабшу сестру-інвалідку до в'язниці в Ряшеві. З Вроцлава стягнули брата Влодка, бо і в його зошитах було моє письмо. На щастя, убекі, що його та зошити везли до Варшави, стали грати в карти, а в цей час Влодко дістався до моїх-своїх зошитів, дер їх та викидав через вікно.

А я ходжу по лісі й роздумую про ситуацію в хаті. Що там діється? Аж раптом проти мене два лісничі з рушницями. Запитали, що тут роблю, потім чи не маю закурити, нарешті порадили не швендатися лісом. І пішли. А я наближився до хати Ісканина, де скривався вже під час війни перед Гестапо. Проте побачив, що в його хаті господарюють чужі люди. На мить я забув про виселення. Адже по всіх наших хатах господарювали чужі люди! Вернувся у поля. Там працювали якись дві самі жінки. Став їм помагати орати, потім носити мішки з картоплею, так що вояки,

які йшли полями й пильно роззиралися, нічого не запідозрили. Проте я почув з їхньої розмови про великий обшук у Пелля, арешт його дочки. «Кого забрали Ірину чи Іванку?» Жінки увечері стали запрошувати на завтрашню роботу, проте це вже не сиділо мені в голові. «Якщо то Іванка, то чи витримає? Чи не сипне?»

Переночував я в полі, а вранці підійшов під хату стрика Гната, сподіваючись дістати якусь інформацію. Не дістав, бо нікого не було вдома, тож вернувся в ліс. Увечері спробував вдруге. Застав стрика біля худоби. Він розповів про все, що діялося в нас у хаті, нагодував, а потім показав, де спати. Трохи я переचेкав, але потім ще довгі місяці блукав лісами й полями, щоб не попасти убекам в руки, бо вдома вже перебувати не міг. Час від часу бачив рідню. Тільки завдяки їй не покінчив самогубством, коли раз найшла на мене криза й відчай. Здоров'я вже не було здоров'ям, я був самою хворобою, був вимучений до краю. Усі суглоби були запалені, рот у ропі з нелікованих зубів, відновилася хвороба легенів, крутилося в голові. У квітні 1955 року дійшло до того, що я вже більше лежав, ніж ходив, бо не мав сили втриматися на ногах. А лікуватися не було змоги. До попередніх недуг приєдналося вже й серце, пухли ноги, запливали ропою очі, я постійно мав сильну гарячку. Я не здавався, бо був живий. Не міг здатися катам.

Коли був уже останній дзвінок, уряд проголосив загальну амністію, що відносилася навіть до вояків УПА. То було наприкінці квітня 1956 року. Напочатку травня прийшов стрико Гнат і став намовляти зголоситися до перемиської прокуратури. Іншого виходу я вже не мав. Смерть від хворіб або прокуратура. Коли остання дала чесний шанс, я ним скористався. Того ж дня, а то було 8 травня, помившись і поголившись, у новому дешевім робочім вбранні пішов з допомогою батька й стрика на прокуратуру. Як тільки ввійшли за двері, возний і урядники стали питати:

- Peś Polaków zamordował?! Kto cię chował? Kto dawał jeść?
- O tym będę rozmawiał z prokuratorem, – відповів я.

Розмова з ним тривала коротко, не цілу годину, мабуть, бачачи мій стан, воліли, щоб я вмирав поза їхнім будинком. Я був вільний. Правда, я був вільний весь час, ні разу не був рабом у польській в'язниці, так само німецькій чи московській. Тільки ж тепер міг ходити гарними перемиськими вулицями, ні перед ким не скривачуючись.

PROKURATURA POWIATOWA
W PEREMISZLI

Dnia 9 maja 1956
1 Kos22/56

Z a ś w i a d c z e n i e

Dnia 9 maja 1956 r. zgłosił się do tut. Prokuratury
Jan Pełło, s. Mirosława i Leonii s d. Wrona, urodz. 1 wrześn^{ia} 1923 r.
ktory opisał swoją działalność w okresie od wyzwolenia do chwili
obecnej.

W stosunku do wymienionego nie uznane sa potrzebne stosowanie
środka zapobiegającego.

Emil Myszczak
EMIL MYSZCZAK
Prokurator Powiatowy

Kopія посвідки перемиської прокуратури з 9 травня 1956 року про зголошення Івана Пелла

Залишається пояснити, яким способом убеки довідалися в 1952 році про моє перебування в Перемишлі. Отже, комуна хотіла знищити господарство мого батька дуже високими податками. Щоб оборонитися, він вирішив написати до самого президента Берута скаргу. Писати міг тільки я, тож хоч і знав про евентуальну небезпеку, погодився написати, бож був тягарем для всієї родини, на яку тепер прийшла біда. Лист пішов, а з канцелярії президента передали його до Ряшева, бож відносився до ряшівських розпоряджень. Якась копія прийшла й убекам у руки. Порівняли листа з моїми звітами з часу служби в УЧХ. Усе було ясне. Усе було ясне, крім того, що грішний «Тарас» пропав, як у воду кинутий.

Залишається ще одна справа: гаряча подяка. Дякую докторові «Мелодії», докторові «Скалі», фармацевтці Олі Гайдукевич, магістрові Ярославові Совганові – «Нехристові» за фахову допомогу в лікуванні наших ранених і хворих, постачання ліків. Дякую «Оксані» й медсестрам Катрусі з Жогатина, Олі Коштовській-Червінській і «Гелені» з Улюча, а також санітареві «Котові» за жертвенну й відважну працю під час лікування хворих у IV і V районах надрайону «Холодний Яр». Згадую живих і померлих у лісах Закерзоння. Молімся за їхні душі та пам'ятаймо за них. Слава Україні!

Олекса Снігур – «Економ» (*)

Олекса Снігур

Народивсь я першим сином у Степана Снігура в 1921 році. Мати походила з села Верхрати, мала на ім'я Параскевія, дівоче прізвище Шупер. Батько женився, вернувшись з війни 1920 року. Служити почав в австро-угорській армії, попав до російської неволі й перебував на Україні. По жовтневій революції повернув до Австро-Угорщини, де знову його мобілізували та завезли на Чорногору над Адріятик. Коли розпалась Австро-Угорська Монархія, повернув додому й вступив у ряди Української Галицької Армії. У рідному селі Верхраті він став потім господарювати на 5 гектарах землі, дітей прибуло аж до 9-ти, тож батько що кілька років старався прикупити кусник поля або луки, щоб дітвору виживити. Наша хата стояла на присілку Лужки, віддаленому від села 2 кілометри, а до інших хат на присілку десь 200 метрів. Загорода торкала невеликого лісу, недалеко була також залізниця, може зі 100 метрів. Не тільки господарював мій тато, але й широко дивився на світ. Знаючи, яка воно біда неграмотність, зайнявся з кількома іншими господарями будовою школи на присілку Німиця. Цей присілок був посередині між іншими присілками, а було в ньому десь зі 100 хат. Ще перед входом дітей до нової школи наука велася в хаті одного господаря. Учителювала там дочка священика Хомінського. Привозили її три рази в тиждень 3 кілометри із центру села Верхрати. Школу закінчили будувати в 1928 році, коли мені якраз настав нормальний час шкільної науки. Почав я ходити

на ту науку. Школа була одноклясова з чотирма відділами. Ходити треба було аж сім літ.

Почалася польсько-німецька війна. Військові поїзди їхали на Раву, німці збомбардували недалеко від нас міст. Поїзди зупинилися, а четвертого дня надійшло польське військо. Уночі не пішли далі, бо німці їх зупинили, вранці збомбардували поїзди. У деяких була амуніція, були страшенні вибухи, а від них загорілася наша загорода. Як почалася війна, батько все повиносив до лісу, втівав перед вогнем. Коли вже німецькі війська перейшли, рішив принести речі й збіжжя до комори, і все це згоріло. Згоріла стодола, комора і стайня. Тільки хата вціліла, бо крита була черепицею. Залишилася на полі бараболя й капуста – усе наше майно.

Німці відступили. Прийшли більшовики, владу перебрали комуністи, яких трохи в нас і було, хоч не так багато, як у Верхраті, Гораї і на Мриглодах. Вони, нібито щось організуючи, розграбили між себе фільварок. Батько ходив до них просити допомоги, бож було нас у хаті 10 осіб. Як пішов перший раз, отримав фіру соломи й мішок зерна, пішов другий раз, сказали: «Ви маєте багату родину, нехай вона вам і помагає, ми не маємо вже з чого дати». Стали ми жити в великій біді.

Батьки мої мали в селі опінію людей свідомих і відданих справі. Через це та й ще тому, що наша хата була недалеко від лісу частенько заходили до нас підпільники, чи, як ми казали, підпіляки. Часом переховувались з тиждень чи два. Від розмов з ними дійшов я до того, що став помагати в підпільній роботі, яку ОУН мала налагоджену в терені. Моєю функцією було тоді держати зв'язок з іншими селами, переводити наших посланців. Зима з 1939 на 1940 рік була щодо цього досить спокійна, але від весни почалося пожвавлення. На початку лютого матір мого приятеля, члена ОУН, Захара Шупера та його брата з жінкою й малою дитиною більшовики вивезли в Сибір. Шупер пішов у повне підпілля. Скривався наперед у мене, а потім у таких людей, що були кривними з комуністами, а тому й менше підозрілими. Навесні відбулися арешти серед повітового проводу, майже весь повітовий провід більшовики взяли в руки. Після того Захар Шупер став районним провідником, я став зв'язковим не лише з селами, але також з повітовим проводом, очоленим моїм знайомим Мироном Полюгою. Мирона знав ще з Рави Руської, де я вчився перед

війною трохи крою й шиття. Він був мужем сестри мого майстра. У 1938 році був я свідком, як польська поліція Мирона арештувала й вела закутого в кайдани до залізничного двірця, щоб завезти у Львів на Бригідки. Ця подія міцно вплинула на мою свідомість: я вирішив бути таким, як і він, помстити зневажливий арешт, знаючи, що Мирон ніяким злодієм не був і нікому кривди не зробив (він загинув під час переходу фронту в 1941 році на полях Камінки Волоської).

Мало ночей переспав я тієї весни. Дуже часто треба було ввечері кудись іти, вертатись уранці. Приклав голову до подушки, а вже батько, який про мої нічні походи нічого не знав, будив до праці: «Олекса, вставай!» Одного ранку додому не дійшов, довелося влізти до одної стодоли й відсипляти ніч. То було на присілку села Потелича. Нічого нікому не кажучи, я заснув, але по якомусь часі хтось мене натоптав, потім перепросив, а я щось відповів і далі спав. Після обіду мене й ще когось господарі запросили додому обідати. Виявилось, що то спав у них також військовий командир округи «Галайда», рідний брат «Ореста». У 1940 році приходили підпільники з-за кордону, з німецької сторони. Восени цього року до Генеральної Губернії пішов підпільник на псевдо «Медвідь». Вернувся весною наступного року. Ми заприятелювали. Як німці пішли на схід, він, мабуть, став служити в батальйоні «Нахтігаль»¹, бо писав з Білорусі до мене листи. Запам'яталося мені з них одно речення: «Коли б хтось твердив, що німецька культура є вища від нашої, то дуже б помилявся. Бачу це наочно майже щодня».

Від травня 1940 року Шупер уже ходив по селах і організував з наших людей сільські управи у складі війта, секретаря і міліціонера. Така управа мала перебрати владу в випадку політичних змін на наших землях. Щодо терміну війни ще не було певности, але ми знали, що вона спалахне. У деякі села ми ходили удвох. Останнім селом, де встановили нашу управу було село Верхрата. Це відбулося 21 червня 1941 року. Вернулись ми тоді додому й полізли на стрих спати, коли почули: на схід летять літаки. «То війна», – відразу сказав Шупер. Уранці його слова підтвердив Теодор Чіх з Верхрати й Богуш з Дев'ятира, які прийшли на зустріч з нами.

¹ «Нахтігаль» – легіон Дружини Українських Націоналістів, створений у I половині 1941 року з метою взяти участь в антисовітській війні.

Були усміхнені, бо війна означала кінець більшовиків та надію на волю України.

Коло 10-ої години ранку від сторони невеликого лісу прийшов перед хату німець зі зброєю готовою стріляти. Запитався, чи нема десь більшовицького війська. Батько відповів, що нема, але німець справдив у стайні й дав знак своїм. У нас був офіцер і кількох вояків. Зближавсь вечір. Пора лягати спати. Нас 5 мужчин лягло на подвір'ї під шопою. Родичі з дітьми полягали в хаті. Вночі біля 23-ої години офіцер побудив нас усіх і приказав іти в напрямі заходу. Мати моя з двомісячною дитиною ішла попереду. Групою 14 осіб пройшли ми 1000 метрів, аж шість разів роблено ревізію. Говорили, що як знайдуть зброю, то усіх вистріляють. По шостім обшукі йти даліше нам не дозволено. Загнали до пустої хати, почислили і сказали тихо сидіти. Вранці випустили й веліли йти даліше. Ми ішли ще 1500 метрів, аж на присілок Німицю. Тут була лиш одна ревізія. Біля години 14-ої батько відлучився та пішов до хати, щоб дати худобі їсти. Вернувшись, сказав, що всюди спокійно. Чіх з Богушем пішли на Дев'ятир. Зайшли на Лужки, переходили пасовисько, 300 метрів від нашої хати, коли з лісу засвістіли кулі. Обидва впали мертвими. Стріляли німці.

Четвертого дня війни разом з провідником Шупером пішли ми до Рави Руської ладнати сітку організації. Повітовий провідник нещодавно загинув, переходячи фронт. Тимчасовим провідником став Шупер. Почалася підготовка до проголошення незалежності України². До поліції в Раві зголосилося 30 осіб. З лісу привезено військові куфайки й штани, але вночі новоспечені поліціанти самі це добро розібрали, залишилися тільки дві, діра на дірі. Нічого дивного, за більшовиків була вже біда на одяг. Через цей факт Шупер наказав мені їздити по селах і з кожного набирати по двох охочих до поліції, тому що равські вже показали, що вміють. Наступного дня поліція вже була й нічого не згинуло. Зі Львова надіслали нам плякати, де були написи про незалежну Україну. Я зі ще одним хлопцем розвезли по селах повіту, інформуючи заразом, як далі поводитися з ними. Довгожданий день надійшов у неділю

² Після захоплення Львова німцями, ОУН Степана Бандери проголосила в ньому 30 червня 1941 року самостійність української держави, проте створений внаслідок цього акту уряд був незабаром німцями знищений.

30 червня. У всіх церквах заграли дзвони, у Львові проголошено самостійність. Ми в Раві й далі працювали, організували міську управу, Українбанк, залізницю та інші установи. Поволі почала організуватися й німецька адміністрація, Рава стала осідком краю, тобто округи. Ще трохи й провідник наказав не розконспіруватися, хоч по місті й далі могли ми ходити легально. Одним з моїх завдань було зорганізувати книгарню. Хоч нічого про цю справу я не знав, то наказ виконав. Продавцем стала дівчина Галина, яка була членом організації, а книгарня вигідним зв'язковим пунктом, де лишали пошту зв'язкові, відбувалися зустрічі тощо.

У місті зорганізовано торговельну школу, потім курси для старших, на які ходив також і я. У 1942-1943 навчальному році був зорганізований вищий торговельний курс. Його учасниками стали насамперед члени організації: на 32 курсантів тільки 2 були поза нею. З цього курсу двоє друзів пішло потім на старшинський вишкіл УПА в Карпати. У лютому 1944 року став я членом окружного проводу як господарчий референт. Праця була зовсім нова, усього треба було вчитися від початку. Першим завданням було випустити «цеглинки», а гроші з продажу мали піти на потреби організації. Потреби були великі, бо в окрузі вже були організовані дві сотні УПА.

Наприкінці березня мав я неприємний випадок. Вертався з одним приятелем додому, коли задержали нас гестапівці. Проти мене офіцер, проти друга – підофіцер, який зразу й почав обшук. Мені обшук зробив одягнений у цивільне, знайомий з бачення поляк, який надійшов за хвилину після того, як нас затримали. Нічого не знайшли. Дозволили нам піти додому. Не минуло 10 хвилин – хтось стукає в браму, яка, на щастя, була дуже сильна. Це були ті ж самі гестапівці й поляк, видно, нарадилися й вирішили таки взятися нам за шкіру. Ми швидко зібрали матеріяли, чекаючи, що німці кинуть гранату, щоб браму виважити. Стукали й стукали, нарешті забралися геть. Думаю, що без того поляка німці не знали б, хто я і чим займаюся. Наступного дня повідомив провідника про нічний випадок, а по кількох днях одержав доручення йти в підпілля. Провід посилав мене в Угнівщину, де велися бої з поляками, треба було подбати за належну базу для наших вояків, насамперед за медикаменти. Головне: упорядкувати й зінвен-

таризувати все, що було в наших руках. Попрощавшись з батьками, відійшов в Угнівщину 30 березня 1944 року, якраз припадали мої уродини. В Угнівщині стояв відділ командира «Ема»³. Мав важкі бої з німцями, утратив майже 10 стрільців, але потім німці перестали в цьому терені адмініструвати. Виникла на якийсь час перед фронтом свобідна Україна. Від половини квітня можна було по селах ходити серед дня зі зброєю в руках. Люди більше боялися польських нападів, ніж німців.

На початку липня був я вже на півночі села Верхрати. Там стояли два відділи УПА. Зустрів мене курінний командир «Орест». Доідавши, що маю йти на південь, у село Монастирок, попросив провести туди відділ з Холмщини під командою «Білого». Треба було подолати десь 25 кілометрів, проте дорогу знав я добре. За відділом їхало 5 возів табору. Зайшли в Монастирок. Усі розійшлися по квартирах, коли з-під лісу почули ми стріли. За хвилину зв'язковий доповів командирові, що наші постріляли трьох більшовицьких партизанів.

За кілька днів до сусіднього села Улицького надійшов командир «Орест» і два відділи. Я пішов узгіднити з ним потреби відділів. Заразом отримав наказ йти в Угнівщину й організувати транспорт 25 тон муки в Карпати. Мука походила з лігеншафтів. Справа була негайна. Днем дійшов я до дороги Рава Руська – Львів, набитої німецькими автами й мотоциклами. Якось її перейшовши, попався на Камінку, коли недалеко від себе почув стріли з кулеметів. У селі сказали, що дорогою Сокаль – Рава Руська їдуть більшовики, прорвали фронт на Бузі. Чимскоріш вернувся я до Улицького. Командир ще спав. Не хотів вірити, навіть трохи визберав мене, щоб не творити паніки. Ми так переконувалися, коли посипалися стріли. За хвилину стійка привела трьох німців без зброї, які підтвердили мою інформацію. Більшовики вже зайняли Раву й ішли на Немирів. Дорога туди була віддалена від Улицька десь 5 кілометрів. «Орест» відразу підірвав відділ, наказав закопати архів. Уранці відійшли ми в напрямку полігону біля Магерова. Коло 14-ої години зустріли в лісі німців. Сточили з ними бій. Як німці довідалися, що воюють з УПА, а не з більшовицькими

³ «Ем» («Євшан») – Дмитро Пелип, спершу командир сотні, а відтак, у 1944 році, куреня УПА на терені Равського повіту.

партизанами, бій скінчився. По бої з німцями командир наказав мені відвезти фірою двох ранених стрільців і півмільйона злотих до Крехова. Маючи від німців кличку, легко переїхав я лінію фронту. Німецькі вояки дивилися на мою фіру з раненими, як на ненормальних, тому що вони втікали на захід, а ми пхалися більшовикам у руки. Виїхав я на край лісу. У далековиді побачив колону більшовицького війська на дорозі Рава – Львів. Надлетів їхній «кукурузник», обстріляв фіру. Підїхав я під дерево, але літак відлетів. Доїхали ми до Крехова, де ранених перебрали наші люди. Я відійшов до одного господаря, у якого мав перечекати перехід більшовиків. До села увійшла піхота, забрали (радше зрабували) усі коні й тоді відїхали як... кіннота. Мій господар поставив два свої коні в заложеному від сторони стайні засіку. На ціле село залишилися тільки ті коні. У хаті став жити ординанс капітана. Запам'яталися його слова: «Тут буде Польща, так є узгіднено». Я відповідав, що тут є Західня Україна, а не Польща. Проте солдати не зважали на свої слова, що тут Польща й уже наступного дня по приході стали брати молодих українців до своєї армії. Хлопці масово почали проситися до УПА, уважаючи: краще гинути за своє на своїй землі, ніж гинути на чужині за чуже. Охочих було стільки, що не можна їх було всіх прийняти.

Фронт трохи відгримів – на наші відділи насунулася «червона мітла»⁴. «Крук» і «Ем» мали вже тоді свої курені. У Карівських лісах у серпні стався великий бій куреня «Ема» з більшовиками. Курінь окопався на поляні серед лісу. Більшовики наступили вперше десь о 10-ій ранку. Курінь їх відбив, а потім відбивав усі наступи, аж до самого вечора, коли й прорвався через перстень. Скільки впало там більшовиків – ніхто не знає, лиш відомо, що до Рави привезли 27 трун для офіцерів. У знайомих у місті була їх головна квартира, через стіну господар чув такі слова: «Ето лесопильний завод, давай і давай, 20 тисяч и ещо не хватает». Курінь мав 22 убитих.

⁴ «Червона мітла» – популярна назва великих протипартизанських акцій совітського війська у 1944-1945 роках.

Якось тоді йшов я біля Магєрова. Стало дніти. Недалеко ліс, а не знати, чи в ньому наші, чи більшовики. Вирішив перечекаати весь день серед бараболі. Недалеко було село, але з ним невідомо так само, як з лісом. Коло полудня троє людей з села вийшло в'язати гречку. З розмови їхньої довідався, що більшовиків у селі нема. Якесь півгодини пізніше від лісу пролетіла серія з кулемету. Притулився до землі. А там уже почався справжній бій. Увечері зайшов я в село, незабаром туди зайшов і командир «Крук» з куренем. То він воював у лісі. Мав з собою два здобуті на більшовиках самоходи. Разом з відділом пішов я на Камінку – Ператин. Там не було лісів. Стали ми в селі на квартирах. Аж їдуть більшовики двома танками, а за ними піхота. Наші швидко зайняли становища. «Крук» узяв два набой пепанц* і заліг у ямі посеред дороги. Підпустив танки десь на 150 метрів. Два стріли – два танки горять. Солдати вискочили з них і почали втікати, так само піхота, що йшла за танками.

Якраз тоді зустрів я знайомого з часу торговельних курсів у Раві Руській, був уже бунчужним куреня. За його словами, курінний «Крук» був східняком, бувшим лейтенантом Червоної Армії. З деякими труднощами, бо східнякам у Галичині не вірили, провід дав йому командування куренем, який так славно записався потім у історії УПА.

Вертаючи в свої сторони, переходив я новий кордон. Поляки ще його не пильнували, але більшовики вже мали свої застави, а крім цього, шанували границю ще й так, що дуже часто робили за нами облави на польській стороні.

У другій половині серпня ішов я в Угнівщину, зупинився на присілку Павлищі в селі Любича-Князі. Заліз у криївку до знайомого господаря. Вийшов з неї коло полудня. Раптом – облава! Кинувсь утікати разом з хлопцями, що скривалися перед призовом до армії. Бігли полем. Наздогнала мене куля. Кістка в нозі переломилася. Упавши, відразу приклав пістолет до скроні, але тоді пропливло переді мною все життя й виникла думка: «А може видержу?» Заховав пістолю й гранату в землю, а сам перекотився з 10 метрів далі. Більшовики вже добігали до мене. Було їх трьох. Один забандажував ногу, а другий хвалився, що то він попав мене

* Набій пепанц – протитанковий снаряд.

зі снайпера. Потім узяли попід руки й потягли до села. Знайшли при мені тільки військовий хлібак, а в ньому бандаж, більшовики ствердили що «санітаріюш». У селі люди мене не знали і я нікого не знав. Офіцер почав допит. Наперед запитав, де решта бандерівців, я не відповідав, тож почав бити довбешкою до мішання картоплі для свиней по раненій нозі. Нічого не довідавшись, наказав кинути мене на подвір'я, а там немилосердно палило сонце. По якомусь часі я вже жалів своєї думки «видержжу». Треба було стрілити собі в скроню.

Увечері кинули на авто й повезли в Раву до тюрми. Сиділо в келії 18 в'язнів. Уранці енкаведист сказав, щоб завести мене до лікарні. По дорозі, їдучи, просив я води. Змилосердилися конвоїри, пристанули біля одної хати й принесли води напитися. З хати вийшла молода дівчина, знайома. Подивилася й зникла. Директором лікарні був українець Жидяк. Рану засмарував, дав укол нижче коліна, а потім приніс столярську корбу й став вертіти, наче в колоді, примовляючи: «Нічого, козаче, ще будеш добре танцювати на ту ногу». Потім перепхав через ногу дрота й зробив витяг. Лежав я вже кілька днів, аж нарешті з'явився енкаведист. Розмовляв з медсестрою, яка потім стала до мене дуже дбайливою, аж задуже, що стало мені підозрілим. Дві інші східнячки, молодші від неї, може двадцятилітні, теж заприятзнилися зі мною, одна навіть принесла читати заборонену книжку Борщака⁵ *Гетьман Мазепа*. Крім них була ще медсестрою двоюрідна сестра Шупра, Зоя. Стала мене провідувати, довідавшись від дівчини, що зустріла мене в дорозі, моя дівчина Наталка. Приносила молоко й хліб, хоч у них вдома було дуже бідно. Нею повідомив я про себе організацію. Прийшла зв'язкова, а відтак окружна провідниця жіноцтва Галина, добра знайома доктора Жидяка. Я сподівався, що мене викрадуть з лікарні. Підготовка тривала досить довго, але момент вибрали слушний. Як прийшла річниця Жовтневої Революції, увесь персонал пішов на мітинг, а я... на волю. Увечері Зоя Шупер шепнула мені зійти вниз. Позичив я в одного пораненого солдата милиці, одним кінцем витягнув з ноги дрота витягу та й вийшов з залі, що була на поверсі. На коридорі ждала зв'язкова,

⁵ Ілько Борщак – український історик і публіцист, його праця *Мазепа* появилася в 1931 році.

узявши на спину, винесла мене на подвір'я за огорожею лікарні. Спокійно відвезла підводою в село Забір'я.

Десять днів переховувався я під опікою медсестри в stodolі. Більшовики появлялися, проте не облавами. Тимчасом організація підготовлялася перекинути мене лікуватися на Закерзоння. Одного вечора вже сидів я на возі, коли дівчина повідомила про прихід більшовиків у село. Віднесли мене до криївки. Удалося виїхати аж за тиждень. Підїхали ми під кордон. Десь півтора кілометра від нього чотирьох стрільців залишилося зі мною, а фіра завернула. Моя нога була вже досить загоєна, але ходити я не міг. Стрільці несли мене на зміну на сплетених стільцем руках. Так за два кілометри, на яких я два рази зомлів. Біля села Піддубців щасливо перейшли ми кордон. Перебрала мене медсестра «Марійка». Увечері з Піддубців перевезли до Річиці, де примістили в жінки з двома донями-підлітками.

При кінці грудня почав я ставати на ногу, але ходити ще не міг. «Марійка» постійно мазала її якоюсь маззю, масувала. Десь у половині січня 1945 року завезла мене до Ульгівка. Після Йордану – далі на схід. Переїжджали ми через зовсім спалене поляками в 1944 році село Василів. Стирчали самі чорні комини. В Осердові зупинилися. Там у половині березня стала мене моя нога трохи носити. Десь по 20 березня отримав наказ вертатися до Верхрати. Їхав зв'язком. У присілку Любичі, Борисах наші зробили мені переслухання. Три рази писав я історію поранення і перебування в більшовицьких руках. Заступник провідника «Крук», окружний організаційний, не вірив. «Не віриш, то застріль мене й родину!» – я нарешті не витримав і сказав. «Крук» добре знав мене та всю родину, не раз у нас був і спав. Його брат був командиром окружної боївки СБ, обидва були вчителями. Порізному могло зі мною бути, під час допиту випадково довідавсь я про знищення нашим СБ мого шкільного приятеля Теодора Левчишина. На мою думку, то була помилка, Левчишин ніколи з більшовиками не співпрацював. «Крук» сказав: «Він теж не признавався, але як дістав 100 буків, то признався». Допит закінчився тим, що мене звільнили з функції окружного господарчого. Пішов я на тимчасову відпустку. Вернувся з Борисів додому. Був квітень. Став я скриватися вдень в оборозі, хоч було досить холодно надворі, а ввечері приходив у хату. Батьки були раді

і задоволені. Удома сказали, що брат Степан загинув у жовтні 1944 року.

Настала весна, дуже гарна тепла весна. Котрогось дня відвідав мене районний провідник «Заруба»⁶, був моїм знайомим. Запропонував піти до верхратського куща за політвиховника. Пропозицію я прийняв. Це була деградація, але zarazом прояв певного довір'я збоку проводу до мене.

Перед Великоднем 1945 року прийшов я до куща. Було в ньому десь 30 хлопців. Більшість з Верхрати, кількох з Пріся. За кілька днів знову з'явився «Заруба». Розповів про організаційні зміни. На теренах Закерзонського Краю зорганізовано тоді окремих Краєвий Провід, якому підпорядковувалися чотири округи, кожна поділена на райони. Потім виявилось, що недалеко від Верхрати, біля присілка Монастиря замаскувався у лісі бункер Головного Проводу Закерзоння. Нашому верхратському кущеві було вигідно маневрувати, тому що навколо були ліси.

На Великдень на Монастирі зібрався Краєвий Провід, окружний і районний провід. Куш тримав стійку, розуміється, разом з охроною проводу. Тоді пізнав я крайового провідника «Стяга» й окружного провідника «Сталья»⁷. Комендантом СБ у районі був «Борис»⁸, одружений зі сестрою жінки «Заруби».

Одного разу зустрівся я з провідником «Сталем» та окружним провідником СБ, другом «44»⁹. Запитався про свою ситуацію. «Сталь» доручив описати заново свою історію з більшовиками й передати йому. По якомусь часі я знову зустрів їх разом. Поставив питання, як і попереднього разу. Друг «44» тихо сказав «Сталеві»: «Він був у більшовицьких руках». Я вже знав про настанову СБ ніяк не довіряти, а то й нищити всіх, хто мав якийнебудь контакт з більшовиками. «Коли його тамтой лишив, ти тут не маєш нічого до говорення. Уважаю цю справу відкритою», – сказав йому «Сталь», а мені, що ще подумають, а потім вирішать. І вирішили. Десь за тиждень «Сталь» відбув зі мною

⁶ «Заруба» – Теодор Рембіш, провідник V району II округи ОУН на Закерзонні.

⁷ «Сталь» – Дмитро Дзьоба, окружний провідник II району ОУН від січня 1945 по вересень 1946 року.

⁸ Ідеться, мабуть, про Михайла Бориса – «Жана».

⁹ «44» («Шрам») – Василь Фединський, референт СБ II округи ОУН Закерзонського Краю.

розмову. Довідавшись, що моя нога вже досить добра, призначив мене районним господарчим у IV районі II округи.

Треба було перейти трохи на захід. Районовий провід, боївка СБ, куш і відділ командира «Шума»¹⁰ найчастіше знаходилися в лісі біля Люблинця Старого. Прийшовши на місце зустрів свого зверхника, окружного господарчого референта «Корнієнка». Довго обговорював з ним ситуацію, потреби відділів, кушів, боївок, провідників з почотами. Отримав я до помочі одного стрільця з куща, «Степового», походив він з села Лівчі, писався Сухорончак. Був вересень і треба було думати про зиму. Наперед опрацював я інструкцію, як замагазинувати збіжжя і м'ясо, тобто найважливіші харчі. Згідно з нею половину відділи магазинували самі, а половину я давав зберігати провіреним господарям. Друга справа про зиму – одяг. Найчастіше ходив я по хатах та й випрошував чи то кожуха, чи сорочку. Найгірше було з чобітьми. Люди по дві пари чоботів не мали, а останньої не можна було ні в кого взяти. Десь у жовтні почали ми копати зимові криївки. Я зі «Степовим» та ще одним стрільцем робили собі криївку за Лівчею, недалеко від польських теренів. Будова тривала тиждень. Однак, у цій криївці я не зимував, тому що пізно восени окружний провід, мабуть, схваливши мою працю, вирішив перенести мене в II район, у Ярославщину.

Нікого знайомого там не мав, а вже з перших днів мав непорозуміння з районним провідником. Почалося від жартів, а дійшло до поважних розходжень поглядами на різні справи. Базою були Синявські ліси. Там сидів численний, бо десь 50-особовий куш, сотня «Тучі»¹¹, районний провід і районова боївка СБ. Найчастіше заходили ми на присілок Храпи. Там відбувалися й наради про проблеми й ситуацію в районі. Він мав свої особливості. У кущі було багато хлопців з лівого боку Сяну, де поляки вчинили багато мордів. Хлопці хотіли помститися, тим більш, що поляки й далі робили вилазки на правий берег, зрештою мали тут бандитське село В'язівницю і містечко Сіняву. Там були сильні постерунки

¹⁰ «Шум» – Іван Шиманський, командир сотні «Месники 2» в курені Івана Шпонтака – «Залізняка».

¹¹ «Туча» – Михайло Семажин, командир сотні «Месники 3» в курені Івана Шпонтака – «Залізняка».

міліції, крім цього, чи не всі чоловіки мали кіси. На В'язівницю наші робили вже наступ, але село не піддалося. Тож район жив більше польськими нападами, ніж думкою, як пережити зиму. Села були бідні, бо часто рабовані. Тож, щоб здобути м'ясо, куц робив випадки проти поляків, чи, скоріше, їхніх загород, бо до жертв провід не допускав. У селах під Ярославом, трохи багатших, збирали ми одяг, а також і хліб. Найбільше помагав нам Ветлин. Там був куц з сильною самообороною. Кривок не було. Відділ може їх мав, але я про це не знав. Ночували ми в Храпах у хатах, а ще частіше у лісових шаласах. На Йордан 1946 року поляки вбили в селі Дібча 19 осіб. Люди тікали в ліси. Як настала весна, то люди орали й сіяли ночами під охороною відділу.

Запам'яталися мені з цього часу два листи. Один був відповіддю на листа нашої селянки до її сестри в Америці. Сестра з-за океану писала: «Не розумію тебе. Ще вам було мало війни? Чому пишеш, що сидите на возі спаковані й чекаєте нової війни?» Там ніяк не могли зрозуміти, що в нас і далі війна. Другий лист прийшов з Волині до Молодича, звідки виселено на Україну багато людей. Запам'ятав я більш-менш так: «Як нас перевезли через кордон, то зараз розділили. Арештовано (тут прізвища, яких не пам'ятаю – *О.С.*). Родини тих людей забрали окремо. Куди повезли, не знаємо. Нас шість родин завезли на Волинь. Порозкидали по різних пустих хатах. Уночі тут досить страшно. Два дні тому повісили вночі троє людей». Лист дійшов до адресата, хоч була на ньому печатка: «Проверено военной цензурой».

Прийшов Великдень. У лісі під Храпами зійшлися біля провізоричних столів і лав: відділ, боївка, куц та районний провід з почотом. На столі було м'ясо, хліб, навіть по чарчині знайшлося. Уже ми кінчали пригощуватися, як зв'язковий дав знати, що більшовики напали на Храпи й рабують. Провід наказав іти рятувати. До села треба було підступати з 300 метрів сіножатями, де більшовики нас завважили. Почався бій. Один більшовик заляг з кулеметом за бетоною цямриною криниці. Ніяк не можна було його звідти викурити, а вже мали ми 4 убитих і 3 ранених. Командир дав наказ відступати. Наступ не вдався, але більшовики кинули рабувати село. То була, як ми потім довідалися, якась

частина, що верталася з Німеччини. Там награбували всього, кілька разів гнали величезні стада корів, проте хотіли й тут щось взяти за своє.

Великою проблемою було взуття. Часто зустрічав я вояків, які мали «нібивзуття», тому що було в їхніх черевиках усе, крім... підошов; бували й ноги перев'язані шкірою з корів, убитих на м'ясо. Треба було якось із цим справитися. Нагадав я собі угнівських шевців, що робили чоботи на одне копито, правий був такий самий, як і лівий, проте можна було в них ходити. Зголосив провідникові думку зробити й в нас таке шевцювання. Він погодився. Знайшли ми в котромусь відділі стрільця з Угнова, здатного виправляти шкіру й по-їхньому шевцювати. Із ним знайшли ми ще й дві дубові бочки, де потім двоє інших людей почало мочити шкіру на виправу. Біля бочок вирили ми з новим шевцем криївку, почалася праця шевського верстату. Це було в лісі. Аж тут облава. Відділ і куц пішли аж на польські терени, а я з шевцем ні – бережемо бочки зі шкірою. Удалося їх встерегти, з'явилося ще трохи шевців, тож по якомусь часі відділи вже мали сякі-такі черевики. Крім цього, 25 пар послали ми відділові в інший район, проте транспорт попав на засідку. Дорогоцінні черевики ми втратили. У нашому районі при відділі працював також кравецький верстат, який шив мундири з полотна, випрошеного в наших господинь. Улітку вони годилися, проте зима була їм не під силу. Наші стрільці взагалі ходили в жалюгідних мундирах.

Весною 1946 року ще тривало виселювання на Україну. Села при лісах ішли в ліси, де шукали захорони від примусу, а рівнинні, як коло Ярослава, хоч-не-хоч виїжджали, бо не було куди втікати. Після виселення наше життя стало трохи важчим, проте праця йшла далше. Десь на зламі серпня й вересня перенесли мене в I район I округи, де став виконувати свої обов'язки на тому ж самому рівні: районний господарник. Здається, причина була така: давали мене туди, де була потреба. На одній з нарад заступник провідника «Вир» вказав на мене як взірць дбайливости в праці. Мій новий район – це Перемищина. Досі ходив я стежками Равщини, Жовківщини, Любачівщини й Ярославщини. Провідником був друг «Овлур», людина дуже врівноважена, віком біля 40 років. Ми один одного швидко полюбили.

Коляду 1946 року перебув я з провідником у школі в Грушовичах. Був з нами командир «Залізняка»¹² зі своїм почотом, хтось із окружного проводу. Учителька й господині заразом дуже гарно нас приймали. На Різдво ми розійшлись кожен у свою сторону. Я на присілок Нінович Халупки, де жили три доньки священика, наймолодша Ірина була в підпіллі. Застав я «Вира», який дружив з Іриною. Досить довго ми розмовляли на різні теми, але запам'яталося мені от що: «Ми знаємо, що ми не переможемо, але боротьбу треба вести, доки дасться. Це наш капітал на міжнародньому форумі. Кінець наш буде приблизно такий: частина згине в боротьбі, частина передереться на Захід, а частина піде по тюрмах».

Весна. Сніг зійшов зовсім, коли з одним другом зайшли ми під село Торки. У село не заходили. Над Сяном жив один знайомий господар-поляк. У його господарстві ми й заночували. Потім, попросивши хліба, пішли над Сян, але в лози вже не йшли, бо поляки навчилися у них шукати, тож вибрали собі долик десь 50 метрів від них і в ньому залягли. З Карпат чулися тоді великі вибухи, що доходили аж до нас. Там уже почалося виселення, про яке ми ще не знали. Наступного дня, сидючи в нашій ямці, побачили в далековиді, як від Радимна дорогою на Краківець тягне польське військо. Ішло з малими перервами два дні. Військо перейшло. Бою не було чути. На четвертий день вирішили ми вибратися на Ярославщину. Нічю почали йти, але ніч наприкінці квітня коротка. Вийшло так, що вранці не було лісу під боком, де переднювати. Недалеко було село Лази, тож вирішили відпочити в одного господаря в хаті на краю села. Стукаю, але вперше від трьох років хтось не хоче нас впустити до дому. Як погорозив я, що виб'ємо вікна, господар відчинив, але сказав, що зараз виходить з дому. «Ідїть, зголосїть про нас, але нас живими не візьмуть, а ваше господарство піде з димом», – відповів я. Устала жінка. «Пане, я вас знаю, ви брат Катрусї, що вчилась у Львові», – сказала. Я признавсь. Та жінка також училась там і бачила, як я довозив часом сестрі харчі. Чоловік заспокоївся. Знайшлася досить добра їжа. У столоді пересиділи до вечора, коли, узявши ще й трохи хліба,

¹² «Залізняка» – Іван Шпонтак, командир 27 Тактичного Відтинку УПА «Бастіон» в Закерзонському Краю, шеф штабу VI Военної Округи УПА «Сян», курінний.

пішли далі. Щасливо дійшли до Соб'ятини. Звідси був мій теперішній товариш, з цього села походив також провідник з II району «Жан». Соб'ятин ще не був виселений, але Маковисько й інші вже поїхали на західні землі. Зупинились ми тут довше. Десь два тижні тривала така процедура: ніч сидимо в селі, вранці, узявши півлітрову пляшку води, переходимо на лівий, польський, берег Сяну, щоб перечекати тихенько день, а ввечері знову до села. Так робило десь 25 хлопців соб'ятинських та з сусідніх сіл. Зв'язку ніякого ми не мали, не було відомо, що робити. Правда, я був членом проводу, але не з того району, в якому тепер був, тож не брав ніякого слова.

Нарешті вирішив вертатися в рідне село Верхрату. Відстань: десь 70 кілометрів. З відбезпеченою пепешею почав іти полями, далеко від дороги. Першої ночі минув з правого боку Любачів. Минув ще й Нове Село, коли почало світати. Знайшовши гущавник, трохи приліг. Мабуть, і заснув. З'їв трохи хліба. Захотілося пити. Всюди спокійно. Під вечір дійшов до дороги, де були малі калабані після недавнього дощу. Через хустину напивсь я води.

Ідучи далі, добрався до залізниці Рава – Любачів. Щоб не лізти на совітську границю, узяв управо й вийшов на границю Дев'ятира й Верхрати. Додому залишилося вже мало. У ліси не хотілося йти. Могли в них бути поляки, тож вибрав собі досить густий кущ на гірці між селами. У далековиді добре було видно верхратський присілок Лужки та дев'ятирську Долину. На Лужках побачив я, як перебігають подвір'ями коти й собаки, вітер колисав дверми й вікнами в порожніх хатах. Горло стиснулося від жалю. Пригадалася пісня Ірини з Нінович:

*Сім літ війна не кінчиться,
Ніхто не вертає з війни...
Усі вікна забиті дошками,
Кругом бур'яном заросло.*

Та й потекли сльози. «Що робити з собою? Де дітись?» В селі Дев'ятирі на Долині побачив я одну знайому родину. Як стемніло, підійшов до хати. Зустрів знайому дівчину. Злякалася, побачивши мене, сказала, що лиш нині немає в них війська, а так, то сиділи всі дні й ночі, чекаючи, аж прийдуть партизани. Їх родини навмисне не виселили, бо хата стояла на скраю лісу, думали, що наші будуть

підходити, а тоді будуть їх вистрілювати, як зайців. Проте ніхто, крім мене, не заходив. Більш нічого дівчина не знала.

Постановив я дійти до криївки, вибраної мною й братом у яру біля рідної хати. Доходячи, наліз на двоюрідного брата Михайла й стрільця «Мака». Вони також не знали, що діється, яка ситуація з нашими відділами й всією рештою. Стали жити в малій криївці, що ледь ставала на трьох. Хліб, принесений від дівчини з Долини, дав прожити три дні, а далі треба було думку думати. «Мак» пригадав собі про замагазинований горщик м'яса й горщик сухарів. Пішли й принесли. Малі горшки, дволітрові, а сухарі зацвіли. Зате м'ясо було мариноване, свіженьке. Їли його з сухарями, обтерши їх від сантиметрового грибу об маринарку. Проте ж і це скінчилося. Навколо було спокійно, почали нишпорити по хатніх пивницях за бараболею. Ніде її не знайшли, зате ж на подвір'ї Кузьмовича була яблунька, а на ній зелені ще, наприкінці травня, яблучка. Малі, кислі, але шлунок можна було ними забити. Об'їли ми цю яблуньку всю. Стало на два тижні, бо рясенька була. Правда, животи роздувались, але ми не захворіли. Далі журимося.

Якось ішли полем мого батька. Я нахилився, розгріб один горбочок – бараболина! Як лісковий горіх, але ж є! Увечері взяли горшка, набили його бараболею й без соли зварили в Кузьмовичевій хаті. Це вже була половина червня, а теплу страву їли вперше від двох місяців. Цією бараболею-американкою, що скоро доспіває, жили ми до 28 серпня 1947 року. Стали думати, що робити. Час-від-часу бачили заграви. То горіли наші села. Але тут, під совітським кордоном, було спокійно. «Мак» радив іти на Україну, у мене була думка йти на Пруси за своїми людьми, а потім перезимувавши в них, вирушити на Захід, у Німеччину.

Два тижні так ми говорили, аж нарешті зійшлись на моїй думці. Зайшов я тоді до Шупера, провідникового брата, що вернувся з Сибіру до Дев'ятира, щоб дав нам трохи сухарів. Разом з жінкою підготували їх три кілограми, слоїк масла й 500 злотих на дорогу за нашими людьми.

На свято Божої Матері, 28 серпня, помолившись, пішли ми. Ішли ніччю. Перший день пересиділи в гущавині вже на польських теренах. На третій день купили в сільській крамниці фізичну мапу Польщі. Наша військова мапа сягала тільки до Томашева. Ішли понад Вепром. В одному місці поклали в порожній слоїк записку

про те, що сюдою проходили три вояки УПА, які воювали за самостійну Україну. Думалося, що хтось колись це знайде. Над річкою знайшли малі човни. Відірвавши одного від паля, попливли, хоч ні один з нас плавати не вмів. На мості залізничної лінії Люблин – Холм стійка згори запитала, хто ми. Відповівши, що вибралися на прохід, спокійно попливли далі. Однак потім напорилися на пеньок. Не можна було човна з нього стягнути. Помучившись з годину, впоралися, але далі почули шум води. Може був це млин, так що добили до берега й далі пішли пішки. Минули Луків і Сільці. Дійшли до Малкіні. Запас сухарів скінчився. Один день нічого не їли. Вирішили зайти до одної хати на вечерю. Люди зорієнтувалися, що ми партизани, але гадали – польські, тож прийняли привітно. Поінформували нас, як перепливати Буг поромом. Дійшли ми до Нарви-річки. Живилися бруквою з городів. Нарву перейшли з тичиною в руках. Минули колишню польську границю з Прусами. Відразу відкрився новий краєвид, великі будинки, асфальтовані, або вибиті гарною бруківкою дороги, обсажені великими липами. Прямували ми на Ольштин. Стали менш обережними, думаючи, що ці терени ще не так густо залюднені, як щиро польські. Днювали в лісі. Я хотів дійти до Доброго Міста, що біля Лідзбарка Вармінського (не зовсім біля), але одного разу «Мак» знайшов місцевість Нове Місто, що коло Лідзбарка. Стали ми сперечатися, до якого міста йти, нарешті я погодився піти за «Маком», на захід. Знову вийшли на польські терени, біля місцевости Дзялдово. Тут я кажу: «Ми заблудили». «Мак» і Михайло погодилися й ми звернули на Ольштин. Біля села Тужа Велика побачили невеликий простір укритий кущами, де вирішили переднювати. Коло полудня вийшла у цей куток садівничка з дітьми. Побачила нас. Як звечоріло, пішли ми в село, замість, як колись, обминути його з котрогось боку. Тепер були ми менш обережні. Виявилось, у селі є постерунок міліції. Як ми переходили один з міліціантів запросив зайти на постерунок. Ми давай утікати. Тоді вибігли інші міліціанти й почали за нами стріляти. «Мак» мав «калашнікова», ми по пістолі. Я вистрілив тільки через плече, щоб налякати, проте один з міліціантів не злякався й, догнавши мене, сильно вдарив прикладом у голову. Я впав. Не знав, що з іншими нашими. Міліціанти міцно мене побили, зокрема по голові. Стікав я кров'ю. Так окривавленого

міліціанти повезли на УБ до Дзялдова. Звідси негайно до лікарні. Це було ввечері. Сказали: „Przywieźliśmy bandytę”. Однак у «бандита» був на шиї медалик, тож медсестра-монахиня запиталася, чи не хочу священника висповідатися. Я підтакнув головою. Рано прийшов священник, я показав рукою, що не можу говорити. Тож він витягнув картку, написав літери й вказував по літерах слова. Десь годину пізніше прийшли убовці. Я не відповідав на їхні питання. Як лікар удруге перебандажував голову, убовці могли взяти мене до себе, тому що рани були неглибокі.

Уранці я знову нічого не їв. Принагідно почув розмову: „Wyło ich trzech. Jeden zabity, jeden uciekł, a tego złapali”. Тоді запрацював мій мозок, як складати зізнання. Обідати не обідав. Убовець наказав жінці годувати мене молоком, як малу дитину. За другою ложечкою я захлинувся й промовив. Убовець дуже зрадив. На допиті я признався до УПА. Сказав, що йшли за нашими виселеними людьми. Щодо моєї приналежності: стрілець з відділу «Крука». Слідчий офіцер нічого про УПА не знав, не міг повірити, що ми не отримували жолду.

По двох днях привели мене до дзялдівської в'язниці. „Tyłko go nie bijcie”, – сказав убовець в'язням у келії, але комендантові моргнув, мовляв, добре йому дайте. Проте виявилось, що комендант працював в війну у Німеччині, зустрічався з українками й був про українців доброї гадки. Тож ніхто мене ні разу не вдарив, а радше всі співчували. Від 26 вересня, коли мене зловили, минуло вже трохи часу. Надійшла неділя, час писати листи. Дали олівця та картку паперу. Вирішив я писати на Україну до сестри Катрусі, зрештою, думав, що лист скоріше піде до акт, ніж до неї. Проте потім виявилось, що лист дійшов. Катруся здогадалася, від кого він, бо я обережно писав, і подала мою адресу рідні.

На жаль, у Дзялдові ніхто вже мене не застав – вивезли до Кракова. Коли інші клалися спати, мене викликав стражник і всадив до карцеру і став бити кием, не кажучи ні слова. Це було краківське привітання. Биття тривало до ранішнього апелю. Наступного дня прийшов новий стражник. Побачивши мене, наказав іти до лазні вмитися і випрати одяг. Вода в ванні почервоніла. Потім стражник узяв мене на портерку, спитав за фах, а довідавшись, що кравцюю, попросив поладнати йому шинель. Віддячився половиною своєї канапки.

Слідство тривало тільки два дні. „Po co dawać do Jaworzna? On i tak się przyznaje, to lepiej tam, na miejsce”, – почув я після слідства. «На місце» – то була Варшава, будинок УБ на Празі. У високій келії 25 осіб на триповерхових причах. Комендант келії привітав мене так: „Myślę, że będziesz z nami, a nie z tymi co na górze?” Я відповів: „Panie komendancie, ja bolszewików poznałem 5 lat wcześniej od pana”. Це сподобалося. Зразу мене нагодували й показали місце, де спати. Усі в’язні були поляки, віднеслися до мене дуже гарно. Сидів я у Варшаві понад два тижні. Нарешті завезли мене прямо до Томашева Люблинського. Укинули на УБ. У підвалі на стінах видряпані прізвища й псевда наших людей, був дехто й з боївки. Між 12 в’язнями було двоє українців: Фарійон із Угнова, що його батько загинув у наших рядах від вибуху гранати та Осип, прізвища його не пригадую собі, з Люблинця. Працював у технічному звені. Його зловили без зброї, дали чистити знайде-ного кріса, а потім за цього кріса й судили. Він не признавався, називав себе поляком, але коли вночі ми молилися, я побачив: Осип хреститься по-нашому. Тож шепнув йому на вухо хреститься по-польському. Через це обидва молоді хлопці мали до мене довір’я. Фарійон став розповідати, як визволили провідника «Стяга» з Томашева, але по описі я зорієнтувався, що це був радше «Дальнич»¹³. Нещодавно розстріляли дві групи наших: у одній 34, а в другій 27 хлопців.

На слідстві я й далі тримався свого зміненого прізвища й Любичі-Святої як місця народження. Я знав, що Святъ спалена й ні в кого буде провирити, чи кажу правду. Наприкінці жовтня 40 вояків бере мене показувати їм наші бункри. Біля Німиці знайшов я одну виміновану криївку, назвав її бункром. Мені повірили й відвезли назад до Томашева. Питали про «Стяга». На щастя, слідчий сам до себе сказав: „Tyś za głupi, żeby go znać”.

Разом з Осипом 15 грудня повезли нас до Люблина на замок. У замковій башті було нас стільки, що не можна було повернутися. Один на однім спали ми з місяць. Потім розкинули по залах. У моїй було 160 чоловік. Зустрів з 10 знайомих, між іншим Дмитра Терешка з Верхрати. Найбільш подружив, проте, з холмщакон

¹³ «Дальнич» – Петро Федорів, референт Служби Безпеки ОУН на Закерзонні.

Іваном Новосадам¹⁴. Він був у відділі, що я переводив його 25 кілометрів. Друзі порадили мені заперечити всі дотеперішні зізнання.

Настав 1948 рік. При кінці березня мав розмову з прокурором. За два місяці суд. Мало я знав, як суд виглядає. Відомо мені тільки те, що засуджені можуть мати накінець промову. До неї дуже я підготувався, хочаби сказати всю правду про УПА. Хай люди знають. Але ж як я розчарувався, як до суду прийшлося: у залі за столом суддя, два лавники, за другим столом секретар. Нікого більше, нікому промови слухати. Я заперечив усі дотеперішні зізнання, сказав, що їхав собі от так Прусами, не потрапив у той Лідзбарк, що треба. В половині того зізнання підійшов якийсь чоловік і шепнув дати йому акт звинувачення, бо він мій оборонець. Дістав я 15 років. Звичайно, не за приналежність до УПА, дістав я за пістолет 10 років, а за стріл до міліціанта 5 років, разом присуд 15 років. У Любліні перебував я ще до половини серпня, а решту, до січня 1955 року – у в'язниці в Голеневі.

¹⁴ Ідеться про Івана Новосада – «Стецька», вояка УПА з куреня «Ягоди», згодом «Беркута». Його спогади появились в I томі *Закерзоння* в 1994 році.

Іван Старух

– «Грім»

Семушева була свідомим селом. Багато хлопців було в Січових Стрільцях¹, між іншим, Михайло Хамуляк. Найактивнішою людиною був Мазурчик Петро. Він організував молодь, робив театральні вистави, усякі збори. Поліція кілька разів закривала його до арешту. Люди мали радіо, слухали вістей і знали, що у світі діється.

У моєму селі Семушевій було всього п'ять польських родин: Войнаровський, дві родини Грабовських, Янушак, Малаховський. Як було виселення в 1947 році, дві останні родини залишилися в селі, а решта виїхала разом з нашими на західні землі, тому що вони дуже слабо по-польському говорили й більше трималися українського, ніж польського. Жили в нас також три жидівські родини. Ми звали їх Йосько, Файга і Мехель. Німці в 1943 році забрали їх у лагерь.

Якось перед самою війною поляки хотіли забрати нам церкву в Кузьміні. Усі люди з нашого села полетіли боронити. Між ними і я. З поляками ми побилися, але відігнали їх. Приїхала поліція, обступила село. Арештувала десь 15 осіб, проте нічого не могли доказати на суді й вони вернулися назад непокараними.

Я був молодий хлопець, але завжди цікавився розмовами старших. Вони зі своїх сходин мене не відганяли. Потім, коли вже треба було вибирати свій шлях, мене не відсунули, бо «забагато знаю». Таким молодим, як і я, був ще Яцишин Осип, що потім мав

¹ Січові Стрільці – одна з добірних регулярних формацій збройних сил ЗУНР, існувала в 1917-1920 роках.

псевдо «Жук» і був у боївці. Старші хлопці Мазурчик Петро, Яцишин Іван, Старух Іван мали тоді вже добре понад 20 років, на них спиралася наша клітина ОУН. Восени 1943 року мене запрягли. Це відбулося в мене вдома. Хлопці прийшли зі зброєю: німецьким «емпі». На нього я поклав руку, другу підніс догори, а потім вимовив слова присяги. Відтоді був я легальним членом усіх дальших сходин.

Наближався фронт. Дійшла до нас вістка про наші відділи, що мали незадовго прийти. Ми хотіли зорганізувати їм гідне прийняття, але сталася несподівана пригода: замість наших прийшли більшовицькі партизани, москалі. Ми їх як треба не розпізнали й вийшли вітати, узявши за своїх. Цим себе й виявили. Більшовики відразу за нас взялися, арештували й передали НКВД Яцишина, Старуха, Мазурчика, Скочипця, Швайника Михайла та ще одного. Про мене не довідалися, бо люди не знали, що я, такий молодий, уже в партизанці. Крім Яцишина й Скочипця всі вони загинули десь на Воркуті.

Перейшов фронт. Організація мала великі втрати. Якось під зиму було, коли прийшли в наш терен провідники. Один з них мав псевдонім «Залізняк». З ним прийшов зі сходу також наш Микола Яцишин й став організувати відділ. Стягав насамперед тих, хто мав зброю. Першим пішов Мазурчик Петро, що потім як «Богун» був у нас кушевим провідником. За ним пішов і я, узявши собі псевдонім «Дуб». Пішли також Андрусечко, Кузьма, Войнаровський Станислав, «Воробель»-«Лев». Ми мали вже збудовану криївку й знали трохи засади військової справи. Учив нас «Чумак», який був у поліції (потім загинув у криниці в Раковій).

У 1945 році з'явився в нашому терені «Хрін» з малим відділом. Стояв біля Брижави й Доброї Шляхетської. Я трохи служив у нього. «Хрін» охороняв наших людей перед нападами поляків з-за Сяну. Навесні цього ж 1945 року прийшов в нашу околицю сотенний «Ворон»². Я не був з відділом «Хріна» зв'язаний надобре. Він мав переходити на південь, а я залишився в наших сторонах, щоб ввійти в склад чоти, з якої «Ворон» потім зробив регулярну

² «Ворон» («Беркут») – Володимир Сорочак, уже влітку 1944 року почав організувати сотню УПА в околиці села Вислік Великий, неподалік від Явірника. Навесні 1945 року рішенням командування УПА його сотня була розпущена.

сотню. Були повні чотири чоти. Я служив у «Чумака». Однак сотня «Ворона» довго не існувала: її розв'язали, а стрільців порозділяли по різних відділах. Частина пішла до «Бурлаки», частина до «Ластівки», «Яра» й «Громенка». Проте ще до цього моменту мали ми кілька сутічок. Боронили людей перед виселенням на Україну. Між Тирявою Сільною й Семушевою, зробивши засідку біля потоку, відбили ми людей з Тиряви. Коли дорогою надійшли люди під військовим конвоем, ми почали бити по війську. Жовніри швидко розбіглися, а люди, побачивши таку справу, також розбіглися.

На Різдво з 1945 на 1946 рік сотня стояла на Долинах. Разом з кількома іншими стрільцями пішов я на розвідку. При скрутах дороги, на самій майже горі, були дві хати. Зайшли ми до них щось з'їсти, присіли. Скочипець і якийсь волиняк раптом побачили польську боївку. Дістали ми стріли, але швидко перескочили на стайню й там залягли. Поляки почали серіями дірявити хату. Довго лежати не можна було. Пустили ми серії і вискочили надвір. Нікого не поранили, але треба було якнайшвидше відстати від поляків, що погналися за нами. Утікали ми Солоним³, горою. Утікали з 10 кілометрів. У Тиряві Сільній затрималися. Я пішов до кузенки на присілок Печернява, де проспав ніч. Уранці захотілося вийти за потребою. Вийшов в сорочці, без зброї. Аж тут стріли: поляки слідами прийшли аж до Тиряви. Я швидко вернувся, узяв плаща й карабін. Шукаю, куди втікати. Коло хат, де спали Скочипець і волиняк, теж почалася стрілянина. Пішов я в поле. Посипалися вслід серії з трьох автоматів, сніг, зриваний кулями, запорпував мені очі, але ні одна не зачепила білого тіла, хоч то було чисте поле. У лісі вже не могли мене досягти. Заліг і став дивитися. Поляки в селі хотіли підступити до хати зі Скочипцем і волиняком, але ті їх не підпускали. Нарешті наші вискочили в ліс. На полі Скочипець дістав по ногах. Волиняк його відстрілював, а той повз на руках до лісу, бо був від нього вже близько. Доповз, дотягнувся. Але поляки за ним, хотіли їх узяти живими. Волиняк не мав набоїв, а ті вже руками ловили, одного ударив торбою, бо так близько підійшов. Поляк упав, волиняк його прикінчив і забрав зброю. Пустив серію, поляки відступили. Він утік, відтягнувши поляків на

³ Солоний, Солоне – гірський масив на північний-схід від міста Сянока.

себе, а Скочипець цілу ніч повз на руках до села. Два кілометри. Дійшов до свого власного дому. Потім пішов до нашої шпитальки, але виликувати відмороження вже не міг. Помер.

А я без онучок. «Відморожу собі ноги», – подумав і вирішив іти до криївки. Знав одну недалеко, бо сам її будував. Як ввійшов, лікар «Тарас»⁴ кинувся до мене.

– Що ви тут робите?! Звідки ви знаєте про криївку?! – крикнув, знаючи чого кричить.

– Я знаю, бо її будував, – відповів я спокійно.

Це його заспокоїло, сховав пістолета, якого вже тримав у руці. У криївці були ранені, а за мною могло йти військо. Я про все розповів. «Тарас» повірив, тим більше, коли вранці привезли Скочипця. Криївка була в лісі між польським селом Лішна, Віськами й Семушевою.

Від «Ворона» був я перенесений до сотні «Яра». У нього знав я чотого «Сукатого» (згинув у Тиряві Волоській).

Мали ми збірку куреня «Байди» над Липою. Прийшов сам курінний: ідете за Сян спалити польське село. То було якесь польське село напроти Улюча. Мали ми його спалити через те, що поляки нападали на наших людей і все рабували.

Підходячи до села, застав я на мості малого хлопчину. Він заляг з дегтярем проти нас, але... заснув. Другий коло нього, з крісом, теж заснув. Я щось їм крикнув понад вухами. Позривалися, але кулемета й кріса вже тримав я, не вони.

– Усіекаїсіе! – крикнув, хлопці щосили полетіли до села.

А село мало самооборону. Вона не могла протиставитися нашій силі. Почали стріляти. Двох поляків згинуло. Наші село здобули й підпалили.

Якось тоді прийшов до сотні мій кузен. Просто з робіт з Німеччини. Був він дуже делікатний, але наперся йти, не міг його відмовити. І Швайлик Іван став стрільцем. Обрав собі псевдонім «Тріска». Його доля була нещаслива. Одного разу був я посланий з інформацією до боївки. Вертаючись, спіткав сотню біля Тростянця в лісі. Трохи поговорив з «Тріскою» під час маршу. Недовго, бо

⁴ «Тарас» – Іван Пелльо, районний референт УЧХ у IV районі надрайону «Холодний Яр», від літа 1946 року районний референт УЧХ у V районі цього ж надрайону. Його спогади публікуються в оцьому ж томі.

стежа донесла стрілами про підхід війська проти нас. Прийшов наказ зробити розстрільну.

– Ти перший раз у бою, – сказав я «Трісці». – Дивися, що я буду робити і сам роби те саме.

– Добре, буду дивитися.

У бою вийшло якомсь так, що «Яр» вивів три чоти, а наша залишилася. Поляки почали нас обступати на малій поляні. Скинули ми міни (сотня мала щось мінувати), бо відомо, яка то небезпека.

– Хлопці мусимо якомсь тікати, бо нас усіх тут вирубають! – крикнув я до своїх.

Дивлюся: поляк лягає за колоду, кладе на ній кулемета. Як потягнув – наших дев'ятьох упало. «Тріска» дістав по ногах. Я відвернувся до нього, хотів щось сказати, але поляк потягнув другий раз, і мозок брата полетів на мене. Ранені кричали: «Добийте мене! Добийте мене!» Ті, що пережили ті дві серії, підірвалися й перескочили через поляків, решта зісталася. Жовніри кількох важко ранених добили, кількох передали руським, а руські зробили їм суд і посадили в Сибір.

Як вийшов я з тієї поляни живим, перенесли мене до боївки. Комендантом її був «Гордій», а провідником «Орлик». Боїварі: «Залізник», «Жук», «Медвідь», «Пімста», «Прут» та інші. Комендант захворів потім на ноги. Вилизувався у мого батька, який був перед війною ветеринаром і трохи знався на ліках. Потім «Гордій» утік, згинув також «Орлик», по ньому настав провідник «Аркадій».

Я був призначений розвідником. Безпосередньо підлягав «Євгенові» (Іван Оренчак зі Станкової). Ми трималися завжди разом, мали виявляти сексотів і інформувати про них боївку. Формально належали до боївки, але діяли вдвох. Виявили ми дуже небезпечного сексота з Семушевої. Військо дало йому фотоапарат. Зробив ним кілька знімків, бо він мав нашу довіру, ми часто заходили до нього як до свого. Випадково ми довідалися про зустріч цього поляка з кимось з-поза села. Почалася наша праця. Досить довго ми його обсервували, а коли все виявилось правдою, був виданий боївці. Його знімки потім використовувало проти нас УБ.

Раз «Євген» сказав: підемо до Голучкова. Була зима з 1946 на 1947 рік. Справа не була службова, тож я відмовився. Пішов з ним мій земляк Яцишин Микола, що вернувся зі Сходу. Минуло трохи

часу. Почув я серії. Потім я довідався, що сталося. Налізши на стріли, «Євген» з Миколою скрилися в одного поляка. Військо хату обступило. Наші видерлися на горище, але поляки підпалили дах. Як стало припікати, наші вискочили. «Євген» дістав серію на подвір'ї, але стріли не були смертельні. Він добився сам. Микола трохи далі відбіг, скочив до одного поляка в пивницю. Той поляк доніс. Військо стало навколо пивниці. Микола не хотів віддатися живим. Стрелив сам до себе. Люди похоронили їх на цвинтарі в Семушевій.

Втрат було більше. Між Пилою і Крецовом згинув другий мій друг: Стеник з Перодор, був у кущі з Возняком. То було восени 1946 року. Яюсь зайшли ми до одної хати. Наскочили поляки. Ми пустили серії й вискочили, але Стеник дістав. Я втік. Згинув також «Спиридон», брат Скочипця. Був у «Громенка». Іван Лань – «Ластівка» згинув у сотні «Ластівки». Узагалі з мого села згинulo в партизанці десь 50 хлопців.

Після смерти «Євгена» я працював по-старому. Сам. Доносів було вже менше. Ми вже знали, як проти них боротися. Однак, прийшло виселення на західні землі. У лісі почався непорядок. Сотні відступали на Німеччину. Так зробити вирішила й наша боївка. Біля одного вогнища знайшли ми пляшку, а в ній інформацію. «Громенко» писав про відступ своєї сотні з Закерзоння⁵. Було подане місце наступного постою сотні. Ми туди пішли, але вже їх не застали.

Ще трохи й стало з нами зовсім погано. Нема сотень. Голод, бо нема людей. Повно війська в лісі. Солоне обступили поляки в такий спосіб: з одного боку міномети, а з другого йде їх розстрільна один від одного 5 метрів. Боївка розпалася. Укупі залишилися: я, «Залізник», «Жук», «Прут», з куща були Возняк, «Хаван», Петро Піх. Кілька тижнів скривалися: вдень у криївках, а вночі виходили по харчі. Сиділи ми розділені по різних криївках, але мали з собою контакт.

⁵ Унаслідок поголового виселення української людности з Закерзоння та блокади його території Військом Польським Крайовий Провід ОУН та командування УПА вирішили на початку червня 1947 року наказати сотням перехід на Захід або до УРСР. На Захід рейдом першою вирушила сотня перемиського куреня «Ударники 2, 95» під командуванням Михайла Дуди – «Громенка», польсько-чехословацький кордон вона перейшла 17 червня 1947 року.

Одного вечора пішов я на Білу Гору⁶ здобути щось з'їсти. Пощастило мені – в порожніх хатах дещо знайшов. На другий вечір ідуть туди ж «Залізняка» і «Жук». Уранці повернулися. На стежці спіткали їх Возняк і я. Вони запропонували йти до їхньої криївки. Нам йти не хотілося, бо наша була забезпечена. Я присів закурити, а «Залізняка» з «Жуком» уже віддалялися, коли я почув: іде військо. Підійшло дуже тихо.

– Poddaj się!

Возняк пішов собі, я собі. Вискочив на дорогу, де потягнули по мені з кулемету. Кулі засвистіли коло голови, але не зачіпили. Ускочив я в ліс по тому боці дороги. «Возняк згинув, бо як не мене трапив, то певно його» – устиг я ще подумати. Де тікати? Ніхто за мною не летів. Утікати далі не так просто: можна налізти на другий перстень облави. Військо завжди підступало двома лавами. Куди лізти? На густу ялищу. Вліз, замаскувався гілками. А коло криївки страшна стрілянина. То знайшли «Залізняка» й «Жука». Чути було стріли з-під землі, стріли зверху, вибухи гранат. Наші довго не здавалися. Нарешті трохи затихло, а потім почув я важкий вибух. Видно, поляки підложили міну. Затихло зовсім. Я ще кілька годин посидів. Нарешті зліз подивитися на терен коло криївки. Наперед подивився через далековид – засідки не було. Іду помалу. Раптом: пшш-пшш! Возняк! Разом підійшли ми до криївки. Хлопці лежали на верху, поляки їх витягнули. «Залізняка» пізнав я тільки по ногах, бо тіло мав зовсім роздерте, там, де мозок, була велика яма. «Жук» мав відірвані обидві руки, «Хаван» страшенно подірвані груди. Піх мав рану на голові. Можливо, його застрілили свої, бо він завжди млів, як тільки почув стріли. До криївки підвів поляків «Прут». Я це бачив. Потім він сказав, у тюрмі сидючи, що так було, але він не знав, що в тій криївці буде хтось з наших, бо криївка була дуже стара, здавалося, розконспірована. Однак, тоді ми тільки мовчки стояли над тілами мертвих товаришів. Раптом з-за кущів показався наш стрілець. Був з сотні «Крилача», дуже молодий. Батьки виїхали на Україну. Не знав, де дітися з собою. Писався Войнаровський, псевдонім «Воробель».

⁶ Біла Гора – місцевість на північ від міста Сянока.

Залишилися ми втрюх. Ходили по лісах, страшенно голодували. У кожному селі засідки на таких, як ми. Повно засідок. Ми нічого не їли, зате нас їли воші. Сиділи ми в збіжжях. Криївок вже не було.

– Піду, знаєш, до Тиряви Сільної, – сказав я раз до Возняка. – Маю там родину. Він у пекарні працює, може дістану хліба, бо як ні, то з голоду згинемо.

– То йди, але вважай, – порадив Возняк стару пораду.

Ніч була місячна. Босоніж вийшов я на дорогу Сянік – Тирява Сільна. Іду, іду, іду: засідка. «Як мене побачили – пропав», – подумав я, бо лежали при кулеметі. Віддаль: десь 10 метрів. Серія і кінець. Мав я тоді велике щастя, бо обидва поляки спали, можна було в них того кулемета вкрасти, але замість того я щосили погнав житами до Тиряви.

Підійшов під хату, але то була сусідська, а не родини. Сусід був українець. Він завів мене до стриянки, де дали мені масла, хліба й всього, що тільки могли. Дають мені той харч, а самі:

– То ти ще живий? То ти ще живеш? – Я швидко все згорнув і побіг у ліс.

Там Возняк і Войнаровський вже втратили надію побачити мене. Подумали, що пішов я до війська зголоситися. Як дійшов я до умовленої криївки, виставили на мене зброю.

– Ти сам?

– Сам, сам. Пускайте, маю для вас їсти.

Спустив їм харчі, а потім сам зліз. Сіли ми їсти, аж чути: на нашій криївці військо. Сіло відпочивати на самій криївці. Кінець! Ми тихо помолилися, а потім схопили за зброю. Однак, поки що сидимо тихо, бо й військо нічого не починає робити. Минуло кілька хвилин – ніхто входу не відчиняє. Наступних кілька хвилин, а потім через вентилятори почули ми: „Powstań! Narzód marsz!” Обтерли з лиця холодний піт. Від того моменту в криївці ми вже не спали. Шукали собі густі ялиці, прив'язувалися поясами до гілляк, і так спали. Криївка – це був готовий гріб. А з дерева було принаймні ближче до неба. Залишилися ми удвох. Войнаровський по пригоді з криївкою пішов у свою сторону. По роках ми довідалися, що йому вдалося пережити. Короткого арешту не уникнув. Сидів десь у селі, переодягнувся. Як виявили, то було вже пізно й Войнаровського не покарали.

Правда, ми потім ще мали зв'язок із ним та з Піхом Іваном, кулеметником від «Бурлаки». Вони трималися разом, але потім зв'язок з нами порвався.

Урешті Возняк каже так:

– Я маю в Заршині мого батька брата. Може він зробить нам папери?

Іншої ради не було. Голод примушував іти полякам просто в руки. Пішли ми ще над Сяном помитися. Зброю кинули в берег, а самі на Заршин. Перейшли кілька кілометрів – військо. Ми побачили їх здалека. Зайшли додому напиться чаю. Жінка чай поставила, але, пізнавши нас по голосах, донесла до війська. Хату обставили. Кінець. Арешт.

Узяли на міліцію в Писарівцях. Тієї ночі ніколи не забуду. Напочатку били нас самі міліціанти, але як потомилися, пішли шукати інших до тієї самої справи. Знайшли легко. Якраз була забава. Притягнули з неї ормовців, кажучи, що можуть дати собі на нас волю. Почалося друге биття. Ми з нього вже мало що чули, бо не було чим слухати. Усе було побите.

На другий день повезли до Сянока на УБ. Там уже мали наші знімки, що їх поробив сексот з Семушевої. У Писарівцях ми не признавалися до УПА, але тут офіцер приставив мені під ніс знімку.

– Patrz, ty skurwysynu! Kto to jest? Nie ty czasem?

І почав бити. Бив з цілої сили по лиці, але кров мені не пішла. А йому її хотілося. Узяв з кобури пістолет і вдарив ним у ніс. Пішла кров, ніс був переломаний. Мене лишив – узявся за Возняка. Збили нас так, що не могли ми на світ дивитися. Один одного не бачив, тільки чув, що є. Кинули до келії, але вночі почалося наступне биття. Стражники витягали нас на коридор і бавилися, як м'ячем. Падали ми від одного до другого від ударів, копняків. Утратили ми знову пам'ять. Кинули в келію. Удень слідство.

Якось на слідстві хотіли переломати мені ноги. Наказали поставити одну ногу на табуретку. Я так зробив, а він за карабін та з цілої сили в ногу! Я упав, але нога не трісла. Він подумав, що одної ноги замало. Наказав поставити другу. Того зробити сам я вже не міг. «Помогли». Знову удар карабіном. І та нога була сильніша від нього. Кинули в келію здихати. Наступного дня бив палкою, а два інші ніжками від стільців. Б'ють, б'ють, б'ють, нікто

про ніщо не питає. Змучилися, дають щось підписати. Викинули в келію. Потім знову б'ють.

Котрогось дня дивлюся: у одного в руках літрова пляшка. «Дадуть води напитися?» Стягнули з мене штани, всадили ту пляшку шийкою у задок. Наказали на неї сісти на стілець. Я сів, а котрийсь узяв за ногу й почав мене крутити. Пляшка лізе щораз глибше. Того болю не описати. Був страшний, нелюдський. Возняк дістав не менше. Бачив я, як всадили йому голову в піч, притиснули дверцятами, а самі били шамполами по п'ятах.

Сидів зі мною поляк Кучера. У нього вдома згинув «Євген». Виходячи, він мені сказав:

– Jasiu, ty już nie wyjdiesz, a ja wychodzę, bo niczego mi nie udowodnili. Ja Polak, zginął u mnie „Jewhen”, ale on tylko zaszedł, nic więcej. Porwali na mnie wszystko, daj mi swoje ubranie. Trzymaj się.

Прийшов наказ перевезти нас до Ряшева. Зв'язали руки грубим дротом і везуть на УБ. Моя рука при руці Возняка, його нога прив'язана до моєї ноги. Приставили до голови зброю та й везуть. У Ряшеві прикладами помогли вийти та погнали на залю. Між польських в'язнів. Ті не пощадили на нас ні кавалка тіла. Ми були до того збиті, що не могли відчинити рота, аби їсти.

По кількох днях привезли більше наших. Дали якогось стрільця від «Хріна», молодого хлопця. Знаючи, що не вийде живим, він признавався до всього, чого від нього хотіли. У такий спосіб він став кулеметником, забив генерала Сверчевського. Слідчі від кожного зловленого з сотні «Хріна» вимагали признатися, що то він забив Сверчевського. Яюсь переодягнули тих, хто ще міг ходити, дали зброю без замків і погнали робити фільм про бандерівців. Вернувшись, наші сміялися, що ще могли собі трохи постріляти. Привозили хлопців з Грубешівщини й Томашівщини: нині слідство, завтра суд. Що зійде сонце, забирають когось на страту.

Ні я, ні Возняк не признавалися, не видали один одного. Повезли нас до Явожна. На станції висадили й погнали пішки. Не могли ми йти. Жовніри на те не зважали, кололи багнетами в живе тіло й так гнали. Але й придалися: люди з вулиці передушили б нас голими руками, а так жовніри стримували. Пішли ми до лазні. Трохи по дорозі збили. Почали мити. Холодна вода збивала з ніг старших, молодші тікали, хто де міг. Потім гаряча вода. Скінчивши з водою,

поставили стражників в дверях з лазні й кожного били штахетами й палками.

Зробили збірку, а потім «жабки» навколо бараків. Треба було схопитися руками за п'яти й стрибнути. Так стрибнути неможливо, то стражники й далі нас били. То вміли робити найліпше.

У бараці зараз біля мого прича був прич нашого священика. Котрогось вечора він нахилився до мене й каже:

– Знаєте, Старух, так мені ся курити хоче. Я священик, але хочу вас на гріх намовити. Там спить капо. Я буду пильнувати, а ви візьміть у нього трохи тютюну.

Я поліз і тютюн украв. Тим капо був «Чорний Ясьо». Ми собі закурили, але що потім дістали! Капо додумався, що менше тютюну, ніж було. Зірвався на рівні ноги й зразу до нас:

– Tu mi nogi umyj.

Я приніс води в мисці й нахилився мити. А він мене ногою в ніс. Перевернувся я назад. Так було кілька разів. Нарешті дав собі ноги вмити. Такий був Чорний Ясьо. Другим страшним капо був Венгжин з Волі Петрової. Його пізнали в таборі хлопці від «Хріна» з того села, він був їхнім сусідом.

На слідстві в Явожні ми знову не могли витримати від биття. Закутували мені голову мокрою плахтою, щоб не було чути крику, а самі били й били. Одного дня взяли два тонкі дротики, обкрутили навколо зубів, а кінці запхали в електричне гніздо. Я втратив пам'ять.

– O! Jeszcze żyjesz? Mało ci brakowało, już byś nie żył, – засміялися, як я вернувся до притомности.

Накінець прокурор. Я відразу сказав йому:

– Panie prokuratorze, mnie tu strasznie bili, co to ma znaczyć?

Почувши ті слова, прокурор всунув руку в шухляду й витягнув дерев'яну палку. Станув коло мене й вдарив з одного боку в лице, потім з другого, потім знову, і знову, і знову. Я впав під стіну.

– I co?! Podpisujesz, czy nie podpisujesz?! Jak nie podpiszesz, to wracasz z powrotem do obozu! – крикнув, скінчивши бити. Я підписав.

На другий день повезли до Кракова на Монтелюпіх на суд. Возняк зі мною. Збитий страшенно. Його били ще страшніше, бо Возняк був зав'язаний і не пустив з себе ні одного крику. Слідчі не могли стерпіти, конче хотіли почути його крик. І ні разу не почули. Я, натомість, кричав, не давався бити, але то небагато допомгло. На

суді з'явивсь як один струп, під шкірою всюди ропа, вуха майже не чули. На розправі стягнув я штани й показав своє тіло.

– Wysoki sądzie, – сказав, – ja musiałem mówić to, co mi kazali, bo bym tu chyba żywy nie stał.

Можливо, що щось ті слова й помогли, бо дістав я 12 років. Не відізвався ні словом, нічого не просив. Від мене довідалися тільки того: „Wyłeś w UPA? – Wyłem.” І більше нічого.

Повезли мене в Штум. Сидів там старий підпіляка Іван Старух. Якось він дізнався про моє покарання на 12 років, то на своєму слідстві звернув усе на мене, бо в нас були однакові прізвища. Слідство відновлено.

– Tyś się nic nie przyznał, a na ciebie tyle zeznań jest. Będziesz jeszcze raz sądzony, – сказали слідчі.

«Що буде, то буде», – подумав я. На щастя, пішов я по розправі сидіти з таким самим вироком.

Сидів по різних тюрмах. Накінець у копальні. Там застала мене воля. Якось підійшов до мене штигар.

– Panie Staruch, mi się dzisiaj śniło, że na wolność wychodzicie. Kończcie już robotę, – сказав.

А мені аж руки опали, аж затрусився.

– No kończ pan, jak wolność, to wolność, – підтвердив заново штигар. Я зірвався й побіг. Ще ніхто так не летів до стражника, як я тоді летів. А стражник не спішиться. Веде виписувати всі папери.

– A idź ty w diabły, jesteś już wolny, – сказав потім і вернувся.

Я підбіг до брами. Відчинена. На вежі стражник.

– Dokąd ci się tak spieszy? – крикнув.

– Na wolność!

Пустив. А я не знав, куди йти. Зате був за брамою.

Степан Явірницький, фото з липня 1954 року

Степан Явірницький – «Березний»

Перед війною в моєму селі Явірнику не було ні одної польської родини. Мешкали дві жидівські родини. При першій залізничній мості на Команчу була жидівська корчма, а в самій середині села жив зі свого краму другий жид – Гершко. Як в Явірнику створилася кооператива, Гершко не зміг їй втримати й свій крам зліквідував. Став купувати дерево, але й на тій справі збанкрутував, бо дуже в нього крали. Гершко сам купував крадене, проте найгірше для нього було те, що наші хлопці по кілька разів продавали йому одну і ту ж колоду. Нарешті Гершко перенісся до Буківська. Хату в Явірнику продав.

Польсько-німецька війна села не зачіпила. Першими прийшли не німці, а словаки, бо мали з німцями спілку. Прийшли й до нашої хати. Мама розплакалася й стала розповідати, що тата взяли на війну.

– Ми по то воюємо, жеби він ся вернув домів, – сказали мамі.

За два тижні тато вже вдома був, а не було вже Польщі. Настала німецька влада, але зачасто до нас не заходила. Сиділа в Команчі. Минуло кілька років тої війни. Була вона вже на сході, коли Радьо

Микола, що колись воював на Закарпатті¹ разом з Онишканичем Теодором, Майковичем Миколою, Боївкою Дмитром, Малим Миколою (усі вони не вернулися). Зорганізував у нас вишкіл. Я вернувся з робіт з Німеччини, знав уже, про що йдеться, і на вишкіл пішов. Радьо школив нас по кілька годин на день, пізнали ми зброю і так далі. А потім прийшли нас брати. Брати до УПА. Прийшов «Бродич»², прийшов ройовий «Новий», «Дорош»³, що був чотовим.

– Хто з вас хоче йти до партизанки, то хай іде, але як не хоче, то і так забере, – сказали.

То було, як казали в нас, «не мусово, але обов'язково». Пішло нас вісьмох хлопців. По якомусь часі кількох вернулося. Як на хату був один чоловік, то такого пускали назад. Залишилися й були по відділах, боївках або кущах Роман Василь – «Стріла», Карлицький Іван – «Голуб», я – «Березний», Палинський Петро – служив у вислоцькому кущі «Макаренка», а потім згинув на явірницьких Файтисках, як заскочили його поляки, «Кримський» з того куща теж тоді впав, у «Хріна» був Масляк Петро – «Мох», десь служив Халупа Степан, десь згинули Майкович Теодор і Петро Даньчин, Шарий Петро впав у Туринським, не знаю, де служив.

З «Новим», що походив з Репеді та іншими пішли ми до Репедського лісу. Там пересиділи цілий день, а як сонце стало над заходом, перейшли Ославицю й штреку. «Дорош» казав стриматися. Щось почув. Їхало військо зі Щавного до Команчі. Фірманка, двох на конях.

– Одна фірманка і жеби ми їх перепустили? – ні то сказав, ні то спитався «Дорош». – Давай!

Наші зараз залягли. Мені не знати чого дали старого кулемета, на якому навіть ременя не було, диски також. Пустили по поляках. Один відразу з коня впав, а решта втекла. Кінь не втікав, став пастися. Ми підійшли до нього, а виявилось, що вояк не був ані

¹ Йдеться про боротьбу за самостійність Карпатської України в 1938-1939 роках.

² «Бродич» – Роман Гробельський, спершу чотовий у сотні «Кармелюка» біля Устрик Долішніх, у травні 1945 року став сотенним, перебравши сотню УПА «Ударники 2» куреня під командуванням Василя Мізерного – «Рена».

³ «Дорош» – прізвище невідоме, чотовий II чоти в сотні «Ударники 2» під командуванням «Бродича».

ранений, ані вбитий, а так собі про всяк випадок упав з коня на землю. Забрали ми коня та й вояка.

Сотня квартирувала недалеко, як іти на Хрищату.

– Друже командир, презент ми принесли! – зголосив «Дорош» наш прихід сотенному «Дідикові»⁴.

Виявилось, що зловлений поляк – стріляний воробель. Раз уже в наших був, тому скоро падав. Спокійно ждав, як упав, бо знав, що наші його випустять, як і за першим разом. Пішов собі вільно.

А ми пішли на вишкіл, але вже поважний вишкіл, не який. Провадив його «Новий». По вишколі приділили мене до роя «Кури», то був перший рій першої чоти. Служив у ньому також брат «Кури» «Топір». Походили вони десь з далеких сторін. Писалися, мабуть, Шафранськими. А чотовим був дуже файний хлоп «Грань». Він був з Великої України. «Грань» у розмові втручав дуже багато російських слів, так, що не знати було, чи він українською говорить, чи російською. Раз йому кажу:

– Друже командир, який ви українець, як по-руськи говорите?

– Но в мене очень українська пика, – відповів «Грань».

Потім служив я в рою «Райтара», а в чоті «Дороша». По наступній реорганізації перейшов я до ройового «Палія», в якого служив я найдовше. А чота далі була «Дороша». «Райтар» перейшов до «Урала», чотового з Закарпаття. Сотенним бунчужним був «Кудияр». «Мирон», сотенний політвиховник, походив з Команчі, а як потім розділили сотню до переходу границі, пішов з «Уралем». З Вислока був наш співак і веселий хлопак «Драгомир», він гарно співав разом з «Мироном». Наш сотенний «Дідик» був старий, уже й ходити добре не міг, спирався на палицю, «заведия не сотенний», казали про нього. Правда, як узяв собі якого кия, часом більшого від себе, то міг іти добре. Раз стояли ми в Вислоці. Прийшла вістка, що поляки мордують Карликів. «Дідик» відразу зробив збірку й давай туди. Наш «дідо» перший, а ми за ним майже бігом. Однак тоді запізналися, хоч ще одного поляка схопили. Напало не військо, а самооборона з Буківська й Токарні. Побили наших свідомих людей. Після «Дідика» сотню перебрав молодший від нього «Бродич». То було десь у травні 1945 року.

⁴ «Дідик» – прізвище невідоме, командир сотні УПА «Ударники 2» до травня 1945 року.

Мій перший бій був на Лупкові. Стояли ми перед ним на Хрищатій. Прийшов зв'язковий до командира, і за якийсь півгодини відділ почав сходити на Смільник, але стрілецьтво не знало, куди йде. Перед Лупковом сотенний зробив нараду чотових і ройових. Від Лупкова вже чути було гостру стрілянину, бо там наступав, здається, «Хрін». Ми швидко пішли в наступ, але не дали ради. Поляки були добре окопані. Мали міномети. Треба було залягти. Поляки почали притискати і не знати, чи через те, чи через іншу причину сотня відступила на Ославицю, а далі й на Радошиці. Там затрималися на трохи, а потім через Горб* пішла на Вислік, де був відпочинок.

Зайшли ми якось тоді до Команчі. Трохи знав я людей з села на прізвища, але не знав, де хто живе. Знав тільки хату Пінчака Степана, який у нас в селі вчився на дяка. Треба було нам взяти солому, бо мали підпалити мости й вагони, а також монастир польських сестер на Бірчі**. Зачасто стояло в ньому польське військо. Просимо солому, а Степана тато каже:

– А що, твій тато не має соломи?

– Та не піду я до Явірника по солому, – відповів я.

Узяв околот і пішов на Бірчу. Підійшло нас більше. Вийшли сестри. Бунчужний «Кудияр» пояснив, пощо ми прийшли. Старша сестра як почула, що будемо палити, зараз узяла «Кудияра» й «Граня» до каплиці. Як бунчужний з чотівим вийшли, то сказав, що розказу «Дідика» виконувати не будемо.

– А чому? – запитався котрийсь з наших.

– Ми монастир спалимо, а поляки будуть по газетах писати, що ми їхні костели палимо.

Відходили ми з-під монастиря без жалю, бо там не один наш партизан при сестрах вилікувався. «Кудияр» аж оглянувся на нього й покрутив головою, що мав такий гарний будинок спалити.

Раз були ми в Довжиці. Організували набої і мали перенести до Середнього. Наші запаси амуніції містилися в одному лісі коло Дуклі, де позношено масу куль, мін, ядер після того, як руські здобували Дуклянський перевал. Навколо лісу, а стояли там навіть танки, усе було ще заміноване. Наші зробили тільки для себе

* Горб – місцева назва села Чистогорб Сяніцького повіту.

** Бірча – місцева назва лісу поблизу села Команчі.

стежку завдяки нашим шпецам. Як ми відходили на Захід у 1947 році, то цей ліс підпалили – вибухи були такі, що, може, таких навіть під час наступу на німців під Дуклею не було. Ішли два рої, один «Палія». Тим разом брали ми амуніцію від господарів, які також мали її дуже багато. Ладували на фірманки. Вечером – на Середне. Як уже мали відїжджати, прийшла «Емма», дівчина з жіночої сітки, і сказала, що хоче підїхати з нами, бо теж іде в ту сторону. Минали ми вже Команчу, були за мостом до монастиря в Бірчі, коли пішла серія. Ми відразу в лози над річкою. А «Емма» викрутила ногу, як скакала. На щастя, більше стрілів не було. Фірманки поїхали далі, бо господарі не позіскакували, як ми, поїхали. «Емма» нарікала на ногу, вивихнула її. Попросила стягнути офіцерки, а при тій нагоді кість пішла на своє місце. У Команчі ми не затримувалися, а йшли на Прелуки, бо там завжди було безпечніше в таких випадках. Перед Прелуками вже с'як-так ішла на обох ногах. Я думав, звідки й чому пішли стріли, але не міг додуматися (мабуть, то були стріли поляків, яких тоді якраз «Хрін» розбив на Полонній). Однак треба було дістатися до Середнього. А звідти через Березовець дійшли на Куляшне, де квартирувала сотня. Фірманки безпечно доїхали до Середнього разом з хлопцями, що потім їх догнали.

По якомусь часі ми знову стояли на нашій Хрищатій. Потім зійшли до Смільника, де заквартирували. А десь узялися поляки й почали наступ. Бою у селі зводити не можна було, зрештою, у селі завжди легше можна було дати себе ворогові взяти в кільце. Почали ми відходити з села, з долішнього кінця, а поляки йшли з горішнього, від Лупкова. Вони також не були в тім'я биті й знали, що наш відступ повинен йти на Хрищату. Ми відступали не так то й скоро, але побачили, що йде полякам підмога. І тоді впало наших п'ятьох на тому полі, бо поляки поставили два кулемети на церковній вежі. А нас було добре видно.

Ще якийсь час ми крутилися по терені, а восени 1946 року прийшов наказ переходити на західню Лемківщину. «Бродич» офіційно сказав про те десь на другу Пречисту, у вересні. Чота «Урала» і ще одна вже там були ціле літо. Вони мали запізнатися з тереном. У нас досить багато людей виїхало на схід, цілий Дарів, ціла Суковиця, нижній Вислік. На Суковатім залишилося тільки трьох господарів. А партизанів було багато, важко було нам

утриматися, щоб не наражати людей на великі втрати в харчах. Через літо ще ми перетягнули, бо то завжди легше. Притягнули ми зі Смільника кірат на Хрищату, там ми молотили й самі пекли собі хліб. Кіньми звозили скошене збіжжя з піль, де не було вже господарів. Десь у серпні, на кінці серпня, вернулися ті дві чоти з заходу. Разом мали ми змінити місце перебування. Як відходили, то в Вислоці якраз був празник. Пречиста. Зайшов я ще до одної хати, де жила наша дівчина віддана до Вислока, сказати, щоб передала нашим про наш відхід на Новий Санч і Горлиці. Уранці залишили за собою мінові поля коло Дуклі, перепроводжував нас через них «Крилатий», який мав боївку, що займалася розмінуванням. Ішли ми через дубовий ліс, але то був страшний ліс: самі пні, а галуззя пообламуване вибухами, де-не-де навіть висіли по тих галуззях побиті й викинені вгору вибухом люди або шмати з мундирів. «Одного» ми торкнули довгою тичкою – тільки кістки всередині зашалапіли.

Перше село на новім терені – Вапенне. Повно було в ньому кіз. Звідти на гору Магуру, де трохи стояли. Як зійшли вниз, до Брунар, то мали перший бій на західній Лемківщині. У Брунарах була лісничівка, де був лісничий і керував працею робітників у лісі. Частину платні видавав консервами, мав їх досить багато. А нам харчів бракувало. Тож один рій пішов до тієї лісничівки. Наші забрали харчі, а при нагоді ще й гроші на заплату. Тоді пішла за нами перша облава. Якось удалося їм на нас налізти, дійшло до малої сутички. Один з наших був поранений в руку. З їхнього боку впало чотирьох, а скільки поранилих – не знати.

З Брунар пішли ми під Горлиці. Західня Лемківщина не була така сама, як наша Лемківщина, та коло Сянока й Команчі. Тут ми спіткалися з людьми, що називали себе лемками, твердо казали, що вони лемки, а не українці. Я не раз заходив з ними в дискусію.

– Та і я є лемко, і я греко-католик з Лемківщини, але українець, а ви чом ні? – питався в них.

– А ні...

Важко було тих русинів зібрати на якусь пропаганду, не хотіли йти. І не було різниці, чи греко-католики, чи православні. Проти нас була сильна польська пропаганда, мали ми бути бандитами, ворогами. Проте, по якомусь часі наш політвиховник «Бойко» вже став з ними розмовляти довше. Потім появилися перші місцеві

хлопці в боївці «Пімсти» і в нас. Молоді вже трохи почувалися до українського, зате старих ніяка сила не могла переконати, що вони такі самі українці-лемки, як і ми, що прийшли зі сходу, але також з Лемківщини: «лемком я бив і лемком позістану». Проти нас ніколи я не бачив зброї в руках лемків. Правда, по селах була самооборона, але складалася з поляків, привезених з польських сіл на півночі. А лемки з нами зжилися, стали прихильнішими.

Перейшли ми на Бортне, потім на Магуру бортнянську. Там були великі ліси, уже починалася зима, лежав перший великий сніг. Ми були майже на верху, коли побачили, як нашою стежкою йдуть вгору поляки. Облава. Ішли швидко, бо по переході сотні стежка була добре втоптана, а ми протоптували її так: що 50 метрів інший стрілець розсуває сніг, який сягав до пояса. Мій рій ішов останній. Подали ми по зв'язку до сотенного, що робити. Прийшла відповідь: «почати обстріл». Я був амуніційним у кулеметника «Дуная». Однак, поляки підходили ближче й ближче. Тоді чотовий «Дорош» каже, що треба замінювати стежку. Поставили ми невеличку міну коло дерева. Дивимося, а поляки те місце переходять, хоч ідуть самою стежкою. Залишилося ще їх може з десятьох, коли нарешті один наступив ногою на те місце, де була міна. Вибух. Крик. Відірвало воякові ногу. Однак, військо не затрималося. Ного вояка ми знайшли потім на тому дереві, бо її там поляки залишили, а самі давай іти за нами, але вже своєю стежкою. Погоня тривала так від десятої ранку до пополудня, коли нам врешті вдалося відірватися.

Стояли ми в селі Біличній в одній хаті цілим роєм. Решта сотні по інших хатах край села. Поставили стійки, послали вперед заставу. А хлопці з застави були голодні – замість відразу на становище, пішли по хатах їсти шукати. І якраз в той момент наскочили поляки. Підійшли десь на 20 метрів від хат, наші були певні, що застава своє зробить. Поляки почали стрілянину. Алярмовий вскочив до хати.

– Стріли! Поляки!

Ми хотіли вибігти на подвір'я, але вже не можна було. Запізно. Давай на стрих.

– Ви нас обстрілюйте! – крикнув ройовий до мене та «Мирона».

Ми кулемета на вікно. Пішло кілька серій. Чуємо, що наші вже ломлять кічки з другого боку й скачуть на землю. Я відірвався від

вікна, за мною мав це зробити «Мирон», але під вікном розірвалася граната. «Миронові» відірвало великий палець при нозі. Я пустих вже з рук довгу серію.

– Стрільай, біжу до тебе! – крикнув «Мирон».

Добіг.

– Я ранений! У ногу!

– Але можеш іти! То ходи!

Наші були вже в лісі, а поляки й далі били з-за плотів. «Мирон» спочатку йшов досить добре. Свіжа рана не болить. Нарешті почав нарікати. Знайшли санітарів. З перев'язкою відвели «Мирона» до Рибок, де прийняв його до своєї хати православний священник. Тому священникові не один наш вояк завдячував видужання після ран, бо на приходстві була криївка. Крім того, отець купляв нам ліки. Помагали нам також отці з Полян і Брунар та інші.

Іншого разу так само неприємний випадок спіткав сотню у Флоринці. Мене сотенний кудись послав. Поляки як наскочили, то трьох наших зловили. Підпалили одну хату, думаючи, що в ній самі партизани. З такими втратами сотня відбилася й відступила.

Один раз поляки напавду нас заскочили. Того ми по них не сподівалися. Сотня стояла тоді на горі над селом Ропою. З лісу дивимось – чому стільки людей іде до лісу? Гнали всіх: жінок, хлопів. Але дивимось ще, а за ними – війсьکو! Зробили собі з людей заслону! Сотенний каже:

– Такого бою не приймемо.

Сотня відступила в глибину лісу.

У Тиличі стояла польська міліція. Коло Тилича раз ішла на нас облава. Ми відступили, але два коні, які вели з собою, треба було випустити. Міліціанти їх зловили. Про це ми довідалися, коли по двох днях знову були в околиці села. «Дорош», завзятий вояка (він ніколи не втрачав орієнтації в бою), зараз сказав:

– Друже командир! Ідемо по коні. Ми їх здобули, а тепер будуть їх поляки собі тримати?!

– Добре, іди, – «Бродич» погодився.

Пішла «Дорошева» чота. Тилицьких міліціантів не мали ми нагоди пізнати, тож підходили під постерунок обережно. Підпроваджував один лемко з села. Він по дорозі розповідав про міліціантів, нарікав на них. Не були вони дурнями, часто використовували запізнаних дівчат до роботи проти нас. За це навіть

потім треба було кілька дівок обстригти до голої шкіри, дійшло раз також до буків. Тепер ми постерунок гарно обступили. Я, «Дорош» та «Палій» підійшли під самі двері. Нарешті «Палій» голосно сказав, що постерунок обставлений упівцями, не хочемо битися, а поговорити й забрати коней, як котрийсь з них стрілить, то будинок рознесем, а їх разом з ним. Хай вийде комендант. Комендант довго не думав – казав відчинити. Ми ввійшли. Забрали зброю й загрозили, що як знову будуть ходити до наших дівчат, то ще раз зайдем і зробим порядок. Забрали ми теж, відходячи, коней.

По бою на Чертіжнім перейшли ми в інше місце, над село Рибки. Там криївок ми не мали, а тільки колиби з чатиння, щоб заслонитися від вітру й снігу. Якраз почало страшенно дути й замітати снігом. Знову треба шукати харчів. Пішло кількох хлопців, як вернулися, змучені, змочені, пізно вечером, стали при вогні грітися й сушити онучки. А поляки якраз переходили з Рибок на Біличну. Не знали про нас, але пес їхній, хоч і була завірюха, попав на наш слід і завів військо просто на наш табір. Ми сушимо онучки, гріємося, а тут стійка дає стріли. Гавкає собака. Ага, військо! На щастя, по стрілах стійки поляки далі не йшли. Наші швидко позбиралися й відійшли в потік. Він був цілком задутий, але треба було ним йти вгору. Дійшли ми над Біличну. Чекали в лісі до ранку, але поляки не підійшли. Чути було тільки час від часу собаку. Втрат в людях ми не мали, але була страшна втрата в харчах, бо поляки забрали все з табору, ще й кухню висадили й порозбивали колиби. Уже не мали ми другого з наших таборів. А всюди страшна зима.

Відійшли ми трохи вище, в лісі. Запалили вогонь з бездимного смерекового дерева, погрілися. А стійкові знайшли фірманки, що возили дерево з лісу. Як надійшов вечір, зїхали ми ними в село, одна тягла за нами смереку, щоб затерти сліди. У Біличній повечеряли, а ранком знову в холодний ліс.

Після виселення не було що їсти. Ходили ми по полях, рили за молодою картоплею. Знали про це поляки – порозставляли по полях сторожу. Одного вечора пішло нас трьох по картоплю. Сотня стояла на краю лісу. Пішов я, «Медвідь» з Трикутника*,

* Трикутник – партизанська назва частини Ліського повіту, що між річкою Сяном, де була до початку 50-их років польсько-совітська границя, і чехословацький кордон висувався трикутником на схід.

«Веселий» з Завоя. Вибрали ми собі місце за високою межею, почали рити. «Часом понад меджом є файні картофлі...» – подумав я. Перескочив. І не помилився. Вирвав кілька гарних крячків.

– Ходьте тут, тут є гарніші, скорше нариємо! – крикнув півголо-сом до «Медведя» та «Веселого». Оглянувся, але замість «Медведя» побачив за собою іншу голову. «Заяць чи що?» – подумав, але зараз переконався, що воно ніякий не заяць, бо заяць би втікав. Зрештою, «зайців» виявилось більше. То були поляки. Ішли вздовж межі, хочаби відтяти нас від лісу.

– Утікайте, бо засідка! – крикнув я до своїх.

– Od lasu, od lasu, żywych ich łapać, nie strzelać, – радилися поляки, бо були вже близенько.

«Живих?» – відбезпечив я гранату, щоб мати як швидко під себе підложити, бо перейти мук живцем не хотів. На щастя, ситуація ще не була аж так погана. Вирішив я гранату кинути в поляків.

– Уважайте, бо кидаю гранату! – ще раз гукнув до своїх і кинув.

Вибух. За момент – жовта ракета в лісі, де стояли наші. Алярм! Як побачили поляки ракету – зараз від лісу відскачили.

– Strzelać! Pobić ich!

І що нас там не побили по тім, як змінили замір, то наше велике щастя. Кулі свистіли, я тільки ждав, коли котрась врешті вколе, але добігли ми до лісу, звідки наші тепер уже не пожаліли полякам довгих серій.

Поляків було з 30 хлопа, тепер вони були на чистому полі. Кількох впало, а решта загналася в якусь воду, через яку й втекла. Як ми вернулися з погоні, політвиховник «Бойко» вже повиписував картки, написавши через що згинули ті поляки. Питався також письмом, чи треба було їм боротися проти тих, які йдуть проти комунізму. Ті картки причепили мертвим до грудей.

Нарешті стало відомо, що маємо йти на Захід. Біда тільки, що наші кур'ери, які туди йшли, не верталися. Ішли вони по двох або трьох. Одну таку трійку ми знайшли. Самі мундири й кістки в мундирах, а решта виїджена муравлями. Ноги й руки пов'язані червоним телефонічним дротом. Лежали на великих муравлиських. Там їх поклали поляки. Муравлі вже так давно їх їли, що ледве було видно з-під них ту страшну решту людей. Найгірше було те, що ніде на мундирах не було сліду від куль, так само на черепках і взагалі кістках. Видно, зловили наших на спанні, зв'язали й живи-

ми поклали на муравлисько. Не знаю страшнішої смерти, ніж та, якої зазнали ті три вояки!

Ми не знали добре своєї ситуації. Нарешті «Христя»⁵ сіла на потяг й поїхала в Перемишину шукати зв'язку. Недовго перед тим прийшов звідти наказ зорганізувати стільки харчів, щоб прогудувати цілий перемиський курінь, який також мав іти на Захід. Виконати цей наказ не було можливим, однак ми ходили за границю, брали корови й клали м'ясо в бочки, магазинували.

На «Христю» ми досить довго чекали, але не вернулася – зловили її поляки. Ніякого іншого зв'язку ми не мали. Що з перемиськими сотнями, ідуть чи не йдуть? – не знали. Від «Емми» дістав я тільки штафету, де написано було, що вона вже відходить на Захід. Мені радила, щоб я не вертався у свої сторони, а йшов на Захід. Писала, що перемиські сотні вже почали туди перехід. Листа дав я прочитати сотенному. Тоді він наказав поділ сотні на дві частини. Наказав також, щоб в разі когось зловлять, казати, що походить з сотні «Романа», а не «Бродича», бо такої сотні не було, тож могло воно вплинути на розмір кари й давало можливість добре відбріхуватися на слідстві.

Перейшли ми Чорну Воду, Білу Воду, Явірки – останні лемківські села на заході. За Явірками «Бродич» затримав наші дві чоти на високій горі й мав промову. Сказав, що ми своє завдання на Лемківщині виконали, а в ситуації, коли нема зв'язку, навколо виселення, а інші сотні йдуть на Захід, також і ми будемо туди йти. По дорозі зробили ще акцію на Півничну, бо потрібні були гроші. Розбили ми польську кооперативу, директорів виписали посвідку, що напад вчинила УПА, але все майно буде віддане, як виникне самостійна українська держава. Набрали, між іншим, горілки. «Бродич» заборонив її до вуст брати, але «Драгомир» не витримав – випив. Сотенний прийшов і хотів його за це застрілити, але ми почали просити, і випросили. Обіцяли, що як буде польська облава, а «Драгомир» не дасть ради втікати, то самі його застрілимо, а полякам не дамо. Щоб випадок не повторився, «Бродич» наказав усю горілку порозбивати. Дехто, однак, якусь пляшку собі сховав.

Прийшли біля села Довжиці. Якось я був признався, що трохи навчився чеської мови під час робіт у Німеччині, тож тут відразу

⁵ «Христя» – Ірина Тимочко, надрайонова УЧХ у надрайоні «Верховина».

переодягнули мене в цивільні шмати й давай на стежу, наперед. Друга стежа пішла з нами, на зміну, а сотня трохи ззаду лишилася. Моя стежа сіла відпочити, чекаючи на повернення першої стежі. Однак, був я такий втомлений, що відразу заснув. Прокинувся – я сам. Починався день, десь гавкали собаки. В одній крайній хаті дістав я сірників до свого тютюну й кавалок хліба. Перейшов трохи за село й пересидів у корчах до вечора. Як уже пора була відповідна до маршу, почав йти на захід, маючи надію на зустріч з сотнею десь по дорозі. Був я в цивільному одязі, мав пеема-«песика»* й пояс з набоями під плащем. Над раном зайшов до одної хати в якомусь селі запитати за дорогу на Чехію, попросити харчів. Став розмовляти, коли чую – хтось іде попід вікнами. Заходять «Дорош» і «Палій». Уже одягнені за туристів. Привіталися з усіма, купили яєць, а як виходили запиталися в мене по-польському:

– Pan pójdzie z nami?

– Так, – відповідь я й вийшов за ними.

– Ми думали, що ти втік!

– Пішли ми шукати дороги, я перший ішов, трохи сів відпочити й заснув.

– Відділ уже розпарцельований. Нас є чотирьох, будеш п'ятий.

З ними йшли ще «Глинка» й «Липа». Далі пішли ми разом. По дорозі налізли на «Співака» з Волі Міхової, «Колоса», «Степа» – Йосипа Пилипа зі Ступосян. «Дорош» порадив мені попровадити їх, бо як я вже сам стільки перейшов, то дам собі раду.

Перейшли ми границю в чотирьох.

– О, добре, що ми в Чехії. Не треба мені жадної Америки – піду до якого господаря й буду йому робив, – каже «Степ».

– Де ти ся ту лишиш? Зараз під польською границею? – я якось його відмовив. Але на трохи, бо потім «Степ» таки відлучився. Дійшли ми під Брно. У лісі знайшли місце, де годували звірину. То була якась шопа, мала стрих.

Пересиділи день, а вечером далі на захід. Погода була кепська – мрячило. З лісу зійшли ми на якусь непогану дорогу. Аж тут їде авто. Утікати вбік нема де, бо якраз нема корчів. Ідемо. Переїхало військове авто. Не затрималося, але ми зараз пішли в корчі.

* «Песик» – партизанська назва кріса-«десятизарядки» або автомату.

Поховалися. Переждали, а потім стали йти на недалекий горб. Не дійшли до нього, коли ззаду почули:

– Руци вгору!

Спереду – так само. Авто вернулося.

– Що за одні?

– Словаки.

– Документи!

А документів нема. Не хотілося тих рук піднімати, але пригадалися слова «Бродича», щоб не віднімати в себе життя в Чехії, бо тут по I світовій війні багато наших знайшло притулок, то може й тепер так буде. Нарешті пішли руки вгору. То сталося 2 жовтня.

– О, словаци! – крикнули, як знайшли «песика». – Ви сте бандеровци, псевдо!

Щось ми там відповіли. Звели нас униз, до села.

– Мате глад?

– Маме.

Дали нам їсти. Посадили у кімнаті, привели собаку. Як сягали по їжу – собака тихо, як сягнули по тютюн – відразу хотів скочити. Видно, був навчений реагувати на рух по зброю. Прийшов якийсь старший. Запитався, чи були ми в якійсь туристичній базі. Ми заперечили.

– Висте не побілі наших четників?

Ні, ми тут не стріляли.

Однак, не мали ми пояснення, де були вчора вечером, коли на тій базі хтось постріляв їхніх четників. Не могли повірити, що ми цілу ніч ішли, щойно вранці прийшли в околицю бази. Давай бити. Позв'язували руки й ноги, дрючок під коліна – і копали. Поламали мені ребра. Важко стало дихати. Врешті втратив притомність.

А справа була така. Наші, «Дорош», «Палій», «Драгомир» і ще кількох інших, зайшли перед нами в ту базу. Мали з собою кулемета. Поставили заставу, а самі пішли щось з'їсти. Керівник зараз подзвонив на міліцію, бо в Чехії підняли проти нас страшенну пропаганду, бандерівці – то мали бути бандити. Приїхали роверами четники, міліціанти, мали з собою собаку. Обстріляли нашу заставу, але навіть не сходили з роверів. Не знали, з ким мають справу. Застава всіх їх відразу положила. Наші втекли, а тоді якраз надійшли ми. Перевезли нас до Брна, а потім до

моравської Острави. Там знову биття. Розділили нас. Довідався я, що наших тут більше з нашої сотні.

Докучали поломані ребра. Привели лікаря.

– Доляри маєш? Як маєш, то буду лікувати, – сказав відразу на початку.

– Мені долярів не треба. Ще пару раз копнути і по всім, – відповів я.

– Не бой се, найгіршого ворога буду лікувати.

Дали до келії якогось чеха. Досить доброго хлопа. Як ми вже добре домовилися, він порадив мені подати неправдиву дату народження. Не 22 жовтня 1926 року, а на рік вперед, щоб бути молодшим. Мали б не карати так міцно, бо ще не ті літа. Так я зробив.

Перевезли до Банської Бистриці, то вже Словаччина. Було нас багато. Сиділи в військових казармах. Заходив генерал Свобода⁶, завжди салютував «Бурлаці». Тут уже не били, легше стало на серці. Було нам добре, але стався в Чехословаччині комуністичний переворот. Перевели нас до тюрми, десь забрали «Бурлаку». Одного разу вивели нас на прохід. Дивимося – Свобода ходить по пляцу, але без генеральських знаків. Тут ми задумалися вже добре, бо Свобода, який брав «Бурлаку» в неволю, прирік йому генеральським словом, що Польщі його не видасть. А тепер він у неволі. Була весна 1948 року⁷. Масарик убитий, Бенеш ув'язнений. Не добре.

Слідства ніякого не було. Їсти давали так мало, що нарешті дійшло до страйку. Нічого він не дав. Нарешті перевезли усіх до Кошиць. Була нас уже з сотня. Там мали ми працювати. Одного разу сказали, що їдемо працювати до копальні. Заладували до вагонів. Везуть. Нібито до Орави. Ми віримо й не віримо. Уранці – в Мушині. Там нас привітали поляки.

– Co, myśleliście, skurwysynu, że uciekniecie?!

Під міцним конвоєм перевели нас до польських вагонів. Били, копали. Привезли на станцію Явожно. Наказали співати, навіть

⁶ Людовик Свобода – чехословацький політик і військовий діяч.

⁷ У 1948 році у Чехословаччині стався комуністичний переворот, провідні чеські політики Бенеш і Масарик були відсунені від влади.

по-нашому дозволили. Сотенному «Калиновичеві»⁸ розказали сотню вести вперед, до... табору. Зачинилася за нами брама. До лазні. Там пекли й холодили, били чим попало й куди попало. Кров по стінах! Найгірше дістав «Калинович», місця білого на нім від ударів куплями не було. Виполоскали з нас кров холодною водою, а потім на бараки.

Довго не тривало – перевезли до в'язниці на Монтелюпіх у Кракові. Посаджали, попереplitали ногами так тісно, що на повір'ї в'язниці не могли ми вийти, коли вже доїхали, падали.

Привезли мене на Монтелюпіх, кинули в залю з 25 поляками. Комендантом залі був... комендант міліції з Тилича. Стражник пхнув мене до середини й сказав:

– Macie tu banderowca.

«Ого, то вже тут мене заб'ють». Обступили, але комендант зараз сказав, що він сам хоче зі мною поговорити. Відійшли ми вбік. Комендант почав розпитувати про мою сотню, де ми діяли. Я сказав про сотню «Романа», недавно створену й перекинену на західню Лемківщину, так як казав розповідати в таких випадках «Бродич» ще перед відходом на Чехословаччину.

– Ja takiej sotni nie pamiętam, – нарешті відізався комендант.

– A takie wioski znasz: Brunary, Łabowa, Rybki?

– Znam.

– Tylicz znasz?

– Znam.

– A Czertizne?

– Też znam.

– Czy mieliście tam bunkry?

– Nie, myśmy nie mieli.

– Bo tam sotnia „Brodcza” miała. A znasz tę sotnię?

– Znam.

– A gdzieście przezimowali ostatnią zimę?

– Na wschodzie, a wiosną przrzucili nas w wasze strony.

– A, to tych bojów nie znasz, – сказав комендант уже більше до себе, згадуючи, напевно, бій на Чертіжнім.

⁸ «Калинович» – Григорій Мазур, командир сотні «Месники 1» з куреня Івана Шпонтака – «Залізняка». Попав у неволю під час переходу чехословацького кордону й був переданий Польщі.

Розмова тривала може з хвилину, а коло нас крутилися в'язні й підмовляли коменданта дати мені «в морду», бо ми різали поляків.

– Ani jednego nie zarżnęli, a co w boju, to w boju. I ten strzela, i ten strzela, nie wiadomo, kto kogo zabija, – відповів я.

Комендант ані сам в морду мені не дав, ані іншим не дозволив. Потім розповів усім про бій з упівцями на Чертіжнім. Правдиво розповів, а завдяки тому я міг трохи речей склеїти докупі. До бою дійшло в такий спосіб. Сотня пішла зимою до Тилича за харчами, бо сніг завалив великий, важко було дістатися до магазинів, укопаних в замерзнену землю. Узяли ми в Тиличі теля. Як відступали, почав падати сніг, то ми не маскувалися при відступі, думали-бо, що сніг сліди прикриє. Тимчасом за нами швидко вишикувалася погоня. Як ми прийшли до табору в лісі, зорець зараз повідомив про якесь військо, було недалеко. Піднявся алярм. Майже всі залягли в старих окопах, ще австріяцьких, що були на самому верху гори. Військо пхалося в ліс нашою стежкою, що було зовсім не по-військовому, бо не знали нашої сили, тож повинні були йти розстрільною по пояс у снігу. Нас була не ціла сотня – дві чоти, решта була десь в іншому місці, тому що ходити цілою сотнею в одне місце за харчами було б завеликим тягарем для людей. То була чота «Дороша», був з нею сотенний, як завжди, і бунчужний. Землянка мого роя була перша від сторони наступу. «Дорош» наказав нашому роєві залишитися на становищах. Залягли ми між деревами перед землянкою. Треба було почекати аж військо підійде ближче. Бож то могла бути боївка «Пімсти», який мав усіх хлопців в польських мундирах. Зрештою, перший вояк мав на собі такий самий кожушок, як і «Пімста». Але по якомусь часі далековид уже показав різницю.

– Ні, то не «Пімста». Видно рогативки. То поляки, – сказав «Дорош», а потім звернувся до мене: – Стріляй.

Я пустив серію з кулемета. По ногах. Один, той перший, упав, решта пішла на всі боки. Як тепер виявилось з оповідання коменданта, то впав тоді якраз він. Я перестав стріляти, а чую... над нами грають на гармонії, скрипка плаче, «Микита» витягає найвище, як може своїм чудовим високим голосом, таким гарним, що я ніколи в житті такого голосу не чув. Усі плескають у руки, то веселий «Драгомир» з гармонією й компанією зняли собі над

поляками весілля. Військо далі вгору вже не пхалося. Узяли раненого й пішли вниз, а свою відвагу зігнали на людях у селі: побили жінок, дітей, поруйнували хати, позабирали худобу. Тимчасом наш рій підійшов до наших угорі. «Дорош» страх як тішився, бо тільки один рій з його чоти відігнав поляків, а решті й стріляти не дав.

А тепер комендант, що розповідав подібно, але з другої сторони, відгортає ногу, показує рану й каже:

– Za pierwszym strzałem zostałem ranny.

«Но то будеш мав пам'ятку, жес бив у міліції», – подумав я. Попався комендант за співпрацю з АК. Я ще трохи випитався за свої справи.

– To jak nas będą karać?

– O, Ukraińców to będą karać, – аж похитав головою комендант.

– Za samo UPA dostaniesz 15 lat. Ale pamiętaj: czym twardsza dupa, tym łagodniejszy wyrok.

Остання рада була добра. Наступного дня на слідство. Чекали на мене капітан і поручник. Перший питався, а другий з ногою табуретки в руці «помагав» мені правду казати. «Яка сотня? Не подам, що «Бродича», а подам «Романа» – міркував я собі в голові.

– Byłem w sotni „Romana”.

– W jakiej sotni „Romana”?! – крикнув капітан, натомість поручник потягнув мене ніжною і собі верескнув:

– Już za pierwszym słowem kłamiesz. Ja ci zaraz przypomnę, w której sotni byłeś! – і знову потягнув ніжною по плечах.

«Ого, то треба інакше говорити, треба цілком змінити», – думаю. Признався трохи до сотні «Бродича», але далі тримався того, що казав у Чехії.

З Кракова на ряшівське УБ. Тут уже робили найгірше. День і ніч запалена жарівка в келії. Не знати, яка пора. Брали до келії, де на голову падали краплі води, доводячи до страшного болю в голові, якби камені падали. А в іншій келії: налили води до грудей, а потім доливали, так що сягала аж по уста й треба було витягатися, щоб не втопитися. По якомусь часі вже не можна було сягнути вище, треба було падати вниз, душитися. Тоді нас уже витягали.

Як закінчили слідство, передали убівцям в Перемишлі. Там судова розправа, яка дала мені 15 років тюрми. У 1949 році, 21 травня приїхав я до Рацібожа. У в'язниці тамтешній щось здавало-

ся мені дивно знайомим, на майдані пізнавав я звідкись звізду з каменів, кручені сходи на відділи. Звідки? По якомусь часі пригадав собі сон, який приснився у Перемишлі. Снилось мені, що я є в церкві, у ній є велика звізда. Мав іти сповідатися, але не хотів. Тоді священник мені сказав: «Ідий, звідкись прийшов. За п'ять років прийдеш». Пересидів я рівно п'ять років. Вийшов на волю 21 травня 1954 року.

Про авторів

Ярослав Війтів

псевдонім «Корчак», народжений 1925 року в селі Мичкові Лиського повіту (західня Бойківщина), член підпілля від 1943 року, уперше арештований наприкінці 1944 року. Весною 1945 року склав присягу члена ОУН як член боївки під командуванням «Рися», що діяла в II районі надрайону ОУН «Бескид». Удруге арештований весною 1947 року, відбув покарання в концентраційному таборі в Явожні. Утретє арештований в 1952 році, засуджений в Ряшеві на 10 років в'язниці.

Степан Загорода

псевдоніми «Орко», «Славко», «Свистун», «Верниволя», народжений 1930 року в селі Довжневі Грубешівського повіту. У підпіллі від 1944 року як член Української Самооборони на Грубешівщині, відтак зв'язковий Служби Безпеки ОУН надрайону «Лиман», на початку 1946 року став членом боївки СБ під командуванням «Ясеня» у цьому ж надрайоні. Наприкінці 1946 року перейшов до технічного звена надрайону «Лиман», а потім до відділу УПА під командуванням «Чауса», приналежного до куреня «Беркута». Весною 1947 року став вояком сотні УПА «Вовки II» під командуванням «Дуди» цього ж куреня в 28 Тактичному Відтинку УПА «Данилів». Восени 1948 року арештований на західніх землях у Домбрівці Битівській, засуджений у Щеціні на довічне ув'язнення, замінене згодом на 15 років тюрми. Помер 14 січня 1996 року.

Іван Матійцьо

псевдонім «Гонта», народжений 1925 року в селі Вислоці Великому Сяницького повіту (східня Лемківщина), у 1943 році став вояком дивізії «Галичина», у 1944 – вояком сотні УПА під командуванням «Ягоди», відтак служив у відділах УПА «Карпа» й «Дуба» на терені 28 Тактичного Відтинку УПА «Данилів». Весною 1945 року арештований НКВД, переданий Польщі, засуджений у Холмі під час виїзного засідання люблінського суду на смертну кару, згодом помилуваний. Смертний вирок замінено на кару 10 років тюрми.

Павло Охота

псевдонім «Остап», народжений 1916 року в Селиських Перемиського повіту. Учасник польсько-німецької воєнної кампанії 1939 року. Улітку 1944 року став спершу ройовим, а згодом чотовим у сотні «Бурлаки» в складі перемиського куреня УПА під командуванням «Байди» на терені 26 Тактичного Відтинку УПА «Лемко». З огляду на стан здоров'я звільнений від служби в сотні, після чого зголосився на станицю МО в Даровичах біля Перемишля. Засуджений на довічне покарання, відбував його у в'язниці в Штумі. Помер Павло Охота 30 квітня 1992 року, похоронений у Перемишлі.

Іван Пелльо

псевдоніми «Жук», «Тарас», народжений 1924 року в Руському Селі Перемиського повіту, восени 1944 року став членом УЧХ на терені надрайону ОУН «Холодний Яр», відтак ройовим референтом УЧХ в ІV, перенесений в 1946 році до V району. До проголошення амністії в 1956 році скривався в карпатських лісах, околицях Перемишля й самому Перемишлі.

Олекса Снігур

псевдонім «Економ», народжений 1921 року в селі Верхраті Любачівського повіту, член оунівського підпілля від 1939 року, на

початку 1944 року став членом окружного проводу ОУН на Равщині. Арештований НКВД, після втечі з лікарні перейшов на Закарзоння, де очолив господарський реферат у IV районі II округи ОУН «Батурин». Восени 1946 року перенесений на цей же пост до I району ОУН в надрайоні «Холодний Яр» I округи ОУН Закарзонського Краю. У вересні 1947 року арештований МО в селі Тужа Велика Ольштинського воєвідства. Після слідства в Люблині, засуджений на 15 років в'язниці.

Іван Старух

псевдонім «Грім», народжений 1929 року в селі Семушевій Ліського повіту (західня Бойківщина). На початку 1945 року став стрільцем УПА сотні «Ворона», згодом служив у сотні «Яра» у складі перемиського куреня УПА. Переведений до боївки Служби Безпеки ОУН в V районі ОУН надрайону «Холодний Яр». Арештований улітку МО біля села Заршина неподалік від Сянока. Відбув покарання в концентраційному таборі в Явожні, відтак засуджений в Кракові на 12 років в'язниці. Помер Іван Старух у жовтні 1991 року, похоронений в селі Боркові Великому на західніх землях.

Степан Явірницький

псевдонім «Березний», народжений 1926 року в селі Явірнику Сяніцького повіту (східня Лемківщина), стрілець сотні «Дідика» – «Бродича» у складі лемківського куреня УПА майора «Рена». Арештований чехословацькими силами безпеки в 1947 році, переданий Польщі в 1948 році, засуджений в Ряшеві на 15 років в'язниці.

Іменний показник

- Алексеев Алексей – 42
«Альоша» – 77
Андрусечко – 222
Андрусечко Володимир – «Зенко»
– 169, 172, 177
«Андрюша» – 59-64
«Андрюша» – 78-81
«Аркадій» – 225
«Аркадій» → Кривуцький Іван
«Арпад» → Крента Ярослав
- Баб'як Михась – «Чорнота» – 109
Баб'як Степан – 109
Багнюк Марійка – 51
«Багряний» → Євген Дацюк
«Байда» → Миколенко Петро
«Байрак» – 159-162
Бандера Степан – 40, 86, 125, 135, 202
Бардахівський – 106
«Барон» – 158, 160
«Бартель» → Біль Дмитро
Бас Ярослав – 134
Бачинська Ірина – 131, 134
Бачинський Леонід – 131
Бегеза Володимир – 13
Бегеза Павло – 11
Беккер – 95
Белей Любов – 134
Бенев'ят Петро – «Вивірка» – 16
Бенеш – 246
Береза – 88, 89
«Березинський» – 60
«Березний» → Явірницький Степан
- «Беркут» → Сорочак Володимир
Белецький – 95
Берут – 99, 198
Біланіч Володимир – 17, 22, 34
«Білий» – 179-182
«Білий» – 204
«Білий» → Маселко Роман
Білий Микола – «Вишня» – 46, 47, 59
Білокурський Микола – 95
Біль Дмитро – «Бартель» – 149, 154
«Бір» → Шишканинець Василь
«Біс» – 115, 116
«Біс» – 149, 151, 154-156
Блажейовський Дмитро – 72
Блажейовський Максим – 71, 72
Бліхар – 105
Блонський Генрик – 128
Бобенко Антін – 145
Бобко Олександр – «Хома» – 40, 53, 67,
149
«Богдан» – 50, 52-55
«Богдан» → Онишкевич Мирослав
«Богданна» → Гайдукевич Олександр
дра
«Богун» – 62
«Богун» → Мазурчик Петро
Богуш – 201
Боївка Дмитро – 234
«Бойко» – 238, 242
«Борис» – 56
«Борис» – 132
«Борис» – 147, 150, 151, 159, 165
«Борис» → Борис Михайло

- Борис Михайло – «Жан» («Борис») – 209
 «Борода» – 87
 «Борсук» – 114, 119, 121
 Боруцький Василь – «Лев» – 43
 Борщак Ілько – 207
 «Бродич» → Гробельський Роман
 Бук – 110
 «Буркун» – 114, 119, 124
 «Бурлака» → Щигельський Володимир
 Бутринський – 43
- Вавроша – 10
 Вайзберг – 105
 «Ванька» – 111, 120
 Варшавський – 105
 Василь – 99-101
 «Василько» – 86
 Вахнянин Богдан – 131
 Вацлавський Юзеф – 11
 Вацура Дмитро – 18
 «Великий» – 167, 168
 Величкович Антін – 134
 Вельтке Вільгельм – «Сян» – 166
 Венгрин Іван – 30, 231
 Венгжин → Венгрин Іван
 «Верба» → Підбільський Володимир
 «Верниволя» → Загорода Степан
 «Веселий» – 62
 «Веселий» – 242
 Вехтер Отто – 73
 «Вир» – 212, 213
 «Вишинський» → Гамівка Ярослав
 «Вишня» → Білий Микола
 Вівчаровський Йосиф – «Євген» – 119, 177
 Війтів Антін – 14
 Війтів (Крупінська) Анна – 26
 Війтів Ганя – 18
 Війтів Юлько – 18
 Війтів Ярослав – «Корчак» – 9-37,
 Війтова Ганя – 18
 Вінш Юзеф – 37
 Вісневська – 64
- «Вітер» – 86
 Владек → Старчевський Владзьо
 Влодек – 183
 Влодек → Пелльо Влодек
 «Вовчук» – 179
 Возняк – 226-231
 Войнаровський Станислав («Воробель», «Лев») – 221, 222, 227, 228
 Воловик – 95
 Володимир – 31, 32
 Волощанський Володимир – 134
 «Ворон» → Сорочак Володимир
 «Вуйко» → Пула Антін
 Вуйтів Антін – 11
- Гавдьо Василь – 106
 Гаврило – 70
 «Гад» – 147
 «Гайда» → Сивак Євген
 Гайдукевич Олександра – «Богданна» – 148, 149, 157, 164, 170, 175, 198
 «Гак» – 112, 120
 «Галайда» → Онишкевич Тарас
 Галаса Василь – «Орлан» – 109
 Галенда Федір – 71
 Галина – 203, 207
 «Галя» – 114
 «Галя» – 168-170
 «Гамалія» – 40, 44
 Гамівка Ярослав – «Вишинський» – 118, 125, 179, 180, 183, 185, 193, 195, 196
 Ганя Милик → Милик Анна
 Гарабач Василь – «Орач» – 114
 Гарабач Іван – «Старий» – 156, 159, 179, 180, 190
 Гарасимчук Теодозій – «Дунайський» – 56, 57
 Гася – 70
 «Гелена» – 155-157, 198
 Гершко – 105
 Гершко – 233
 Гича Стефа – 134
 Гілкевич Іван – 145
 «Гірка» – 154

- «Гітлер» – 93
Гітлер Адольф – 42, 93
«Глинка» – 244
Гнат Василь – 195, 197
Гнат Владко – 195
Гнат Славко – 195
о. Гнатишак – 139
«Голий» – 119
о. Голинський – 131
Головатий Мірко – 134
«Голота» → Думка Михайло
«Гончар» – 154
«Гордий» (Федак Іван) – 160, 161
«Гордій» – 225
«Горинь» → Думка Михайло
Горліс-Горський Юрій – 58
«Граб» → Мартинюк Сергій
Грабовські – 221
«Грань» – 235, 236
«Григор» → Гук Мирослав
о. Гриневецький Степан – 134
Грицак Павло – 130, 134
Грицак Петро – 130
Грицак Євген – 129, 130, 134, 136
Гриценко (майор) – 123
Грицков'ян Дмитро – 30
Грицков'ян Ярослав – «Ластівка» – 10,
14, 15, 34
«Грізний» – 56
«Грім» → Копчак Петро
«Гріша» – 45, 49, 50, 52, 53, 55
Гробельський Роман – «Бродич»
– 234, 235, 237, 240, 243, 245, 247,
249
«Гроза» – 57
«Громенко» → Дуда Михайло
«Громовий» – 65
Гудим – 43
Гук Богдан – «Скала» – 151, 156, 179,
191, 198
Гук Мирослав – «Григор» – 162, 183
Гайоха – 41
Гарлицький – 136
Гебус Славка – 113
Герда – 109
Гергард Ян – 18
Гжегожак Стась – 139
«Гонта» → Матійцьо Іван
Грех Володимир – 131
Груца – 136
Гула Антін – 110
Гулькевич Іван – 187
Гулькевич Петро – 143
«Давид» → Приступа Семен
«Дальнич» → Федорів Петро
Даньчак – 139
Даньчин Петро – 234
Дацюк Роман – 43, 51, 52
Дацюк Євген – 43
Дашко Володимир – «Марко» – 112,
114, 120
Дендур – 139
Дендур Роман – 139
«Деркач» – 144
Дешиця Іван – 42
Джугало – 43
Дзюра – 125
Дзядко – 125
Дзьоба Дмитро – «Сталь» – 209
Дибай Ясько – 192
«Дигтяр» → Милик Михайло
«Діброва» → Білий Микола
«Дідик» – 235, 236
Довбуш Іван – 30
Довгань Марія – «Орися» – 56
Дойчгеван – 98
«Долина» – 121
Долішній (суддя) – 138, 139
«Дорош» – 234, 235, 239-241, 244, 245,
248, 249
«Драгомир» – 235, 243, 245, 248
Дрозд Андрій – 11
Дрозд Володимир – 11
Дрозд Іван – 13
Дрозд Михайло – 11
Дроздович → «Пісня»
«Дуб» – 50
«Дуб» – 78, 79

- «Дуб» → Старух Іван
Дубляниця – 130
«Дуда» → Янчук Євген
Дуда Зірка – 134
Дуда Михайло – «Громенко» – 35, 116,
117, 123, 144-147, 149, 150, 153-155,
157, 158, 160, 162-166, 186, 223, 226
Дуліба – 43
Думка Михайло – «Голота» («Го-
ринь») – 47
Думка Степан – 44
«Дунай» – 239
«Дунайський» → Гарасимчук Тео-
дзій
Дутко Галина – 140
- «Економ» → Снігур Олекса
«Ем» → Пелип Дмитро
«Емма» – 237, 243
- «Євген» → Віваровський Йосиф
«Євген» (Оренчак Іван) – 225, 226, 230
- Жак – 105
«Жан» – 214
Жемелко Петро – 29
Жидик – 16
Жидяк – 207
«Жук» – 62, 64
«Жук» – 225-227
«Жук» → Пелльо Іван
Жук Семен – 44
«Журавель» → «Моряк»
- «Завзятий» – 155
Завоські (родина) – 18
Загайкевич Богдан – 129
Загорода Костянтин – 39, 40, 42
Загорода Олекса – 40
Загорода Петро – 40
Загорода Степан – «Верниволя»
– 39-68
Загуляй – 66
«Залізний» → Петрушевський Едвард
«Залізник» – 149, 150, 154
- «Залізник» – 225-227
«Залізник» → Шпонтак Іван
«Запорожець» – 51, 52
«Заруба» → Рембіш Теодор
«Затока» – 144, 145, 147, 149, 150
Захарецький → «Чемний»
«Заяць» – 57
Зварич – 107
«Зенко» – 49
«Зенко» – 112
«Зенко» → Андрусечко Володимир
«Зенко» (Мокрівський) – 62, 65
«Зенон» → Леон Лапінський
Зелінський → «Партизант»
«Зимний» – 124
«Зір» – 111
«Зозуля» – 55
«Зуб» – 53, 54, 66
- Іванка → Пелльо Іванка
Іларіон (митрополит) → Огієнко Іван
«Ігор» – 123
«Ігор» – 132
«Ігор» → Кіт Володимир
«Ікар» → Пшешюрський Всеволод
Ілик – 109, 110
«Ігул» → Стисло Дмитро
Ірина – 53
Ірина – 213, 214
Ірина → Пелльо Ірина
Ісканин – 139, 144
Ісканин Богдан – 144, 187
Ісканин Мирон – 144
- Йосько – 221
- «Кавка» – 150, 151, 155, 174, 182, 184
«Кадило» → Шевчук Василь
«Калина» – 52
Калинич Любок – 134
«Калинович» → Мазур Григорій
«Каня» – 50, 51
Капустій – 41
«Караван» – 116

- Карванський Дмитро → «Орський»
– 111, 116
Карлицький Іван – «Голуб» – 234
«Карпо» → Пилипчук Павло
Катерина – 79
Катруся – 151, 154, 157-162, 164, 165,
198
Катруся – 213, 217
Качарепа Степан – 109
«Каштан» – 161, 162, 164, 165, 185
«Квітка» – 57
«Квітка» – 169, 178, 182, 184, 195
Кенси – 96
«Кивай» – 120
Кіндрачук Олег – 134
Кіт – 48
«Кіт» → Шевчик Степан
Кіт Володимир – «Ігор» – 132, 163, 166,
167, 172, 176, 177, 179, 180, 183, 195,
Кіт Іван – 41, 46, 48
«Клен» – 179, 180, 182
«Клим» – 56
Кметь Володимир – «Малий» – 167,
172, 177, 182, 184, 190
Книш – 42
Ковальська – 128
Коза – 34
Козик Еміліян – 34
«Колос» – 244
«Коник» – 16, 35, 116
Коновалець Євген – 71, 72, 86
Копко Іван – 145
Копчак Микола – 15
Копчак Петро – «Грім» – 14-16, 21
Корасевич – 139, 140
Кордер Август – 137
Кормош Микола – «Олег» – 169, 171,
172, 177, 194, 184, 194
«Корнієнко» – 210
Коростянський – 150
Корчак Антін – «Гармата» – 23
Костко Василь – 28, 29
Косцюшко Тадеуш – 115
Котвицький Ян – «Сліпий» – 145, 146,
150, 151
Котович – 35
Коцьолок Ярослав – «Криlach» – 111,
112, 114, 118, 119, 124, 166, 171, 175,
183-185, 227
Коштовська-Червінська Оля – 154,
157, 165, 198
Кравзе Гельмут – «Маріян» – 166
Краль Василь – «Чаус» – 43, 57-61, 67,
168
«Крапка» → Курас Михайло
Крента Славко → Крента Ярослав
Крента Ярослав – «Арпад» («Рат»)
– 177
Кривуцький Іван – «Аркадій» – 171
«Крилатий» – 238
«Криlach» → Коцьолок Ярослав
«Кримський» – 234
«Крук» – 154
«Крук» – 205, 206, 208, 217
Крук Богдан – «Мелодія» – 162-167,
198
о. Крупа – 138
«Крутий» – 169, 178
Кручек – 10
Кубійович Володимир – 133
«Кудияр» – 235, 236
Кузьма – 222
Кузьмович – 215
Кузьмяк (лікар) – 24
Кульон – 128
Кульчицька Олена – 131
«Жура» – 235
Курас Михайло – «Крапка» – 81
Куровський – 105
Куцик Степан – «Орлик» – 162, 163,
168, 169, 171, 177, 178, 182, 184, 195
Кучер Михайло – «Яр» – 35, 60, 61,
117-119, 168, 223-225
Кучера – 230
Кучерепа Влодко – 134
Кучерепа Іван – «Шах» – 116
«Легідний» – 154, 156, 157, 165
Лазорко – 109
Лань Іван – «Ластівка» – 226

- Лапінський Леон – «Зенон» – 43, 51, 60
 Ласка – 106
 Ласка – 128
 «Ластівка» – 112
 «Ластівка» – 167
 «Ластівка» → Грицков'ян Ярослав
 «Ластівка» → Янківський Григорій
 Латинник Іван – 44, 46
 о. Левицький – 128
 Левочко Юрій – «Юрченко» – 45, 48
 «Липа» – 244
 «Лис» → Лицишин Петро
 «Лис» → Шалева Іван
 «Лев» – 156, 157, 178, 179, 182, 183, 185
 «Лев» → Боруцький Василь
 «Левко» – 50
 Левчишин Теодор – 208
 Лельо – 15, 19
 «Лемко» – 45
 «Лемко» – 116, 118, 120
 Ленін – 99
 Леся Українка – 110
 «Леськів» – 154
 Леськів Мирон – «Одуд» – 132, 163,
 165, 177, 179-183, 196
 Лех – 37
 Лисикевич (лілар) – 25
 Лицишин Петро – «Лис» – 16, 33
 «Лісовик» – 112, 124
 Ліц Казимир – 131
 Лопушанський Микола – «Певний»
 – 56
 Лужецький Євген – «Шувар» – 113, 152
 «Лужич» («Лужний») – 43, 57
 «Лужний» → «Лужич»
 Лукашевич Маріян – «Ягода» («Чер-
 ник») – 44, 45, 47, 53, 73, 81, 86, 219
 «Лялюсь» – 111
- «Магістер» – 106
 Мазур – 144
 Мазур Григорій – «Калинович» – 247
 Мазурчик Петро – «Богун» – 221, 222
 Майкович Микола – 234
 Майкович Теодор – 234
- «Мак» – 215, 216
 «Макаренко» – 234
 «Максим» – 57
 «Максим» – 178, 182, 184
 Малаховський – 221
 о. Малецький – 110
 «Малий» → Загорода Степан
 «Малий» → Кметь Володимир
 Малий Микола – 234
 «Малюній» – 60, 61
 Маринович Омелян – 131
 Марійка – 30
 «Марійка» – 208
 Марія (бабуся) – 127
 «Марко» → Дашко Володимир
 «Марко» → Охота Павло
 Мартинюк – 93
 Мартинюк Сергій – «Граб» – 65
 Марчук Галина – «Оля» – 66, 67
 Масарик – 246
 Маселко Мирон – 109
 Маселко Роман – «Білий» – 106, 112
 Маселко Роман – «Чорний» – 106
 Масляк Петро – «Мох» – 234
 Матійцьо Іван – «Гонта» – 69-103
 Мацейко Г. – 71
 Мацола – 41
 Машак Володимир – 13
 «Медвідь» – 45
 «Медвідь» – 201
 «Медвідь» – 225, 241, 242
 «Медвідь» → Терефенко Микола
 о. Медицький Клим – 41
 Мелешко – 134
 «Мелодія» → Крук Богдан
 Мельник Андрій – 40, 135
 Мельничук – 130
 Мельничук Володимир – «Ясень»
 – 46-50, 52-56, 66, 67
 Мехель – 221
 Микилига Данило – «Очерет» – 44
 «Микита» – 248
 Микола → Яцишин Микола

- Миколенко Петро (Савченко Петро)
– «Байда» – 16, 35, 116, 152, 175,
183, 224
- Милик → Милик Михайло
- Милик Анна – «Ганя» – 65, 66
- Милик Михайло – «Дигтяр» – 47, 48,
56
- «Мирон» – 112
- «Мирон» – 235, 239, 240
- Михайлич – 70
- Михайло – 215, 216
- Михайло → Милик Михайло
- «Мід» – 119, 121
- Мізерний Василь – «Рен» – 16, 149, 162,
183, 234
- Мірка – 138
- Мірчук Петро – 153
- Місечко Степан – 134
- Міснякевич Віктор – 128
- «Міша» – 50, 53
- Міщенко – 109, 110
- Мокривський → «Зенко»
- «Монета» – 45
- Мороз – 183
- «Мороз» – 62
- «Мороз» – 119
- Мороз Андрійко – «Няньо» – 111
- Мороз Степан – «Чорнота» – 111
- «Морозенко» – 61, 62
- «Моряк» – 45, 49, 52, 53
- Мудрий Василь – 74
- Музика → «Лялюсь»
- Мусял Маріан – 66, 67
- Нагайський – 144
- Нагайські (брати) – 187
- «Наконечний» – 16, 17
- Наталка – 207
- «Нежонатий» – 154
- «Нестор» (Роман Сорочак) – 165,
177-180, 182, 190,
«Нехрист» → Совган Ярослав
- Новак – 107
- Новаковський – 105
- «Новий» – 234, 235
- Новосад Іван – «Стецько» – 219
- Новосад Михайло – 44
- Нога Володимир – 105
- «Овлур» – 212
- «Одуд» → Леськів Мирон
- Огієнок Іван (митрополит Іларіон)
– 132
- «Оксана» – 121
- «Оксана» → Ріпецька Марія
- «Олег» – 56
- «Олег» – 122
- «Олег» → Кормош Микола
- Оленишин Михайло – «Черемош» – 46
- Олійник – 43
- Оля (доктор) – 136
- Оля → Коштовська-Червінська Оля
- Онишканич Теодор – 234
- Онишкевич Мирослав – «Орест» – 42,
44, 45, 58-60, 64, 66, 113, 116, 201,
204
- Онишкевич Тарас – «Галайда» – 45,
201
- «Орач» → Гарабач Василь
- Оренчак – 194
- «Орест» → Загорода Степан
- «Орест» → Онишкевич Мирослав
- «Орися» → Довгань Марія
- «Орко» → Загорода Степан
- «Орлан» → Галаса Василь
- «Орлик» – 44, 46
- «Орлик» – 225
- «Орлик» → Куцик Степан
- «Орський» → Карванський Дмитро
- Осип – 218
- Осідач Микола – 24
- «Остап» → Охота Павло
- Охора Павло → Охота Павло
- Охота Павло – «Остап» – 105-125
- «Очерет» → Микилига Данило
- Павліш Ілько – 106
- Павлусевич Францішек – 13, 18
- Палинський Петро – 234
- «Палієнко» – 61, 62

- «Палій» – 235, 237, 241, 244, 245
 Палюшинський Михайло – 88-91
 «Партизант» – 92, 93
 Пасічник Михайло – 44
 Пацановський Володимир – 106
 Пачковський Кароль – 25
 «Певний» – 56, 57
 Пелип Дмитро – «Ем» – 204, 205
 Пелльо Влодек – 138, 193, 196
 Пелльо (Середоха) Галина – 138, 158
 Пелльо Григорій – 145
 Пелльо Генек – 193
 Пелльо Іван – «Тарас» – 113, 127-198,
 224
 Пелльо Іванка – 138, 141, 193, 197
 Пелльо Ірина – 138, 141, 142, 193, 197
 Пелльо Мирослав – 127
 Перун Василь – 108
 Петрівська Зеня – 134
 Петровський – 41
 Петрушевський Едвард – «Залізний»
 – 119, 121
 Перацький Броніслав – 71
 Петрек → Стахура
 Пилипчук Павло – «Карпо» – 80
 Підбільський Володимир – «Верба»
 – 119
 Підбільський Степан – 119
 «Підкова» → Загорода Костянтин
 Підсудко Іван – 44
 Пілсудський Юзеф – 86
 «Пімста» – 169, 178, 184
 «Пімста» – 225, 239, 248
 Пінчак Степан – 236
 «Пісня» – 112, 115
 Піх Петро – 226, 227, 229
 Пйотровська – 65
 Пйотровський – 64
 Пйотровський Міхал → Загорода
 Степан
 Подільчак Михайло – 136
 Поживляк Микола – 10, 13
 Поліха – 131
 Полюга Мирон – 200
 Приступа Семен – «Давид» – 61, 62, 65,
 168
 «Прітва» → Штендера Євген
 Процик Йосиф – 74
 Проць Михайло – 131
 «Прут» – 158-162, 167, 185
 «Прут» – 225-227
 «Птах» (Сорока) – 109
 Пула Антін – «Вуйко» – 112, 113, 162,
 163
 Пухир – 142
 Пшепюрський Всеволод – «Ікар» – 52,
 53
 Пштур – 184, 185
 «Пштур» – 184, 185, 188
 Пштур Влодек – 185
 «П'єтя» – 61, 62, 64
 Радванецький – 42
 Радьо Микола – 233, 234
 «Райтар» – 235
 «Рат» → Крента Ярослав
 Рембіш Теодор – «Заруба» – 209
 «Рен» → Мізерний Василь
 «Рибак» – 146
 «Рись» → Шашкевич Матвій
 Ріпецька Марія – «Оксана» – 147-149,
 151, 157, 164, 165, 198
 Розенберг А. – 40
 Розевич – 41
 Рокосовський – 99
 Роля-Жимерський – 90
 Роман → Дацюк Роман
 «Роман» – 50, 53
 «Роман» → Гробельський Роман
 Роман Василь – «Стріла» – 234
 Романик Нестор – 134
 Романчуки – 53
 «Рудий» – 111, 113, 114
 «Рута» – 121, 124
 «Ручай» – 57, 59
 «Рубака» – 187
 «Рудий» – 47
 Рьопка Микола – 71

- С. Станислав – 183, 184
Савка Іван – «Сміхур» – 179, 180-184,
194, 196
Савка Славко – 74
«Свистун» → Загорода Степан
Свенз – 21
Сверчевський Кароль – 24, 177, 230
Свобода Людовик – 246
Семажин Михайло – «Туча» – 210
Семчик Антін – 14
Семчик Микола – 14
Середоха Галина → Пелльо Галина
Сивак Євген – «Гайда» – 43
Сікорський Рисек – 25
«Сірко» – 45, 48
«Скаун» → Чула Микола
«Скала» – 119
«Скала» → Гук Богдан
Сковронський Ян – 25
Сконца – 125
Скочипець – 222-224, 226
«Славко» – 50, 51, 52
«Славко» → Загорода Степан
«Сливка» – 154, 155, 174, 182, 184
«Сліпий» → Котвицький Ян
«Словак» – 178, 184
«Слога» → Лопушанський Микола
«Смик» → Загорода Степан
«Сміхур» → Савка Іван
Снігур Олекса – «Економ» – 199-219
Снігур Степан – 199, 209
Снігур (Шупер) Параскева – 199
Снозик – 108
Совган – 106
Совган Ярослав – «Нехрист» – 148,
149, 157, 170, 198
«Соловейко» – 61, 62, 63, 64
«Солома» – 86
Сопінка Федір – 71
«Сопран» → Сухий Володимир
Сорока → «Птах»
Сорока Семен – 44
Сорочак Володимир – «Беркут» («Во-
рон») – 47, 57, 61, 65, 81, 167, 168,
219, 222-224
«Спиридон» – 226
«Співак» – 244
Сталін – 37, 99, 102, 103, 122, 124, 142
«Сталь» → Дзьоба Дмитро
«Старий» – 116
«Старий» → Гарабач Іван
Старух Іван – 222, 232
Старух Іван – «Грім» – 221-232
Старух Ярослав – «Стяг» – 109, 209,
218
Старчевський Владзьо – 64
о. Стахняк – 128
Стахура – 107, 108
Шашко → С. Станислав
Стебельський Степан – «Хрін» – 149,
150, 156, 189, 222, 230, 231, 234, 236,
237
Стеник – 226
«Степ» – 120
«Степ» (Йосип Пилип) – 244
Степан (брат «Економа») – 209
«Степовий» (Сухорончак) – 210
Стисло Дмитро – «Інгул» – 106, 111,
113
«Стрико» – 112, 113
Стрихарський → «Стрико»
«Стрілець» – 43
«Стяг» → Старух Ярослав
«Субота» – 50
«Сукатий» – 163
«Сукатий» – 224
«Сухий» → Коцьолок Ярослав
Сухий Влодек → Сухий Володимир
Сухий Володимир – «Сопран» – 113,
115, 134, 177
«Сян» – Вельтке Вільгельм – 166
«Тарас» → Пелльо Іван
Татусько – 111
«Темний» – 112
«Теплий» – 154
Терефенко Микола – «Медвідь» – 169,
178, 184, 185,
Терешко Дмитро – 218
Терлецький Маркіян – 134

- Тима – 14
Тимочко Ірина – «Христя» – 243
«Тихий» → Загорода Степан
Тицяк – 142, 144
о. Тишняк Ізидор – 72, 82
Ткач Бронек – 138
Ткач Ярослав – 134, 136
Томашевська Катерина – 23
Томашевський Володимир – 13
«Топір» – 235
Трибулевич Томаш – 18
«Триска» → Загорода Петро
«Триска» → Швайлик Іван
«Туча» → Семажин Михайло
Тхір Славко – 144
- «Урал» – 235, 237
Устяновський Іван – 13
- Файга – 221
Фалішевський Владислав – 25
«Фараон» – 111
Фарійон – 218
Федевич Михайло – 131
Фединський Василь – «44», «Шрам»
– 209
Федор – 30
Федорів Петро – «Дальнич» – 218
«Федя» – 50
Форостина Євген – 134
Франк – «Фараон»
Франк Ганс – 73
Франко Іван – 103, 110, 129
«Франц» – 111, 112
- «Хаван» – 226, 227
Халупа Степан – 234
Хамуляк Михайло – 221
Хитра Петро – 110
«Хитрий» – 15, 19, 21, 22
Хімка – 106
«Хмара» – 47
«Хмарний» – 50-52, 56
«Хмелик» – 65
«Хмель» – 65, 66
- «Хома» → Бобко Олександр
Хома Михайло – 36
о. Хомінський – 199
«Хомко» – 188-191
Хомко Андрій – 139
Хомко Мечислав – 139
«Христя» → Тимочко Ірина
«Хрін» → Стебельський Степан
«Хрущ» – 150
Хтей Михайло – 110
- Цвях Михайло – 44
«Циган» – 67
Цупанька – 70
Цуприк Степан – 71
«Цяпка» – 114
Цьона Ксеня – 90
Цьона Ярослав – 46
- Чаборик – 41
Чаборик Іван – 44
Чаборик Михайло – 46
Чаборик Степан – 44
«Чайка» – 149, 154
Чайковский – 105
«Чаус» → Краль Василь
Чаус Анна – 66
«Чемний» – 119, 120
Чіп – 48
Чіп Zenko – 41
Чіх Теодор – 201
«Чмелик» – 51
«Чорний» – 46
«Чорний» – 83, 84, 85
«Чорний» – 150, 162, 167, 169, 170, 173,
174, 176, 182, 195
«Чорний» → Маселко Роман
«Чорний Ясь» – 30, 231
«Чорноморець» – 53
«Чорноморський» – 158, 160-162
«Чорнота» – 60, 61
«Чорнота» → Мороз Степан
Чтернастек – 18
«Чубатий» – 154-156, 165, 166, 174, 176,
182, 184

- «Чудо» – 111
«Чумак» – 57
«Чумак» – 114, 119
«Чумак» – 178, 182, 194
«Чумак» – 222, 223
Чупа Микола – «Скакун» – 166, 167,
172, 173, 176-179, 181-185,
Чуприк С. – 82
- Шалева Іван – «Лис» – 44
Шандрук П. – 40
Шанковський – 134
Шанковський Влодек – 134
Шарий Петро – 234
Шафранські → «Кура», «Топір»
«Шах» → Кучерепа Іван
Шах Степан – 130
Шашкевич Матвій – «Рись» – 15-17, 23
Швайлик Іван («Тріска») – 224, 225
Швайник Михайло – 222
Шевць Микола – 41
Шевченко Тарас – 110, 130
Шевчик Степан – «Кіт» – 150, 162, 164,
167, 169, 173-176, 182, 195, 198
Шевчук Василь – «Кадило» – 165
«Шепель» – 57
Шептицький Андрей – 113
Шиманський Іван – «Шум» – 210
Шиманський (капітан) – 107
Шишканинець Василь (Козьборин-
ський Іван) – «Бір» – 16
Шолухи – 62
Шота В. – 115, 153
Шпонтак Іван – «Залізник» – 210, 213,
222, 247
Штендера Євген – «Прірва» – 46, 47,
53, 54, 57
«Шувар» → Лужецький Євген
«Шугай» – 17
Шульган Дем'ян – «Хмель» – 46
- «Шум» → Шиманський Іван
«Шумний» – 178, 185
Шумов'ят Петро – 18
Шупер Захар – 200, 201, 207, 215
Шупер Зоя – 207
- Щесняк А. – 115, 153
Щигельський Володимир – «Бурлака»
– 16, 30, 111, 114-124, 169-171, 175,
186, 223, 229, 246
«Щипавка» – 162
- «Юльцю» – 112
«Юрко» – 40
«Юрченко» – 86
«Юрченко» → Левочко Юрій
- Явірницький Степан – «Березний»
– 233-250
Яворський Петро – 11, 14
«Ягода» – 154
«Ягода» → Лукашевич Марія
Янек – 88
Янківський Григорій – «Ластівка»
– 17, 35, 113, 116, 123, 124, 172, 177,
223, 226
Янушак – 221
Янчук Євген – «Дуда» – 47, 49, 57,
59-62, 168
«Яр» → Кучер Михайло
Яріш → «Темний»
Ярослав – 34
«Ясень» → Мельничук Володимир
Ясків Михайло – 134
Яцишин Іван – 222
Яцишин Микола – 222, 225, 226
Яцишин Осип – «Жук» – 221, 222
- «44» → Фединський Василь

Географічний показник

Австро-Угорщина, Австро-Угорська
Монархія – 10, 199
Адріатик – 199
Америка – 10, 211, 244
Арламів – 120, 121, 172

Бабичі – 139
Балигород – 11, 18, 23-26, 32-34, 190
Банська Бистриця – 246
Бартівка – 157
Бахів – 146, 192
Бахірець – 141
Безміхова – 160, 167, 183
Безміхова Горішня – 167
Безміхова Долішня – 167
Безуєв – 53
Белз – 44, 53, 54
Бердо (гора) – 13
Бережани – 163
Бережниця Вижня – 17
Бережниця Нижня – 12, 14, 16, 18, 19
Береза, Береза Картузька – 71, 106
Березівський повіт – 151
Березка – 15, 16, 19-21, 34, 146, 190
Березовець – 237
Берендьовичі – 170
Берестя – 19
Берлін – 153
Бескид – 18, 166, 185, 189, 195
Биківці – 169, 177
Бистре – 33
Битів – 65
Бібрка – 10, 20, 190

Біла Вода – 243
Біла Гора – 227
Біла Підляська – 43, 73
Білична – 239, 241
Білгорай – 60
Білорусь – 201
Білосточчина – 98
Бірча – 111, 114, 116, 118, 144, 146, 151,
157-159, 167
Бірча (ліс) – 236, 237
Бляхарка – 77
Богатир – 21
Болестрашичі – 108
Боратин – 88
Бориси – 208
Борівниця – 124, 144, 145, 149-152
Борівницький ліс, Борівницькі ліси
– 124, 153, 186
Борсуківці – 124, 176, 177, 184, 186
Бортне – 239
Бреликів – 166
Брижава – 222
Брилинці – 112, 116, 119, 120
Брно – 244, 245
Броди – 12, 47, 139
Брунари – 238, 240, 247
Буг (р.) – 44-46, 62, 63, 73, 75, 107, 133,
204, 216
Будапешт – 39
Бук – 18, 33
Бук (р.) – 17
Буківсько – 69, 71, 233, 235

- Ванькова – 178, 181, 184, 185
Вапенне – 238
Варишин – 43, 61
Варта (р.) – 98
Варшава – 31, 52, 53, 59, 66, 67, 80, 95,
122, 138, 158, 196, 218
Варяж – 42, 44, 48, 50, 53, 64
Варяжанка (р.) – 53
Василів, Василів Великий – 40, 44, 57,
208
Великобританія – 60
Вепр (р.) – 215
Вербіж – 53
Вербковичі – 64, 65
Веремінь – 17, 20, 21
Верхрата – 199-201, 204, 208, 209, 214,
218
Ветлин – 211
Ветлина – 13, 20, 23
Ветлінка (р.) – 17, 189
Вижлів – 49, 52, 53, 55
Винники – 39, 46, 83
Винницький ліс – 50, 53, 55
Висла – 142, 143
Вислік – 30, 69, 70, 72, 75, 222, 235-238
Вислік Великий → Вислік
Витківський ліс – 49, 60
Вишнява – 107
Вільничі – 114
Вільхівці – 30, 169
Вільшаниця – 166, 174, 180, 181
Віськи – 224
Войславичі – 63
Волга – 138
Волинь – 42, 43, 59, 88, 138, 145, 211
Волковия – 11, 13, 17, 18, 21, 25
Володавський повіт – 40
Володж – 155, 191
Воля, Воля Володзька – 116, 142, 145,
149, 153-156, 165, 191
Воля Горянська – 17
Воля Матіяшева – 14, 16, 17, 19-21, 34
Воля Міхова – 244
Воля Петрова – 231
Воля Романова – 174, 178, 188
Воркута – 222
Воронеж – 42
Вронки – 68, 91, 94
Вроцлав – 196
В'язівниця – 210, 211
Гайденгайм – 72
Галичина – 10, 39, 44, 60, 72, 73, 75, 169,
206
Гапківці – 33
Гелюш – 122
Генеральна Губернія – 12, 73, 201
Гілецька соснина – 45, 51, 55
Гільче – 45-47, 53-55, 66, 67
Гічва – 10, 20, 34
Голучків – 159, 161, 177, 194, 225
Гонятин – 64
Горай – 200
Горб → Чистогорб
Горлиці – 238
Городище (горб) – 128, 186
Городок – 19
Гостра Гора – 149
Гочевка (р.) – 17, 190
Грозьова – 116, 118, 121, 172
Грубешів – 20, 42, 47, 51, 59, 73, 78, 80,
87, 89, 93, 186
Грубешівський повіт – 40, 53
Грубешівщина – 78, 80, 230
Грушівка – 191
Грушівський ліс – 155, 191
Грушова – 120
Грушовичі – 213
Гузелі – 20
Гдня – 73
Голєнів – 219
Грачі – 102
Дарів – 237
Дев'ятир – 201, 202, 214, 215
Дзвиняцький яр, Дзвиняцькі яри – 184,
186, 190, 191
Дзвиняцько-Стефківський ліс – 178

- Дзвиняч – 166, 173, 174, 178, 181, 183,
188, 189, 191
Дзюрдів – 17
Дзялдово – 216, 217
Дилягівський ліс – 156, 191
Дилягова – 144, 152, 157
Динів – 139, 175
Діброва – 53, 73
Дібча – 211
Добра, Добра Шляхетська – 158-160,
222
Добре Місто – 216
Доброміль – 107, 113
Добромільщина – 113
Довжиця – 33, 236, 243
Довжнів – 39, 41, 42, 44-48, 50, 51, 55,
58, 59, 64, 65
Долина – 214, 215
Долини – 223
Долобичів – 41, 43, 60
Долобичівський ліс – 62
Домбрівка Битівська – 66
Дорогуськ – 20
Дрогобичка – 128, 129
Дубенка – 73
Дубецько – 127-129, 132, 138-140, 142,
144
Дубеччина – 128, 138, 143, 192-195
Дубини – 55
Дукля – 142, 236-238
Дусівці – 110
- Європа – 13
- Жерденка – 16
Жерниця – 11, 16, 23
Жнятин – 46, 54, 55, 64
Жовківщина – 212
Жогатин – 145-147, 149, 151, 153-155,
165, 198
Жужіль – 54, 66, 67
Жупа – 111, 121
Журавиця – 138
- Забір'я – 208
- Заболотиська – 113
Забрід – 10, 20
Завадка – 124, 167, 170, 171
Завишень – 43
Завіз – 14, 19
Завій – 16, 33, 242
Загірник – 73
Загочів – 16, 20
Загутинь – 30
Закарпаття – 234, 235
Закерзонський Край, Закерзоння – 15,
19, 27, 29, 42, 43, 46, 52, 58, 109, 113,
115, 117, 118, 151, 153, 156, 162, 170,
176, 177, 186, 193, 198, 208, 209, 213,
218, 226
Залужжя – 112, 166, 167, 177
Замостя – 107
Заршин – 229
Засяння – 122, 139
Затварниця – 189
Західний Берлін – 65
Західньо-Українська Народна Респуб-
ліка, ЗУНР – 106
Збруч – 106
Зелена – 44
- Ісканський ліс – 192
Іскань – 127, 139, 143, 146, 151, 187, 192
- Камінка, Камінка Волоська – 201, 204,
206
Канада – 70
Карів – 77
Карівські ліси – 77, 205
Карликів – 235
Карпати – 20, 41, 43, 110, 188, 203, 204,
213
Карпатська Україна – 14, 72, 129, 134,
234
Катовиці – 27
Кашиці – 187
Київ – 136, 147
Китай – 60
Клоковичі – 112
Коломия – 60, 95

- Команча – 31, 72, 186, 189, 233-238
 Конюша – 120, 124
 Копистне – 120
 Корманицький ліс, Корманицькі ліси
 – 119, 121
 Корманичі – 111, 113, 120, 121
 Коровники – 113, 115, 121
 Коронів – 94-96
 Коросно – 191
 Корчмин – 41, 77
 Корчунок – 61, 62, 78
 Костяшин – 55
 Котів – 147
 Кошиці – 246
 Краків – 29, 32, 107, 133, 217, 231, 247,
 249
 Краківець – 213
 Крамарівка – 122, 187
 Красичин – 120
 Красичі – 119
 Креси → Східні Креси
 Крехів – 205
 Креців – 109, 159, 160, 171, 226
 Крецова – 119, 121
 Кречкова – 111-113
 Кривиця – 46, 53, 56, 67
 Кривча – 123, 139, 187
 Крилів – 20, 87
 Кристинопіль – 87, 88
 Крокоцім – 108
 Крукеничі – 110
 Кузьмина – 61, 158, 160, 221
 Куляшне – 237
 Кунківці – 139, 192
 Куп'ятичі – 121
- Липовиця (гора) – 13
 Лівецькі гори – 55
 Лівче – 64, 210
 Лідзбарк, Лідзбарк Вармінський
 – 216, 219
 Лімна – 116
 Ліски – 43, 44, 75, 84, 85, 87
 Лісковате – 166
 Ліський повіт – 124, 241
 Лісько – 12, 18, 21, 24, 25, 34, 96, 151,
 163, 166, 167, 170, 177
 Лішна – 169, 224
 Ліщава – 123, 156
 Ліщовате – 166, 173, 184, 190
 Ліщовацький ліс – 188, 191
 Лодзь – 96
 Лопінка – 18, 24
 Лубенка – 186, 191
 Лубенський ліс – 186
 Лубне – 24, 33, 150, 153
 Луг – 17, 33
 Лужки – 199, 202, 214
 Лукавиця – 32, 167
 Луків – 216
 Лупків – 236, 237
 Лучичі – 120
 Лучки – 20
 Любачів – 214
 Любачівщина – 52, 212
 Любича – 208
 Любича-Князі – 206
 Любича-Свята, Свять – 218
 Люблин – 85, 90, 91, 122, 216, 218, 219
 Люблинець – 218
 Люблинець Старий – 210
 Лютовиська – 188
 Ляхава – 148, 156
 Ляхавський ліс – 156
 Львів – 41, 72, 108, 129, 132, 136-138,
 140, 147, 201-205, 213
- Магерів – 204, 206
 Магура – 174, 238, 239
 Мадярщина – 39, 134
 Маковисько – 214

- Макова – 120, 122
Малкіня – 216
Мацьковичі – 116
Медика – 108-110
Мисловиці – 66
Миців – 46, 51, 52, 56, 66
Мичків – 9-13, 17, 19-21, 23, 35
Мичківці – 12, 18
Мірче – 62, 80
Модринь – 75
Молодич – 211
Молодовичі – 112, 119
Монастир – 209
Монастирець – 118, 167, 169
Монастирок – 204
Москва – 66
Мриглоди – 200
Мутвиці – 146-149, 151
Мушина – 246
Мушків – 57
Мюнхен – 153
- Надбужанщина – 75
Надсяння – 127, 145, 153
Нарва (р.) – 216
Небещани – 72
Негрибка – 114
Немирів – 19, 204
Ненадова – 127, 140
Нетребка – 146
Немодлін – 102
Нижанковичі – 184
Німеччина – 25, 39, 42, 47, 67, 130, 132,
134, 139, 212, 215, 217, 224, 226, 234,
243
Німиця – 199, 202, 218
Ніновичі – 63, 213
Нове Місто – 216
Нове Село – 214
Новий Санч – 238
Новосілки – 17, 20, 75
Новотанець – 72
- Ольштин – 216
Орава – 246
- Орелець – 20, 166
Оремлаг – 130
Орлово – 73
Освенцім – 27
Осердів – 46, 56, 208
Ославиця – 234, 236
Острада – 246
Острів – 45
Ощів – 45
Ощівський ліс 63
- Павлище – 206
Павлокома – 153, 157, 160
Париж – 100
Пашова – 150, 162, 167, 168, 171, 174,
176, 182, 183
Пашовський ліс – 174
Ператин – 206
Переводів – 54, 59, 81, 82
Перекопань – 106
Перемислів – 54
Перемиський повіт – 111, 123
Перемишль – 20, 94, 105-108, 110, 111,
121, 123, 128-135, 137-140, 143, 151,
177, 187, 192, 194, 195, 198, 249, 250
Перемищина – 46, 115, 149, 169, 170,
190, 194, 195, 212, 243
Перодори – 226
Печернява – 223
Пивнична – 243
Пикуличі – 165
Пила – 226
Писарівці – 229
Підбуковина – 140
Піддубці – 57, 208
Підліщини – 19
Підмостичі – 111
ПНР → Польща
Полісся – 45
Полонна – 237
Полхова – 143, 147
Поляни – 240
Полянки – 17, 33
Полянчик – 11, 19, 20, 23

- Польша, ПНР – 9, 17, 18, 20, 24, 40, 41,
66, 71-73, 105, 107, 108, 129, 130,
132-134, 194, 205, 215, 233, 246, 247
- Порохник – 133
- Поруби – 154, 155, 157, 165
- Посадів – 58
- Посяння – 134, 135, 138, 143, 187, 194
- Потелич – 201
- Прага – 72, 130, 136
- Прелуки – 237
- Присада – 128, 139, 150, 152
- Прісе – 209
- Пруси – 215, 216, 219
- П'яткова, П'яткова Руська – 143,
145-147, 186, 191
- Рава, Рава Руська – 20, 200, 202-207,
214
- Равіч – 98
- Равський повіт – 204
- Равщина – 212
- Радимно – 139, 213
- Радків – 40, 59
- Радова – 17
- Радошиці – 236
- III Райх → Німеччина
- Раківський ліс – 166
- Ракова – 162, 163, 165-171, 173-176, 178,
182-185, 190, 194, 195, 222
- Рапішка (присілок) – 11
- Рацібож – 249
- Репедський ліс – 234
- Репедь – 234
- II Речіпосполита → Польша
- Рибки – 240, 241, 247
- Рибне – 17, 146
- Риманів – 26
- Рімін – 40
- Річиця – 77, 208
- Розпугтя – 118
- Ропа – 240
- Ропенка – 166-168, 170, 172, 174, 184,
185, 195
- Росія – 39, 136
- Роттердам – 71
- Руденка – 167, 170, 183
- Руденський ліс – 190
- Русинь – 46, 50
- Руське Село – 127, 128, 139, 142-144,
152, 187
- Рябе – 33
- Ряшів – 29, 34-36, 95, 125, 144, 196, 198,
230
- Сагринь – 75
- Сарни – 43
- Свять → Любича-Свята
- Себечів – 46
- Селиська – 105, 107, 108, 113, 151
- Семущева – 159-161, 166, 168-170, 177,
188, 221, 223-226, 229
- Середне – 236, 237
- Середне Село – 11, 13, 16, 20
- Середниця – 166, 167, 174, 178, 181, 191
- Серадз – 96
- Сибір – 14, 105, 113, 200, 215, 225
- Синай (гора) – 115, 124
- Синявські ліси – 210
- Сівчина – 146
- Сілець – 57, 112, 113, 116
- Сільці – 216
- Сінява – 210
- Січ (ліс) – 61
- Словаччина – 123, 182, 186, 190, 246
- Смерек – 23, 33
- Смільник – 236-238
- Соб'ятин – 214
- Совітський Союз → СРСР
- Сокаль – 39, 42, 44, 45, 59, 60, 86, 204
- Сокальський повіт – 39, 40
- Сокальщина – 66
- Солина – 11, 12, 18, 20
- Солоне – 187
- Солоний (Солоне) – 223, 226
- Солонське узгір'я – 167, 169
- Солонський ліс – 159-162, 166-168, 173,
178, 179, 183, 190, 194-196
- СРСР, Совітський Союз – 21, 40, 60,
132, 136

- Станкова – 167, 168, 170, 177, 186, 194,
225
Старгород – 63
Старе Село – 73, 74
Стеблів – 54
Стежниця – 13, 15, 18
Стефкова – 166, 173, 178, 181, 190
Стрий – 186
Ступосяни – 244
Стшельце Опольські – 99
Суковате – 237
Суровиця – 237
Сушів – 64
Східні Креси, Креси – 9, 105
США – 60
Сян – 12, 13, 17, 19, 108, 122, 123,
127-130, 133, 139, 142-144, 152, 158,
186-192, 210, 213, 214, 222, 224, 229,
241
Сянік – 18, 25, 28, 30, 72, 99, 151, 163,
166, 167, 182, 223, 227-229, 238
Сяницький повіт – 69, 236
Сянки – 20
- Тарнавка – 144
Творильне – 17
Теребінь – 75, 77
Терка – 17, 33
Тилич – 240, 247, 248
Тирява Волоська – 159, 161, 169, 179,
182, 184, 224
Тирява Долішня – 169
Тирява, Тирява Сільна – 160, 161, 166,
223, 228
Тисівські ліси – 121
Тискова – 17
Тисова – 122, 123
Тісна – 33, 189, 190
Токарня – 235
Томашів, Томашів Люблинський
– 215, 218
Томашівщина – 57, 230
Торки – 213
Тростянець – 114, 224
Тудорковичі – 62
- Туша Велика – 216
Туринське 234
Турнинський ліс, Турнинські ліси
– 114, 120, 121
Турниця – 121
- Угнів – 212, 218
Угнівщина – 203, 204, 206
Угринів – 54
Угринівський ліс, Угринівські ліси
– 54, 62
Україна – 14, 19, 32, 39, 40, 44, 45, 50, 58,
59, 64, 77, 88, 102, 103, 106, 113, 115,
124, 134, 151, 153, 155, 156, 158, 163,
167, 172, 174, 179, 185, 186, 190, 198,
202, 204, 205, 211, 212, 215-217, 223,
227, 235
Українська РСР, УРСР – 17, 20, 166,
226
Улицьке – 204
Улюч – 116, 124, 155, 157, 159, 165, 198,
224
Ульгівок – 208
УРСР → Українська РСР
Устилуг – 20
Устрики Долішні – 234
- Файтиски – 234
Флоринка – 240
Франція – 113
- Халупки – 108, 213
Харків – 48, 59, 79, 136
Хлоп'ятин – 46, 57, 59
Хмель – 189
Ходорівка – 139
Холм – 89, 216
Холмщина – 43-46, 60, 61, 66, 67, 75,
194, 204
Хоробрів – 44, 51, 63
Хохлів – 53
Хоцина – 13
Храпи – 210, 211
Хрищата – 22, 23, 33, 170, 177, 189, 195,
235-238

Хривчин – 51

Цеблів – 44

Ченстохова – 108

Черничин – 80, 81

Чертіжне – 241, 247, 248

Чехія – 134, 244, 245, 249

Чехословаччина – 107, 129, 246, 247

Чистогорб, Горб – 236

Чорна – 33

Чорна Вода – 243

Чорна Лоза – 108

Чорний Ліс – 174

Чорний Потік – 149

Чотири Дуби – 62

Шиховичі – 44, 61, 62

Штудгарт – 72

Штум – 114, 125, 232

Щавне – 72, 74, 234

Щеп'ятин – 57

Щецін – 40, 65-68

Юркова – 172

Яблінка – 24, 33, 177

Яблониця – 191

Явірки – 243

Явірник, Явірник Руський – 33, 145,
149, 153, 155, 165, 186, 191, 222, 233,
236

Явожно – 27, 28, 30, 46, 125, 170, 218,
230, 231, 246

Ямна, Ямна Долішня – 74, 121

Японія – 153

Ярослав – 108, 133, 134, 163, 177, 211,
212

Ярославщина – 210, 212, 213

Зміст

Від упорядника	5
Ярослав Війтів – «Корчак»	9
Степан Загорода – «Верниволя»	39
Іван Матійцьо – «Гонта»	69
Павло Охота – «Остап»	105
Іван Пелльо – «Тарас»	127
Олекса Снігур – «Економ»	199
Іван Старух – «Грім»	221
Степан Явірницький – «Березний»	233
Про авторів	251
Іменний показник	255
Географічний показник	267

У наступних томах *Закерзоння*

Том III

До цього тому ввійде спогад **Івана Молодія Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе**. Автор народився в цьому надсянському селі в 1919 році. Розповідь починається широкою панорамою суспільно-національного життя українських селян на найдалі на захід висунутих землях України в 20-30-их роках ХХ століття. Головний театр дії – село Пискоровичі. Автор уже в передвоєнний час добачає передвіщення майбутньої трагедії – масового вбивства мешканців села напочатку 1945 року. У 1941 році Іван Молодій стає членом похідних груп ОУН. До 1943 року організовує підпільну мережу ОУН-б в місті Мелітополі, на південному-сході України. Відтак очолює партизанський відділ в Чорному Лісі на Черкащині. На початку 1944 року опиняється на Білгорайщині як провідник району ОУН на цьому терені. Організовує Українську Самооборону Ярославщини й Білгорайщини перед нападами польського підпілля. Попадає в руки НКВД, засуджений на 25 років совітських лагерів, перебуває в них до 1955 року. Відтак вертається над Сян, щоб дослідити трагедію рідного села.

Спогад *Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе* – рідкісно широкий як за тематикою розповіді, так і за способом її представлення, аналізу поточного історичного моменту та місця одиниці в ньому. Написаний понад 20 років тому спогад Івана Молодія належить до найцікавіших спогадів про українське підпілля в роки II світової війни.

III том готовий до друку.

Том IV

П'ять записаних дрібним письмом грубих зошитів, переданих до підготовки друком у серії *Закерзоння* – це двадцять найбурхливіших років у житті **Миколи Кухарчука**, уродженця села Ульгівка, багаторазового передвоєнного в'язня, засудженого за приналежність до ОУН. Під час II світової війни він стає членом української поліції на Грубешівщині, що відбулося в спогадах докладною характеристикою горя Холмщини в 1943-1944 роках, спричиненого боротьбою з польським підпіллям. Відтак Микола Кухарчук переходить до служби в УПА як командир охорони штабу командира Збройних Сил Закерзоння Мирослава Онишкевича – «Ореста». Службу на цьому відтинку виконує аж до закінчення змагань УПА у 1947 році. Вирішує перейти на західні землі вслід за українськими переселенцями з акції «Вісла». Здійснює цей замір, проте зазнає в Ольштинському воєвідстві арештування, а відтак довголітньої в'язниці.

Спогади Миколи Кухарчука сперті на повний варіант його споминів, написаний спеціально для серії *Закерзоння*. Приносять вони дуже докладну й правдиву картину змагань УПА на Закерзонні, змальовують низку невідомих епізодів та дають характеристику зламних моментів з історії рідних земель в 1943-1947 роках. Зокрема, з огляду на дуже добру пам'ять автора, становлять вони цінне джерело до вивчення історії українсько-польського конфлікту на Холмщині.

Том готовий до друку.

Том V

Автор цього тому – **Василь Галаса** – «Орлан», легендарний заступник крайового провідника Закерзоння Ярослава Старуха – «Стяга», а zarazом пропагандивно-політичний референт Крайового Проводу ОУН цього краю. Його спогад – це свідчення одного з найвищих рангом членів українського підпілля, які залишилися в живих, цінне для вивчення як історії Закерзоння, так і всього українського резистансу під час II світової війни й після неї.

Пропам'ятна Книга – 1947 рік

Найтрагічніша з подій, що її пам'ятає найстарше українське покоління в Польщі – депортаційна акція «Вісла», спрямована проти української цивільної людности за лінією Керзона. Почалася вона 28 квітня 1947 року. Уже незабаром виповниться 50 років від виїзду перших переселенських вагонів на західні землі Польщі. Досі дуже мало записано з того, що діялося в переддень акції «Вісла», під час та після неї з українським народом у Польщі.

З метою заповнити дошкульний брак інформацій про нашу післявоєнну долю в цій країні підготовується до друку Пропам'ятна Книга **1947 рік**. Охопить вона у формі спогадів про окремі місцевості всю територію, де відбувалося виселення нашого народу, що повинно дати нам уявлення про людський та історичний виміри цієї непроминальної трагедії. Вихід книги заплановано на весну 1997 року.

Звертаюся до всіх, хто пам'ятає події в наших містах і селах перед 1947 роком, хто пам'ятає акцію «Вісла» та її наслідки, списувати свої спогади та посилати на адресу Об'єднання Українців у Польщі або Редакції «Наше Слово».

Богдан Гук

Видавництво «Тирса»

SBN 83-906203-0-8